

Жаҳон

АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

Alisher Navoiy Anna Axmatova Jeyms Joys
Xose Ortega-i Gasset Janni Rodari Jonatan Swift Jorj Bayron
Fransua Rable Edgar Allan Po Ryunoske Akutagava Frans
Tomas Eliot **Vilyam Shekspir** Kafka
Martti Larni Artur Rembo Gi de Mopassan
Ivan Bunin Afлотун Dante Aligeri Chan Chhol
Roа Bastos Mario Vargas Losа Isay Kalashnikov
Anton Chexov Taduesh Dolenga Mostovich
Andreys Pumpurs Fridrix Nitshe **Fyodor Dostoyevskiy**
Viktor Gyugo Ivo Andrich Ann Filip Marsel Prust Mo Yan
Aleksandr Veselovskiy Roxelio Sinan Andres Mata **Abdulla Qodiriy**
Moris Meterlink Hermann Hesse **Oktavio Pas**
Migel Otero Silva
Onora de Balzak Rikardo Miro **Arastu**
Tomas Mann G'afur G'ulom Gabriela Mistral
Ernest Heminguey **Zahiriddin Muhammad Bobur**
Tetsuo Miura **Erkin Vohidov** **Aleksandr Pushkin**
Boris Pasternak **Premchand** Uolter de la Mer Toni Morrison
Migel de Servantes Emil Zolya
Muxtor Avezov Abdulla Oripov **Iohann Gyote**
Mark Toutant Yan Parandovskiy **Nelli Zaks** Bernard Shou
Chingiz Aytmatov Oskar Uayld Li Munyol Xose
Patrik Modiano Marti
Semben Usmon **Homer** **Jaloliddin Rumiy**
Grem Grin Emili Dikinson
Herta Myuller **Oybek** **Lev Tolstoy**
Avetik Jan-Mari Leklezio Migel de Karron
Isaakyan Sharlotta Bronte Grant Motevosyan Lesya Ukrainka
Rabindranat Tagor **Sofokl** **Aka-uka Grimmlar**

Жамоатчилик кенгаши:

Муҳаммад АЛИ
Наум КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Абдухалил МАВРУЛОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДҮСТМУҲАММАД
Абдураҳим МАННОНОВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ
Муҳаббат ТҮЛАХҶАЕВА
Баҳодир КАРИМОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир Шуҳрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖҶРАЕВА
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Жамила АСҚАРОВА
Даврон РАЖАБОВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

- 3** Алишер НАВОИЙ. Нега кўргузди совуғ оху... (Рус ва инглиз тилларига Т.Спендиарова, А.Обид тарж.)

НАСР

- 8** И.КАЛАШНИКОВ. Қаттол аср. (Рус тилидан М.Йўлдошев тарж.)
162 Танзил ус-солиҳин. (Нашрга тайёрловчи А.Турдиалиев)

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

- 58** В.ГЮГО. Париж Биби Марям ибодатхонаси. (Рус тилидан Б.Зокир тарж.)

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- 42** Ж.ЖОЙС. Донаси бир пенни. (Инглиз тилидан Ҳумоюн, Ойдиннисо ва А. Абдужалилов тарж.)

ДРАМА

- 114** Ж.САРМАН. Мамурэ. Драма. (Рус тилидан Ш.Бошбеков тарж.)

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

- 182** Қ.ЭРГАШЕВ. Алишер Навоий ва Ғарб адиблари: муштарак мавзулар.
191 М.ХОЛБЕКОВ. Бобур ва “Бобурнома” француз шарқшунослиги саҳифаларида.

ЭССЕ

- 136** Я.ПАРАНДОВСКИЙ. Сўз кимёси. (Рус тилидан М.Акбаров тарж.)
147 А.МОРУА. Марсель Пруст. (Рус тилидан О.Отахон тарж.)

ЖАРАЁН

- 177** Б.ПЕРИ: “Алишер Навоий ижоди – мўъжиза”. (Сухбатдош – З.Мирзаева)

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ

- 187** Л.ЖЎРАЕВА. Алишер Навоий ижодида най таърифи.

- 197** Тарихда бу кун.
200 Муқовамизда.
203 Таквим.
206 Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.

NAVOIY SABOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

НЕГА КЎРГУЗДИ СОВУҒ ОҲУ...

*Нега кўргузди совуғ оху сариг рухсор субҳ,
Гар ниҳоний меҳридин мендек эмас бемор субҳ?*

*Гар ҳавойи бўлмаса мен телба янглиғ, бас недур,
Кўнглакин чок айлабон тоғ узра мажнунвор субҳ?*

*Меҳридин мендек ниҳоний тоза доғи бўлмаса,
Юзда невчун кавкаби ашкин қилур изҳор субҳ?*

*Дема шингарфий булут ҳар ён эрур қонлиғ момук,
Тоза доғидин эрур мендек магар хунбор субҳ?*

*Ғам туни оҳим шароридин туташти кўкка ўт
Ким, анинг отин қўюптур гунбади даввор субҳ.*

*Кун шуоий хатлари эрмаски, тутмиш мотамим,
Юзни анжум тирноғи бирла қилиб афғор субҳ.*

*Соқиё, тутқил сабуҳий бодаким, бу дайрдин,
Биз кетиб бу навъ толиғ бўлғуси бисёр субҳ.*

*Эй Навоий, истасанг баргу наво бу боғ аро,
Гулдек ўл рокиё кеча, булбул киби бедор субҳ.*

“Ғаройиб ус-сизар”, 104-ғазал

ЛУҒАТ

Меҳр – куёш
Ниҳоний – яширин
Шарор – учкун, аланга

Ҳавойи – ҳавас, оҳанг
Кавкаб – юлдуз
Момук – пахта

Ашк – кўз ёш

Хунбор – қон йиғловчи

Шингарфий – қизғиш

Анжум – юлдузлар

Афгор – яраланган, мажруҳ

Гунбади даввор – осмону фалак

Шуоъ – нур, ёруғлик

Дайр – бутхона, зардуштийлар ибодатхонаси; мажозан: ориф инсонлар мажлиси, пири комил ҳузури.

Бу навъ – бу каби

Рокиъ – тиз чўқувчи, эгилувчи

Ғазалнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Нима сабабдан тонг совуқ оҳ чекиб, юзини сариқ айлади? Ахир, у мен каби пинҳон меҳр – яширин офтоби ҳажрида бемор эмас эди-ку?!
2. Субҳ мен сингари телба бўлмаса, нима учун у ўз кўйлагини Мажнун каби тоғ узра чок қилиб пора-пора айлади?
3. Агар субҳнинг мен каби ўз куёши ҳажрида яширин доғи йўқ экан, юзида юлдузлардек кўзёшларини намоён қилишининг сабаби не?
4. Фалакда кезиб юрган булутларни сен қизил булут деб ўйлама, улар субҳнинг ошиқ каби ёр алами доғидан қон бўлган пахталардир.
5. Ғам тунида оҳим учқунидан бутун кўкка ўт кетди, буни осмону фалак “субҳ”, яъни тонг деб атади.
6. Бу куёшнинг нурлари эмас, балки менинг мотамимдан юзини юлдуз тирноғи билан мажруҳ қилган тонгдир.
7. Эй соқий, энди бизга тонгги майдан тутгил, токи бу дунёдан кетганимиздан сўнг бу каби тонглар кўп келаверади.
8. Эй Навоий, агар бу боғда наво қилишни истасанг, гул каби рукуъ қилувчи – эгилиб тобелик изҳор этувчи ва тонгда булбул каби бедор бўл.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Алишер Навоийнинг туйғу ва ҳолатларни муайян тушунча атрофида умумлаштириб ифодалаш борасидаги маҳорати ушбу ғазалда яққол намоён бўлади. Жумладан, ғазалда субҳ – тонг тасвири етакчилик қилади. Навоий шеъриятида тонг мавзуси билан боғлиқ кўплаб ғазаллар мавжуд, зеро, мумтоз адабиётда субҳ – илоҳий файз манбаи. Инсон руҳиятининг субҳ билан уйғун ҳолдаги тасвирини кузатар эканмиз, ғазалда мутафаккир шоирнинг мусаввирона нигоҳи ҳам намоён бўлади.

Ғазалда шоир тонгни жонлантиради: субҳда тушадиган салқин туманни совуқ оҳ, зарғалдоқ тусда ранг олиб келаётган шафакни субҳнинг заъфарон чехраси сифатида тасвирлайди. Нима учун тонгнинг юзи сарғайган? Нега тонг совуқ оҳ тортади? Иккинчи мисрада лирик қаҳрамон ўз ҳолатини баён қилади: тонг мен каби севгилиси – офтоби нуридан маҳрум эмас экан, нима учун у бемор?

Иккинчи байтда ташхис ва ҳусни таълил санъатини моҳирона қўллар экан, шоир ўз руҳий ҳолатини тонг сувратини чизиш жараёнида тасвири-лаб беради:

*Гар ҳавойи бўлмаса мен телба янглиз, бас недур,
Кўнглакин чок айлабон тоғ узра мажнунвор субҳ?*

Ушбу байтда матлаъдаги тасвирий ифода кучаяди: тонг тоғ узра ўзининг кўйлагини парчалаб ташлаши, тонгни ўз ҳолатига қиёслаш ҳамда тавзеъ санъатининг қўлланиши (чок, айлабон, тоғ, мажнунвор сўзларида о товущининг такрорланиб келиши) ўзига хос маҳзун оҳангни юзага келтирган.

Ташхис (жонлантириш) санъати байтдан-байтга кучайиб боради, инсонга, айнан ошиққа хос бўлган ҳолатлар янада бўрттирилади: тонг ёруғида аста-секин сўниб бораётган юлдузларнинг кўз ёшга ўхшатилиши орқали лирик қаҳрамоннинг ғамгин қиёфасини яна ҳам аниқроқ тасаввур қиламиз.

Дастлабки байтларда шоир руҳий кайфиятни тонгдаги табиий ҳодисаларга муқояса қилиш йўлидан бориб, субҳнинг ғамгинлигини унинг ҳам ошиқ экани билан далиллаган бўлса, кейинги байтга келиб, мазмун ва тасвир ифодаси шиддатли тус олади:

*Ғам туни оҳим шароридин туташти кўкка ўт,
Ким, анинг отин қўюптур гунбади даввор субҳ.*

Субҳнинг ҳолатини байтма-байт тасвири келган шоир мазкур байтга келганда энди ўзининг ҳолатини аён қилади: аслида бу субҳ осмон ўйлаганидек отаётган тонг эмас, балки унинг оҳи алангасидан фалакка кетган ўтдир.

Шоир “кун” сўзи орқали куёшни назарда тутаяди, ёруғликни офтобнинг хати, деб атайди. Тонг чоғида юлдузлар оппоқ бўлиб, само бўйлаб сочилиб ётаркан, бир қараганда тирноққа ўхшайди. Демак, тонг ошиқнинг изтироб чекаётганидан қийналиб, ўз юзини тирноғи билан тимдалайди ва куёш нури ўша тирналган жароҳатдан чиққан қонга ўхшайди.

Кейинги байтда ғазалнинг орифона мазмуни кучаяди: ошиқ соқий (пири муршид)дан сабуҳий май сўрайди. Ишқдан изтироб чеккан ошиқ соқийдан сабуҳий май сўраш орқали ўз қалбини мана шу май (пок ишқ) орқали ёритишни илтижо қилади. Ушбу байтда дунёнинг ўткинчилиги, лекин унинг яралишида асос бўлган ИШҚнинг боқий эканлигига ҳам ишора бор.

Мақтаъда Навоий боғ деганда ишқ боғини назарда тутар экан, ҳақиқий ишққа эришиб, илоҳий файздан баҳраманд бўлиш учун гул каби хокисорлик, булбул каби фидойилик шарт эканлигини маълум қилади.

Этибор берилса, ғазал тонг отиш тасвири билан бошланиб, байтма-байт ривожланиб боради: атроф туманли, шафақ зарғалдоқ тусда (1-байт), кейин тоғ томон ёришади (2-байт), самони оппоқ юлдузлар қоплаган (3-байт), булутлар кип-қизил тусга киради (4-байт), куёш чиқишидан олдин бутун шафақ қон рангини олгач (5-байт), ғарб тарафда қолган юлдузлар аста-секин сўнади, оламни куёш нури забт этади (6-байт), тонг отиб, куёш чиқади (7-байт) ва лирик қаҳрамон бу жараёндан ўзи учун ибрат чиқаради (8-байт).

Энди бу байтлар замиридаги ботиний маъноларга ҳам нигоҳ ташла-сак, қуйидаги умумий манзара пайдо бўлади: ошиқ илоҳий файз (Ҳақ жамоли)га интилади, лекин у кўздан яширин. Бу ҳолдан изтироб чеккан ошиқ ўз ҳолатини гоҳ ҳавоӣи Мажнунга, гоҳ қонли ёшлардан қизарган пахтага, гоҳ тирноқлардан жароҳатланган юзга ўхшатади. Тонг отишининг даражама-даража тасвири ошиқ ишқининг юксалиб бориши билан ҳамоҳанг. Ғазал сўнгида ошиқ комилликка эришиши учун тунлари саждада, тонгда эса бедор бўлиши зарур деган фикр уқтирилади.

Кўриб ўтганимиздек, ушбу ғазалда тонг тасвири мукамал ва изчил равишда чизилган. Энг муҳими, ҳар бир байтдаги тадрижийлик баробарида ошиққа хос психологик тасвир ҳам кучайиб бораверади.

Мазкур ғазал орқали Навоӣнинг мусаввируна нигоҳи қанчалик ўткир бўлганлиги ҳақида янада ёрқин тасаввур ҳосил қилиб, унинг руҳий таҳлилни пейзаж орқали тасвирлаш маҳоратига ҳам гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Ғазалнинг рус тилига қилинган таржимаси 7 байт ҳажмида (3-байт тушириб қолдирилган) амалга оширилган. Татьяна Спендиарова таржимада асосан ғазалнинг зоҳирӣи маъносини акс эттиришга ҳаракат қилган, лекин баъзи ўринлар, хусусан, мақтаъда шоир айтмоқчи бўлган фикр ўз ифодасини топмай қолган, яъни аслиятда сўнги байтнинг мазмуни “Эй Навоӣ, агар бу боғда наво қилишни истасанг, гул каби рукуъ қилувчи – эгилиб тобелик изҳор этувчи ва тонгда булбул каби бедор бўл” тарзида бўлиши керак эди, лекин таржимон уни “Эй Навоӣ, агар сен истасанг, бу боғ наволарга тўлади: тун гул каби эгилувчан бўлади, тонг бедор булбул каби куйловчи бўлади” тарзида ўгирган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Татьяна СПЕНДИАРОВА

*С холодным вздохом почему спускается по склону утро?
Быть может, ранено, как я, любовью затаенной утро?*

*А если страстью не горит подобно мне, так почему же
Свои одежды, как Меджнун, порвало исступленно утро?*

*Не говори, что облака – крапленный киноварью хлопок:
Быть может, кровь свою, как я, из раны льет бездонной утро.*

*Не вихрем солнечных лучей моих очей прорезан сумрак.
То расцарапало лицо зубцом звезды спаленной утро.*

*Полнеба охватил в ту ночь пожар от искр моих стенаний,
Вращающийся небосвод назвал его влюбленно: “Утро!”*

*Встань, виночерпий, подними, ликуя, утреннюю чашу!
Когда уйдем, взойдет не раз из пьяного притона утро.*

*О Навои, захочешь ты — и сад исполнится напевов.
Как роза, никнет ночь. Поэт, как соловей бессонный, утро.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аъзам ОБИД

*Why did the dawn wail turning flavescent its frontispiece?
Because of the hidden sun was it sick more than I miss?*

*If it were not mad like me, showing craziness in full,
Like Mejnun – over the hills – would not tear its chemise.*

*Does the dawn have covert spots from the parting of the sun?
Otherwise – these star-like drops – would it on its face release?*

*Do not say the reddish clouds 're sailing now in the sky,
In fact they are the bloody cotton affected by the belle's caprice.*

*In the night of torment and pain – from my wail – the sky inflamed,
And the heavens used to name it: "Look, early morning this is."*

*These are not sunrays you see, but because of my mourning –
It's daybreak – with nail of stars – on its face could cause disease.*

*Hey cupbearer, give us now a morning wine to take delight,
So that when we leave this world the peep of morning will increase.*

*Be like humble, bowing flower, be like a nightingale awake,
Hey Navoi, in this garden if you want to live in peace.*

Исай КАЛАШНИКОВ

(1931–1980)

ҚАТТОЛ АСР

Тарихий роман¹

Рус тилидан
Муслимбек ЙЎЛДОШЕВ таржимаси

БЕШАФҚАТ ТАРИХНИНГ ЖОНЛИ САҲИФАЛАРИ

Инфаркт хуружидан сўнг янгидан бошлаган ҳаётимнинг биринчи кунларини касалхонада шифтга термилиб ўтказардим. Туриш, юриш, қимирлаш, ҳатто гаплашиш ҳам мумкин эмас. Хонада ёлғиз ўзим...

Бир куни навбатчи шифокор текшириш учун хонамга кирди. Қўлида китоб. Нарироқдаги стол устига китобни қўйганча мени текшира кетди: юракни эшитди, қон босимини, ҳароратимни ўлчади. Китобга қизиқиш устун келиб, кетар чоғида ундан илтимос қилдим:

– Китобингизни кўрсам майлими?

– Майли, кўра қолинг, – деб қўлимга салмоқли китобни тутқазди. Устига “И.Калашников. Жестокий век” деб ёзилган экан. Хаёлим дарров автомат ясовчи Калашниковга кетди. Номини ҳам урушга мос.

– Калашников автомати ҳақидами? – деб сўрадим.

– Йўқ, бу ёзувчи Калашников. У китобида Чингизхоннинг ҳаётини ёзган, – деди шифокор.

– Роса қизиқ китоб бўлса керак... Тарихийми ё ҳаммаси тўқимами?

– Тарихий. Ўша даврда яшаган кўплаб тарихий шахслар, жойлар номини айнан келтирилган.

– Эрталабгача китобингизни менга бериб кетинг, – дедим умид билан.

– Жон деб берардимиз сизга китоб ўқиб қаттиқ ҳаяжонланиш мумкин эмас-да.

– Одам китобдан ҳаяжонланиб ҳам ўзига зарар қилиши мумкинми?

– Э, нималар деяпсиз?! Одамлар китоб ўқиб уввос солиб йиғлайдилар-ку! Бу ҳаяжонланишмасми?

– Бундан хабарим бор, лекин...

– Бироз вақт ўтсин, юрагингиз қонашдан тўхтаб, жароҳати битсин, кейин ўқийверасиз. Майли, мен энди борай, – деди-да, шифокор чиқиб кетди.

¹ Исай Калашников қаламига мансуб “Қаттол аср” тарихий романининг 1-китоби журналимизнинг 2016 йил май–октябрь сонларида эълон қилинди ва ўқувчилар ўртасида катта қизиқиш уйғотди. Журналхонларнинг талаб ва истакларини инобатга олган ҳолда романининг иккинчи китоби – “Қувғувчилар” эътиборингизга ҳавола этилмоқда. – Таҳр.

Уч-тўрт кун ўтиб, ўтиришга рухсат теккандан сўнгە ўша китобни сўраб олдим. Ётавериб роса уйкуга тўйиб олганимдан, деярли тунни билан ўқир, воқеаларга қизиқиб кетганимдан кўзимга асло уйқу инмасди. Китобни икки-уч кунда ўқиб тугатдим, аммо эгасига қайтариб бергим келмади. Ўзимга ёққан лавҳаларни қайта-қайта ўқирдим.

Касалхонадан чиққач, уйга кўргани келган укам Шуҳрат билан гаплашиб ўтирганда ўша китобни эсладим.

– Менга шу китобни топиб келгин. Ўз-ўзимга! – дедим.

– Майли, ўйламанг. Топамиз, – деб мени хотиржам қилди укам.

Шундай қилиб, китоб топилди, жиянлару сингиллар қўлма-қўл қилиб ўқиди. Қачон тўплансак, гап “Жестокий век”ка тақаладиган бўлди.

Кейин китобнинг ўзбекча таржимаси бор-йўқлигини суриштира бошладим. Қаранки, ўзбекчаси йўқлиги туғул, русчасидан ҳам кўпчилик беҳабар экан. Қўшни республикада беш-олти марта қайта нашр қилинган ушбу тарихий роман бизда бир марта ҳам чоп этилмаган. Шунда юрагимга чўғ тушди, қанчадан-қанча одамлар бу китобдан маънавий завқ олиши мумкинлигини ўйлай кетдим.

Асар аввал ўқиган тарихий китобларимга ўхшамас, тили, ранг-баранг тасвирлари, майда-чуйда ашёларгача усталик билан таърифлангани, муаллифнинг инсон руҳиятидаги нозик нуқталарни ҳис эта олиши, образлар характери тўлақонли очиши билан ажралиб турарди. Эҳтимол, тарихда осиеликлар бошдан кечирган қирғинбаротларнинг бутун фожиавийлиги билан баён этилиши бошқа асарларда кам учрар. Романни ўқир экансиз, турмуш ва рўзгор тавсифларида аниқ-тиниқ этюдлар чизиш муаллифга қанчалик заҳматли бўлганини тасаввур қиласиз. Томирларнинг гупиллаши-ю чаккадан оқайтган терни ҳамма тасвирлай олар, аммо изтироблар, қалб тубидаги ўйлар, яшин тезлигидаги фикрларни қандай акс эттириш мумкин? Шу жиҳатлари билан “Қаттол аср” (“Жестокий век”) романи мени тамоман ўзига маҳлиё қилди. Асарни ўзбек тилига таржима қилишга аҳдландим.

Романнинг қамрови жуда кенг, унда исмлари келтирилган 243 дан ортиқ, шунингдек, “Бобоси”, “Қоровул”, “Кешиктан” сингари номлар билан киритилган яна беҳисоб персонажлар иштирок этади. Ҳаммаси бир бўлиб “Қаттол аср” тасвирларини чизишга ёрдам беради. Тахминан саксон-юз йиллик даврни қахрамонлар билан бирга яшаб ўтасиз.

Асарда Осиенинг ўттиздан ортиқ дарёлари, кўллари, элликдан зиёд жойлар, шаҳар ва қалъалар, истеҳком ва пойтахтлар номи тарихда қандай бўлса, шундайлигича келтирилган. Сон-саноксиз ўсимликлар – дарахтлар, буталар, ёввойи ўтлар тасвири ўқувчи тасаввурини кенгайтиради. Исай Калашников табиат манзараларини чизар экан, у тасвирлаётган жой ва пайтни яққол кўрасиз. Баъзи саҳифаларни ўқийётганда исиб кетасиз, баъзиларида жунжикасиз. Инсон ички кечинмалари тасвирлари сизни ё кулдиради, ё йиғлатади.

Асарнинг фалсафий, ахлоқий ва тарбиявий жиҳати шундаки, унутилган ҳақиқатлар, панду насиҳатлар сизу бизни мутолаа давомида мушоҳадага чорлайди, тарих, ҳаёт, ўзимиз ҳақида ўйлаб кўришга ундайди. Орадан минг йил ўтса ҳам эскирмаган, хира тортмаган қадриятлар – мардлик, инсонпарварлик, ватанга муҳаббат, яхшилик, кексаларга ҳурмат, аждодлар шаъни, ваъдага вафо каби кўплаб хислатларни ёдимизга солади.

Романда саналар мучал ҳисобида белгиланган. Маълумки, мучал ҳисоби Осие, Шарқ халқларига тегишли бўлиб, руслар Осиега юришларидан сўнг бу ҳисобдан хабардор бўлганлар. И.Калашников воқеалар таъсирчанлигини оширишда анъаналар, удумлар, расм-русумлар қаторида мучал ҳисобидан ҳам усталик билан фойдаланади.

Мутолаа чоғида Чжунду шаҳридан тортиб Мозандаронгача, Курдистондан то Киевгача бўлган ҳудудларда от елдирасиз. Буюк Гоби саҳроси бўронларида

қоласиз, ёйилиб оқаётган Днепр тўлқинларидан роҳатланасиз. Гоҳ боши танасидан жудо қилинаётган инсонга ачинасиз, гоҳ “ёгоч эшак” устидаги қатлни кузатасиз. Кечинмалар ҳам дунё қадар...

“Қаттол аср”дан фақат чексиз ҳузур олдим. Китобдай камтар ва оқил, меҳрибон ва ғамхўр дўст кўрмадим. У тўғри йўл кўрсатадиган, бошингни силайдиган, орқангдан кўзи ёшланиб кузатадиган авлиёсифат оқсоқолга ўхшайди. Балки Хизр деганлари китобдир!

Таржимондан

Иккинчи китоб

ҚУВҒУВЧИЛАР

*Бир-биров-ла юлғичликда кимўзар ўйнаб,
Тўймаслик дардига мубталолардир.
Ўзгаларни тишлаб-йиқиб, ўзни ардоқлаб,
Доим юракларин ҳасад юмма талайдир.
Ва ҳаммаси кўр-кўрона тахтга интилган.*

Цюй ЮАНЬ

(мил. авв. 340–278 йиллар)

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Сахрога сукунат чўкди. Энди жанг довуллари уйқуни бузмас, туёқлар зарбидан ер ларзага келмас, ўқ ёмғири жангчиларни от ёлига ёпиштирмасди. Бу кўчманчи овуллар узоқ кутган осойишталик эди.

Шомон Теб-тангри Темучинга бу тинчлик осмоннинг иродаси билан ўрнатилганини айтди. Бир неча йилдан бери қишда қор кам ёққанидан ҳалокатли бўронлар бўлмапти, эрта баҳордаги жуд¹ йўқ. Ёз ҳам қурғоқчилик, чанг бўронларисиз кечар, майсалар қуюқ ва серсувлигидан чорва тез кўпайиб, одамларнинг егуликлари сероблашган. Кўчманчининг қорни тўқ бўлса, эртага оч қолмаслигига кўзи етса, тинч ва итоаткор бўлади. Кўшни нутуғларга кўзини тикиб, ҳасаддан ёнмай яшайди.

Темучиннинг навкарлари тўй қилиб, ўғил кўрганлик шарафига зиёфат уюштириш билан овора. Қорачалар янги ўтовлар учун намаг ясар, нўёнлар эса овда кўнгилхушлик қилар, ҳеч нарса ҳақида ўйлашмасди. Бошқа улусларда ҳам шу аҳвол. Яқин-яқинларда шомон Теб-тангрининг даъватларига кўниб, тойчиютлар тарафдан навкарлар келиб турган бўлса, ҳозир уларнинг ҳам қадами узилганди. Тойчиютлар қароргоҳида одамлар тинчликка ўрганиб, қўлларига қурол олгилари келмас, энди уларни Тўрғутой-Қирилдук ҳам кониктираверарди.

Аммо Темучин гап фақат қорин тўқлигида эмас деб ўйларди. Ванхон билан бирлашиб, татарларни тинчителишгандан кейин адоватлашган кучлар тенглашди. Энди на Тўхта-бекининг меркитлари, на Тўрғутой-Қирилдукнинг тойчиютлари, на атрофига эркин нўёнларни тўплаб олган

¹ Жуд – яхмалак.

Жамуха ва на қарайитлар Ван-хони – ҳеч ким бировни якка ўзи енголмасди. Бу тинчлик алдамчи бўлиб, осойишталик мустаҳкам эмасди.

Сахро дўнгликларига ўхшаш кунлар бир-бирини қувалаб, ордан бир неча йил ўтди. Темучин бугун тўрт ўғилнинг отаси, ҳаммаси қорабошлар... Бу ҳол уни хавотирга солар, улусга ҳақиқий меросхўр йўқлигини ўйлаб қийналарди.

У ҳозиргина жайрон овидан қайтди, кун иссиғида сахрода от чоптириб чарчади. Белигача яланғоч, оёқяланг ҳолда ўтовнинг соясига тўшалган наMAT устида чўзилиб ётарди. Ўнўн тарафдан кечки салқин шабада эсар, наMATнинг бир четида юзидан тер оқаётган Бўрта кенжаси Тулуйни қўлида аллалаб ўтирарди. Ўртанча ўғиллари Чиғатой билан Ўқтой ерга калтакларни қадаб, устига эски қўй терисини ёпганча ўзларича “ўтов” ясар, ошиқларни “қўй отари”, чорикларини эса “арава” қилишарди. Катта ўғли Жўжи онаси асраб олган татар бола – Шихи-Хутак билан ингичка қайишлардан отларига юган тўқиш билан овора. Бу ростакан юганлар эди. Мўғулларда шундай қоида бор: ҳар бир ўғил бола уч ёшга тўлганда эгарда ўтириши, олтига кирганда эса болалар камонидан аниқ мўлжалга уриши шарт.

Онасиники каби лаблари қалин, чорпахил катта ўғли окқўнгил, яхши хулқли бола эди. Навқарларнинг эркаси бўлган Жўжи отасидан кўркиброк турар, бот-бот отасининг қалбида аччиқ тузликка ўхшаш “шу менинг ўғлиммикан” деган шубҳа борлигини сезарди гўё. Баъзан Темучиннинг бемехрлиги тутиб, ўғлини силтаб ташлар, бола эса ҳеч нарсани тушунмай, қўй кўзларини юмиб-очганча, кўздан панарокка қочиш пайида бўларди. Шубҳалар ўтиб кетгач, ота ўғлининг кўнглига қарар, уни овга ёки узоқроқ ўрамларга олиб кетарди. Бундай бахтиёр пайтларда ҳам Жўжи отасига тўлалигича очилмас, кўзларидаги хавотир ҳеч йўқолмасди. Темучин ўз шубҳаларини одамлардан, айниқса, Бўртадан яширишга уринарди. Ҳар доим мулойим, меҳрибон бўлган Бўрта, гап ўзининг меркитларга асирликка тушганига тақалганда, сабр-тоқатни унутар, бақириб-чақириб борарди. Бир гал Темучиннинг юзига шундай деганди:

– Меркитларнинг асираси бўлганим менинг эмас, сенинг шаънингга номус-ку! Наҳотки, буни шу пайтгача тушунмаган бўлсанг?!

Тушунишга-ку тушунган, аммо бундан нима фойда?

Ўтов ёнига Тойчи-Қури келиб, елкасидаги чарм қопини туширди-да, пешонасидаги терларини кафти билан артди.

– Хон Темучин, мен сенга совға олиб келдим, – қопнинг ичидан бир боғлам қизил бўёққа бўялган ялтироқ ўқ олди. – Кўрдингми чиройлигини! Ҳеч ким сенга бунақа ўқлар ясаб беролмайди. Новдаларини ёввойи шафтолидан, патларини учқур бургутникидан ясадим, тиғини ёгда қиздириб, майда қайроқтошда чархлаганман. Устини хитой бўёғида бўядим. Бу чирой учун эмас. Бундай ўқ ёмғирда ҳўл бўлиб, оғирлашиб қолмайди. Ҳатто сувга солсанг ҳам енгил ва жаранглаб тураверади.

Темучин ўқларни битталаб кўрди. Тойчи-Қури мақтанмаётган эди – ўқлар ростдан ҳам зўр.

– Нега менга совға олиб келдинг?

– Нима бўпти, хон Темучин? Иккаламиз бир кунда туғилганмиз, сенинг кийимларингни кийиб катта бўлганман...

Бўрта кулиб сўради:

– Буни неча марта айтганингни санаганмисан?

– Ҳар доим гапираман... Нима, нотўғрими? Биз биргаликда тери ҳам ошлаганмиз. Ўшанда у менинг калламга қанғаси билан бошлаб туширган.

Темучиннинг ҳам кулгиси қистади.

– Чамаси, ёмон урган эканман! Яхшилаб урганимда вайсакилигинг қолармиди. Тилинг катта одам бўлишингга халақит беради. Қарагин, Жалма билан Субутой-баходирлар аввал ким эди-ю, ҳозир ким? Тагин ўйлама, мен уларни бирга темир куйганим учун ўзимга яқин олганим йўқ... Сен ҳам камроқ гапирганингда, балким юзбоши қилармидим.

– Бунинг менга нима кераги бор, хон Темучин?! Мени ҳатто ўз Қаймишимга гапим ўтмайди-ку, юз кишини эплармидим?! Мен жангчи эмасман, Темучин, Чиледуни юзбоши қилиб тўғри қилдинг...

– Анави меркитми?

Тасодифан айтилган “меркит” сўзи уни яна аввалги ўйларга қайтарди. Тойчи-Қури бўлса, қопидан болалар учун ясалган, кичкинагина камонни олди.

– Буниси катта ўғлингга. Жўжи, бу ёққа кел-чи.

Бола камонни кўлига олиб, бошини орқароққа ташлади-да, чап кўзини сал қисиб, ёйни тортиб кўрди. У мана шу ҳаракати билан Темучиннинг укаси Хасарга ўхшаб кетди. У ҳам кичкиналигида худди шунақа эди. Юраги шодликка тўлиб, ҳаприқиб кетди: “Ўғлим, ўзимнинг ўғлим!” Уни ўзига тортиб, бошини ҳидлади.

– Тойчи-Қури сенга ҳам худди меникидай ўқ ясаб беради.

– Бошқа бунақаларини ясолмайман. Бўёгим тугади. Қарайитларга одам жўнат. Уларнинг олдига тангут, хитой ва сартовуллик¹ савдогарлар тез-тез келиб туришади.

– Жўнатаман. Сенга бўёқ келтириб берамиз.

Ўғли Тойчи-Қуридан сўради:

– Шихи-Хутаккаям яна битта камон ясаб бероласанми?

Татар бола Жўжининг елкаси оша камонга қизиқиш билан тикилиб турарди. Бурни ўрдақниқига ўхшаса-да, юзи думалоқ, ўзи ақлли бола.

– Тойчи-Қури, Шихи-Хутакка ҳам камон ясаб бер... Кейин ўзинг мендан нима совға олмоқчилигингни ҳам очик айтавер. Ўйлашимча, бекорга тилёғламалик қилмаяпсан.

– Хон Темучин! – ўпқаланиб норозилик билдирди Тойчи-Қури. – Менга ҳеч нарса керакмас. Қўлларим қорнимни тўйғазиб, эгнимни ҳам бутлайди. Одамлар яхши яшай бошлашди, Темучинхон. Бир ўғлимга қарайман, бир бошқа болаларга, ҳаммаси дўмбоқ, қувнок. Ўзимнинг хотинимга қарайман, бошқа аёлларни ҳам кузатаман, бари хурсанд. Барча эркаклар ўз ишини, жойини билади. Ишингни билиб-билиб қилсанг, ҳеч ким сўкмайди ҳам, урмайди ҳам. Ухлашга ётаётиб, тунда ўзингни ўлдириб, хотин, бола-чақангни асир қилиб кетишларини ўйламайсан. Бу ҳақда Чиледу билан кўп гаплашамиз. Бу яхши ҳаётни бизга сен – Темучинхон тухфа қилдинг. Мен кичкина одамман, сенга фақат ўқларимни совға қилишим мумкин. Кейин ўғлим Судуйга камон ясаб бердим-да, хонимизнинг ўғлига ким камон совға қилади деб ўйладим...

¹ Сартовуллик – мўғуллар мусулмонларни шундай аташган.

Тойчи-Қури атрофга аланглаб қўйди – ўзининг хон билан бемалол гаплашиб ўтирганини одамлар кўряптимикан? Унинг соддадил юзи бундай рутбадан эриб-ёйилиб кетар, шу тобда минғирлаш ҳам унинг учун маза эди...

Темучиннинг хонлиги худди бўлак-бўлак терилардан тикилган пўстинга ўхшайди. Бу Олтон, Хучар, Доритой-ўтчигин, Жарчиўдай ва Хулдорларнинг мулклари бўлиб, укалари ҳам энди оилали. Уларга ҳам чорва ва одамлар улашиб берди. Мунлик ва унинг ўғилларига ҳам одам берди. Бугун улар алоҳида ўрам тузиб яшашяпти. Ўрамдаги ҳамма нарсаларни ўзлариники деб билишади. Бир пайтлар подани бошқариш, арава ва жангчиларга алоҳида-алоҳида навкарларни жавобгар қилиб қўйганда, бу билан нўёнларнинг мустақиллигини сал чеклайман деб ўйлаганди, лекин бундай бўлмади. Ҳозир навкарлари фақат ўзларига тегишли нарсаларга хўжайинлик қилишяпти. Нўёнлар эса ўз мулклари ва мустақиллигини ҳимоя қилиб, пинҳона қайсарлик қилиб юрибди. Ҳаммани баравар қатл қилдириб бўлмайди-ку... Татарлар билан бўлган уруш унинг шаънини кўкка кўтарганди, бироқ бир неча йиллик тинчлик-осойишталик ҳамма билан тенглаштириб қўйди. Уни фақат хон деб ҳисоблашарди, ўйлаб қаралса, у ҳам оддий нўёнлардан бири...

– Темучин, қара, қандай меҳмонлар келишди! – деди Бўрта.

Нарирокда бир тўп одам отдан тушаётган эди. Уларнинг орасидан Ван-хоннинг укаси Жағамбуни таниди. Қарайитлардан анчадан буён ҳеч ким келмаганди. Ван-хон бежиз Жағамбуни жўнатмаган, бир нимани бошлаяпти, шекилли. Бировнинг устига юришни мўлжаллаяптимикан? Тойчиютларгами? Меркитларгами?

Юзи чарчокдан бўзариб кетган Жағамбу мулозаматни ҳам кутмай наमतга ўтириб олди. Белбоғини бўшатиб, тердан ҳўл бўлган чопонининг ёқаларини очди.

– Жуда катта бахтсизлик юз берди, хон Темучин... Акамнинг улусига найманлар хужум қилди. Улар худди тоғдан тош думалагандай ёпирилиб келишди. Акам жангчиларни тўплашга ҳам улгурмади. У ҳозир қаерда, тирикми ё ўликми, билмайман. Акамнинг ўрнини Эрхэ-хара эгаллади.

Бўрта Тулуйни аллалашдан тўхтаган эди, болакай яна ҳиқиллай бошлади... У болани Жўжигга тутқазди-да, шивирлаганича Ўйлун бувисининг ўтовига олиб кетишни буюрди. Тойчи-Қури эмаклаганича орқасига тисарилди-да, наमतдан сирғалиб тушди. Бир чеккада туриб, ўйланганча “тс-тс”лади. Темучин жаҳл билан қўл силтаб, кет бу ердан, деган ишора қилди.

– Нилха-Сангун тирикми?

– Отаси билан бирга эди. У ҳақда ҳам ҳеч нарса билмайман... – Жағамбу чопонининг кенг ени билан терлаган, кир бўйнини артди.

Темучин секин-аста бу кутилмаган хабарнинг ваҳимасини тушуниб борарди. Агар Ван-хоннинг ўрнига унинг кувғинди укаси ўрнашиб олса, ишончли дўст ҳисобланган қарайитлар муросасиз душманга айланади.

– Сен мана шу навкарлар билан қочдингми?

– Йўқ. Менинг ўрамим нутуғларимизнинг энг чеккасида турарди. Мен найманларнинг келишини кутиб ўтирмадим. Дарҳол кўчдим-да, оилам, чорвам, одамларимни олиб, сенинг ерингга қараб келавердим.

– Эрхэ-хара сени қидирадими? – Темучин ташвишланаётганини

яширмай сўради.

– Билмадим. Аниқроғи, қидирмаса керак. Эрхэ-харага мен эмас, катта акам керак.

– Қанақа одамсизлар, ўзи! Туғишган ака-укаларсиз-у, келиша олмай-сизлар...

Жағамбу унинг гапини тушунмагандай қаради.

– Туғишганларнинг келишолмаслиги ҳаммаёқда учраб турадиган ҳолку.

“Ўзимга шама қилишини қара, ҳозир жим ўтирса ҳам бўларди”, деб ўйлади Темучин.

– Нима қилишни ўйлаяпсан?

– Менга жангчилардан берсанг.

Темучин узоқ сукутга толиб, Ван-хоннинг тўсатдан синиши ўзининг улусига қандай таъсир ўтказиши мумкинлиги ҳақида мулоҳаза қилди.

Жағамбу илтимосини яна қайтарди.

– Мен сенга қўшин бермайман. Ўзим ҳам найманлар билан уришмайман.

– Акамнинг қилган яхшиликларига жавобинг шуми? Раҳмат!

– Яхшиликларни аканг қилган, ёрдамни эса сен сўраяпсан – фарқи борми? Улус сеники эмас, одамлар сенга эргашмайдилар. Менинг қўшиним пароканда бўлгач, найманлар бу ергача келишади. Сен шуни хоҳлаяпсанми? Шусиз ҳам найманларни дум қилиб, эргаштириб келгансан деб кўрқаман. Орқанга қарамай қочган кўринадан...

– Сен шафқатсиз одамсан, Темучин!

– Одам хотинига шафқатли бўлиши мумкин, лекин бу билан улусга хонлик қилолмайди.

– Яхшиси, ўз еримда қолганим дурустмиди, деб ўйлаб қолдим. Мен Эрхэ-харага ёмонлик қилмаганман, ишонаманки, у ҳам мени хафа қилмасди. Қайтиб кетсаммикан?

– Энди қайтмайсан, мен сени ўз химоямга оламан. Эрха-Хара хонотамга душман, демак, менинг ҳам душманим. Душманлар билан тил бириктиришнинг оқибати нима бўлишини биларсан деб ўйлайман...

Уларнинг олдида ярим доира ясаб, Жағамбунинг чарчаган, ковоқлари солиқ навкарлари турарди.

– Бўрта, айт, бу одамларнинг қоринларини тўйғазишсин, кейин дам олишсин. Сен ҳам, Жағамбу, дамингни ол. Кейин мен нўёнларни тўплайман, биргалашиб ўйлаймиз...

2

Таҳликали кунлар ва тунлар чўзилиб борар, Темучин хавотир билан найманлар, меркитлар, тойчиютлар ёки татарларнинг хужумини кутарди. Тўрт тарафдан босқин бўлиши мумкин, ҳеч қаёққа кетиб ҳам бўлмайди. Жойида ўтириб, кўзларни ола-кула, кулоқларни динг қилганча ҳалокатли ўқни пойлашдан бошқа чора йўқ. У атрофдаги овуллар ва ўрамларга шомонлар, дайди кўринишидаги одамларини жўнатди. Улар Темучиннинг кўзи ва кулоқлари эди. Ўзи ҳам тинч ўтирмай, жангчиларини куруллантитар, урушга тайёрларди.

Бу орада Олтин-хоннинг одамлари келди. Темучин “улар бизни

аллақачон эсларидан чиқариб юборишган”, деб ўйлаганди, йўқ, унутмаган экан. Жаутхурига тегишли ҳадялар – зарбоф чопонлар, ипак матолар, кумуш идишлар жўнатишибди. Темучин “оз бўлса ҳам, майли, фойда-да”, деб хурсанд бўлиб улгурмай, Олтин-хоннинг талабини маълум қилишди. У от сўраганди, илтимос эмас, талаб қилганди. Шунақа бўлади-да, ахир, у энди осмон ўғлининг хизматида-ку! Нима ҳам қиларди? Отларидан берди, элчиларга зўрма-зўраки табассум қилиб, буюк хуандига нафақат юзлаб от, балки бор-йўғини беришга ҳам тайёр эканлигини айтиб, ишонтирди. Элчилар ҳам жилмайишди. Темучин ўз кўллари билан уларнинг қисик кўзларини ўйиб олган бўларди-ю, аммо...

Ҳаммасидан ҳам найманлар билан шуҳратпараст Эрхэ-харанинг босқини уни кўпроқ чўчитарди. Бироқ, шунча вақт ўтса ҳам, найман отларининг дупуридан дарак бўлмади. Аксинча, бу орада улар қарайитлар ерини буткул тарк этишди.

“Кўз” ва “қулоқлар”идан келган хабарларга қараганда, қария Инонча-хон ов пайтида отдан йиқилиб, қаттиқ лат ебди. Салкам ўлим тўшагида эмиш. Унинг икки ўғли: Буюроқ билан Таян эса, улус кимга тегаркан деб отасининг бошида ўтирган эмиш.

Найманларнинг ёрдамидан ажраган Эрхэ-хара “сен менга тегма, мен сенга тегмай” қабилида жим бўлди. Бесўнақай Тўрғутой-Қирилдук ҳам хотинларникига ўхшаш кўкрагини қашлаб, имиллаб ўтирарди. У мабодо омад кулиб бокмаса, қолган нўёнлари ва навкарлари ҳам ўзини тарк этишидан кўрқарди. Жасур ва жангари татарлар бу имкониятдан фойдаланган бўларди-ку, аммо улар ҳам Олтин-хонга орқа ўгиришдан хавфсизрамай иложлари йўқ. Чунки буюк хуанди орқадан зарба беришни жуда бопларди.

Ишқалчи меркитлар найманларнинг қайтганини эшитиб, Темучин устига юришни кечиктиришибди. Хори-туматлар Тўхта-бекини кўрkitиб қўйишга жуда қулай пайт, аммо Чиледу Темучиннинг ишончини оқлай олмади. Юзбоши куз ва қишни ўз қабиладошлари орасида ўтказиб, баҳорда қуруқ қўл билан кириб келди. Хоннинг буйруғини бажармагани етмагандай, одамларни бир-бирига қарши қўйиш ёмон иш, деб гап ташлади.

Буни эшитиб Темучин ўрнидан сапчиб туриб кетди.

– Менга ақл ўргатмоқчимисан?! – деб ўшқирди у.

– Ақл ўргатмоқчимасман... – чайналди Чиледу. – Лекин сендан анча каттаман, хон Темучин, кўп нарсани кўрганман. Сен бошқа нўёнларга ўхшамасликка ҳаракат қил.

– Шунақа дегин... Буйруғимни бажаролмаган десам, бажаришни ўзинг хоҳламаган экансан-да. Агар биринчи тахминим тўғри чиққанда, дўстлигимни қозонардинг, энди эса... Мен сени чоҳдан қутқариб қолувдим, яна чоҳда бўғилиб ўласан. Сенинг хори-туматларингга ҳам гал келади!

Хоннинг бу қароридан юзбоши Чиледу жуда ҳайрон бўлди. Бутун танида титроқ туриб, кўзлари ғамга ботди. Темучин у ҳозир тиз чўкиб кечирим сўрайди, деб ўйлади. Аммо Чиледу гўлдираб:

– Сени Есугейнинг ўғли деб юрувдим... Янглишган эканман, – деди-да, бошини ҳам қилиб навкарларнинг турткилари остида ўтовдан чиқиб кетди.

Кейин эса ақл бовар қилмас воқеа юз берди. Чиледу “чоҳ”дан чиқиб, ўспирин ўғли билан қочиб қолибди. Кимдир уларга от, қурол тайёрлаб берган, кимдир қоровулни боғлашга кўмаклашган. Темучинни ғазаблантиргани унинг қочиши эмас, балки номаълум ёрдамчилар эди.

Ўтовга қоровулни судраб киришди. У кўрқувдан титрар, ҳадеб: “Кўрмадим. Билмайман!” – дея бир гапни қайтарарди. Ғазабдан қутуриб кетган хон унинг калласини олишни буюрди. Аммо кутилмаганда ўртага онаси аралашди. У ўғлининг олдига келиб, қатъий деди:

– Йигитни қатл қилдирма. У айбдор эмас. Ҳақиқий айбдор кимлигини мен биламан.

– Ким у?

– Буни ёлғиз ўзингга айтаман.

Темучин ҳамманинг ўтовдан чиқишини буюрди.

– Чиледуни мен қочириб юбордим.

Темучин ишонмади. Оғзини очмасдан кулимсиради.

– Қоровулнинг кўлларини ҳам сен боғладингми?

– Мен қўйиб юборишларини буюрдим, холос... Кўлларини киши кўзи учун боғлаб қўйишди.

– Нега бундай қилдинг, она? Нима учун менинг ишларимга аралашсан?

– Сен унга адолатсизлик қилдинг. Ўғлим, сенга оғир, биламан. Лекин юрагингни бунақа қотириб юборма. Шафқатсизлик ҳар доим ўз эгасига қайтади. Одамларга нима берсанг, ўшани оласан.

Онасининг қараши жиддий эди. У анчадан бери Темучин билан бундай оҳангда гаплашмаганди.

Бу суҳбат унинг кўнглида тушуниб бўлмас хавотир уйғотди. У баъзи ишларга онасининг кўзи билан қараётганини сезиб жаҳли чиқарди. Ўз амалларида эркин бўлмаган одамнинг қулдан фарқи йўқ. Қулнинг ақли эса мудроқ ва ожиздир.

Темучин ич-ичидан ҳис қиларди: тинчлик узоққа чўзилмайди. Сахро узра яна қора булутлар сузиб қолди. Бу булутлар майсаларни қон ёмғири билан суғормасдан тарқамайди.

Шундай таҳликали кунларнинг бирида Темучиннинг хузурига кутилмаганда ўғли ва тўрт нўёни билан Ван-хон келди. Кекса хон ва унинг ҳамроҳларини таниб бўлмас, кийимлари жулдур, титилиб кетган гутуллари ҳар жойидан боғлаб ташланганди.

– Ўзингмисан, хон-ота?

Ван-хоннинг озиб кетган бўйнидаги кўкимтир томири тез-тез уриб, ичига ботиб кетган кўзлари ёшлана бошлади. Аммо ўзини қўлга олиб, оппоқ патила сочини силаб қўйди.

– Сенинг олдингга бор-йўғим билан келдим. Тикка айтавер, менга ёрдам берасанми ёки сенинг олдиндан ҳам бошқаларники сингари умидсиз қайтаверайми? – Унинг овозида алам ва ғазаб оҳанглари бор эди.

– Бу ҳақда сўраб ўтиришининг ўзи ортиқча, хон-ота! Мен ҳам сенинг олдингга борганимда худди шундай аҳволда эмасмидим? Сен мени ёнингга олиб, кўкка кўтардинг. Осмон гувоҳ, мен ҳам худди шундай қиламан!

Ван-хон енгил тортиб бош ирғади, сўнг нўёнларига нафрат билан қараб қўйди.

– Мен сендан худди шу гапни кутган эдим, ўғлим Темучин. Ўтган вақт ичида кўп нарсани бошдан кечириб, обдан ўйлаб олишга тўғри келди. Ҳамма умидларим оёқости бўлди. Ўғлим, Нилха-Сангун, бу кунни эсингдан чиқарма! Худо мени ўз хузурига чакириб, улусимга сен бош бўлганинда, хон Темучин биз учун нималар қилганини унутма.

– Ота, олдин улусни Эрхэ-хара қўлидан тортиб олиш керак...

– Тортиб оламиз, Нилха-Сангун, – деди Темучин. – Лекин ҳозир эмас. Айни пайтда Эрхэ-хара устига бостириб боришимиз мумкин эмас.

– Нима учун? – хавотирланди Ван-хон. – Найманлар кетишди-ку.

– Лекин меркитлар бор-да. Биз сенинг укангга қарши йўлга чиқишга улгурмай, меркитлар бу ерга келиб, менинг овулларимни талайди. Уларнинг келишларини кутмай, ўзимиз ҳужум қилишимиз керак деб ўйлайман.

Нилха-Сангун ўтирган жойида типирчилади.

– Сен бизни сафарга бошлаб, отамнинг қўлига юзта жангчи берасан-да...

– Тангутлар марҳаматлироқ экан, улар уч юзта аскар беришмоқчи эди, – минғирлади Арин-тойжи.

Темучин уларнинг ўзига ишонмаётганини пайқайди.

– Тилнинг бурролиги ақлнинг етуклигидан дарак бермайди. Мен хон-отамнинг қўшинида оддий аскар бўлиб жангга кирардим. Жағамбуларингиз менинг улусимда ўз одамлари билан яшайпти. Хон-ота, уларни ўз қўл остингга ол. Ўнта отнинг биттаси, ўнта хўкизнинг биттаси ва ўнта қўйдан биттасини сенга бердим. Бу менинг улусимга солган хувчурим¹. Шуларнинг ҳаммаси сеники, хон-ота. Мен билан меркитлар устига юриш қилишинг мумкин. Агар буни хоҳламасанг, борма. Барибир у ердан нима ўлжа олсам, ҳаммаси сеники бўлади.

Хон йиғлаб юборай деди, лекин ўғли барибир нимадандир норозилигича қолди. Аҳмоқ!

Сахро майсалари ҳали кулоқлаб улгурмасдан, қишдан чиққан отлар ҳам кучга тўлмасдан Темучин одамларини сафарга отлантирди. У бу пайтда Тўхта-беки ҳужум бўлишини кутмайди деб ўйлади. Кутилмаганда қилинган ҳужум эса, муқаррар ғалаба дегани.

Темучиннинг нўёнлари бу юришдан норози бўлишди, аммо ҳеч ким оғиз очишга ботинолмади. Сача-беки, Тайчи ва Бўри-Бухаларнинг тақдири ҳеч кимнинг эсидан чиқмаганди. Темучин шу сафар чоғида ўзини ҳақиқий хондай ҳис қилди. Сафда турганлар – унинг жангчилари. Уларнинг ҳар бири ўлимга тик боришади. Темучин бу одамларнинг ҳаёти ўзининг қўлида эканлигини йўлда англади. Қани эди, тинчлик пайтларида ҳам шундай бўлса...

Ҳаммаси кутилгандек бўлди. Меркитлар эндигина ёзги яйловларга қўчиб ўтган, қиш қаҳратонидан эзилиб, илиқ кунларга маст бўлганча эҳтиёткорликни унутишганди. Биринчи уч ўрам ҳеч қандай қаршиликсиз қўлга олинди. Аммо кейин иш оғирлашди. Меркит аскарлари тезгина тўпланиб, қаттиқ муштумга айланиб борар, борган сари ҳар бир ўрам учун кўпроқ куч сарфлашга тўғри келарди.

Янада ичкарилаш эса хавфли, қўлга киритилган ўлжалар унчалик кўп эмасди. Шу боис Темучин ақл билан иш кўришни маъқул кўрди. У мер-

¹ Хувчур – ўлпон.

кит асирларидан бирини Тўхта-бекининг олдига жўнатди.

– Нўёнингга бориб шундай де: “Тўхта-беки, эшитишимча, бир вақтлар отам Есугей-баходир сенинг бўйнингни қийшайтириб қўйган экан. Отам бошлаган ишни мен тугатиб қўяман – қайтиб келиб, шу қийшайган бошингни оламан! Мени кут”. Худди шундай деб айт!

Меркит оқсоқ отининг биқинига тинимсиз ниқталаб, қўркув ичида орқасига қараб-қараб кетар экан, ортидан ғолиб навкарларнинг қаҳқаҳаси, нўёнларнинг хуштаклари эшитилди.

Темучиннинг олдига Нилха-Сангун келиб сўради:

– Ҳамма ўлжа отамга тегишли эканини эсингдан чиқармадингми?

– Эслатиб қўйишни отанг буюрдими? – Темучин кўзларини қисиб сўради.

– Ўзимнинг ҳам сўрашга ҳаққим бор.

Унинг бу хиралиги Темучиннинг жиғига тегди. Илгарилари Нилха-Сангун очик кўнгил, хушмуомала эди. Бегона юртлардаги саргардонлик уни ўзгартириб юборган, бесаранжом одамга айлантирганди: нуқул ўзини отасининг ўрнида кўришни истаяпти.

– Бу ҳақда мен хон-отам билан гаплашмоқчийдим.

– У ҳозир Жағамбу жангчилари орасида...

– Нилха-Сангун, мен хон-отамни ўз жангчиларим олдида тақдирламоқчиман, чакириб кел.

Ван-хоннинг ўғли шошилмасди. Унинг думалоқ, чакаклари туртиб чиққан юзи (дарбадарликдан қайтганида юзи озғин ва рангсиз эди, лекин тезда ўзига келиб олди) тундлашиб, ўйланиб қолди. Темучин бармоқларини бука бошлади. Яхшиямки, осмон Нилха-Сангунни йўлга солди-ю, у отини қайтариб, Жағамбу жангчилари томон кетди.

Ҳамма гапни эшитиб келаётган Жалма билан Бовурчи Ван-хоннинг ўғлига ўзича баҳо берди.

– Кеккайган! – лукма ташлади камгап Жалма.

– Бунақалар ҳақида менинг бувим бундай дерди: ахталанган от ўзини айғирман деб юраркан, – деди Бовурчи.

Улар Ван-хоннинг ўғли ҳақида бемалол гапиришар, Темучин бундай гапларни яхшиликча бартараф қилиши керак эди-ю, аммо бу сафар индамади.

Ван-хон Нилха-Сангун, Жағамбу ва нўёнлари ҳамроҳлигида етиб келди. Темучин қўшинни тўхтатиб, хаммани доира тузиб сафланишларини буюрди. Ўзи даврага Ван-хон билан бирга кириб келди.

– Содиқ жангчиларим! Мен сизларни доғули татарлар устига бошлаб бордим ва биз уларни енгдик. Сизларни меркитларга қарши жангга чақиргандим, улар қўрқиб қочдилар. Лекин мен қўлимда кескир қилич эмас, илдиз ковлайдиган бир парча темир тутган пайтларим ҳам бўлган. Менинг номим ва ҳаётим ном-нишонсиз ўтиб кетиши ҳам мумкин эди. Аммо бир олийжаноб инсон менга от берди, қўлимга қурол тутқазди ва оталик сўзи билан қувватлади. Бу одам Ван-хон бўлади. Жангчилар ва нўёнлар, яхшиликка яхшилик қайтариладиган кун келди. Хон-отамдан олган нарсаларимнинг бир қисмини бўлса ҳам қайтарсам дегандим. Мен барча ўлжани Ван-хонга тақдим этаман.

Жангчилар жим. Темучин урушда олинган ўлжалар фақат ўзиники эмаслигини яхши тушунарди. Қадимий тартибга кўра, ҳар ким ўз улу-

шини олиши керак. Темучин бу тартибни кўполлик билан бузган эди. Бу эса ўзининг келажагига ёмон таъсир қилиши мумкин. Кўзлари билан Бовурчи ва Жалмани қидирди. Лекин маслаҳатлашишнинг ўрни эмасди. У Ван-хонга қаради.

– Хон-ота, рухсат этсанг, жасур жангчиларни мукофотласак.

– Ўғлим, ўзингга маъқул келганини қил.

Жангчилар сукутини Ван-хон ундан ҳам яхшироқ тушунганди. Қария барибир яхши одам-да. Темучин узангида туриб гап бошлади. Энди унинг овози қувноқ жаранглари:

– Жангчилар ва нўёнларим, хон-отам ҳамма ўлжани қабул қилмаяпти. У бағрикенглик билан унинг бир қисмини сизларга бермоқчи. Ҳар ким отига юк бўладиган миқдорда улуш олсин. Сизлар кўп нарсага лойиқсизлар ва мен буни унутмайман. Бошқа сафарларда бугунгидан кўра икки баробар кўп улуш оласизлар.

Жангчилар ўлжалар ортилган араваларга қараб кетишди.

Ҳаммаси кўнгилдагидек яқунланганидан Темучиннинг вақти чоғ эди.

– Хўш, хон-ота, сенинг қоровой¹ укангга қарши йўлга тушаверамизми ёки кўшинга дам берамизми?

Ван-хоннинг бужур пешонасида майда ажинлар тўпланди. Темучин унинг кўнглидан нималар ўтаётганини сезиб турарди. Эрхэ-хара жангга тайёрланыпти. Агар уни бирдан мағлуб этишмаса, уруш чўзилиб кетади. Бу эса хавфли. Меркитлар ўзларига келиб олишлари ёки тойчиютлар кўтарилиши эҳтимоли бор... Бироқ уларнинг орқага қайтишлари Эрхэ-харанинг кучайишига сабаб бўлади. Темучин буни кўп ўйлаган...

– Кутиб ўтирадиган пайт эмас! – деди Нилха-Сангун, отасини мен-симагандай, илгарига қадам ташлаб. – Мен Эрхэ-харани ерларимиздан чиқариб юбормагунча тинчимайман!

– Шунақа шошқалоқмисан? – жаҳли чиқиб гина қилди Ван-хон. – Қайишини тортиб боғламай туриб, ким узангига оёқ кўяди?

– Хон-ота, мен ҳам ўғлингга ўхшаб, Эрхэ-харанинг устига ҳозир боришимиз керак, деб ўйлайман.

– Нима учун, ўғлим Темучин?

– Тўхта-бекининг адабини бериб қўйганимиз ҳақидаги хабар бутун сахрога тарқалади. Душманларимиз юрагига қўрқув солади. Мана шу қўрқув – бизнинг қудратимиздир. Бир пайтлар ўзинг ўргатган эдинг буни, хон-ота...

– Темучин, меркитларга қилган босқинингни жуда юқори баҳоляпсан.

– Хон-ота, ҳеч нарса ўзгармаган. Мен одамларни биламан. Янги келаётган хатар аввалгисидан каттароқ кўринади. Ўз ерларингга одамларингни жўнат, улар жангчилару нўёнлар юрагига ваҳима солишсин.

– Сен ёш ва жасурсан, аммо калта ўйлайсан. Майли, сен айтганча бўла қолсин.

Ўлжалар ортилган аравалар томондан бақириқ-чақириқ, сўқинишлар эшитилар, жангчилар қўлларига илинган нарсани тортқилашарди. Биттаси эгарга иккита тирик кўй, бошқаси бир боғлам темир қозон, учинчиси ёш аёл ортган, тўртинчиси ўтов наमत илиб олганди...

¹ “Қора” сўзи мўғул тилида “хара” дейилади, Темучин шунга ишора қилмоқда.

Тинчлик йиллари Жамуха-сечен кўп қабилалар нўёнлари билан дўстлашди. Улигерчилар сўз ўйинида мусобақалашишар, хурлар¹ жарангларди... У яхши кўрган ва курашган ҳаёт оқими шу эди. Андаси Темучин кучсизланган танага чиққан ярадек қуриб кетар... Келажак Жамухага яхшиликлардан дарак берар, умрини шод-хуррамликда ўтказарди.

Ҳаммаси тўсатдан бошланди.

Найманлар Ван-хонни қувиб солишди. Темучин меркитларни мағлуб қилиб, Эрхэ-харани ҳайдаб юборди. Инонча-хон ўлиб, ўғиллари адоватлашиб юрганмиш. Бу хабарлар ортидан яна янгиси келди: Темучин билан Ван-хон Буюрукнинг устига юриш қилибди. Ярадор сайғоқ боласига ёпирилган калхат галасидай ташланибди-да. Агар улар Буюрукни яқсон қилишса, Темучин Жайронлар дарасини эслаб, унинг улусига от солади.

Ўтовда жаранглаб турган улигерлар, хурлар овози ва қувноқ аёллар кулгиси тинди. Нўён дўстлари ҳам жим. Ҳушёр тортиб, эртанги кун ҳақида мушоҳада қилишарди. Агар Ван-хон билан Темучин найманларнинг бўлинган улусини кучсизлантирса, нима воқеалар юз беришини аҳмоқларгина тасаввур қилмаслиги мумкин. Майсалар устида дарахтлар, текис жойда тепаликлар қад кўтаргани сингари, саҳронинг эркин қабилалари устида янги хонликлар бош кўтаради. Нўёнларнинг мақсади бир бўлса ҳам, бу муаммони бирлашиб ҳал қилишни исташмасди. Биттаси Тўхта-беки томонга, бошқаси Таян-хон яқинига кўчиб кетишни ўйлаб юрибди. Бир нечтасигина Темучин сафардалигида унинг овуллари бостириб бориб, одамлари ва чорвасини талаш кераклигини секингина айтди. Жамуха индамади. У Тўхта-беки ва Таян-хоннинг паноҳида яширинмоқчи бўлганлардан ич-ичидан нафратланар, лекин андасининг ҳимоясиз ўрамларига бостириб кириш нияти ҳам йўқ эди. Уларни-ку қўлга олиш осон, аммо ушлаб қолиш... Ван-хон билан Темучин сафардан қайтиб, ҳамманинг калласини олдиради. Йўқ, бу ерда бошқача йўл тутиш керак.

Бироқ Жамуха ўзини қанча қийнамасин, бирон нарса ўйлаб тополмади. У андасини ҳам, хон-отасини ҳам анчадан бери кўрмаган, уларнинг миясида қандай фикр-режа борлигини билмасди. У ўз қарорини айтди:

– Мен ҳам Буюрукнинг устига бостириб бораман. Хон-отам ва андамга ёрдамлашаман.

Унинг Темучин ҳузурида пайдо бўлиши хавфли эди. Лекин ҳозир эски хотираларни эслашдан фойда йўқ, бунинг устига Ван-хон ҳам ўтган нарсалар учун уларнинг жанжаллашишига йўл қўймайди. Чунки андаларнинг душманлигидан Ван-хон норози эди...

Қолган ҳамма ишда у осмон иродасига, ўзининг топқирлиги, одамларнинг ўртасини бузадиган ёриқларга усталик билан пона ура олишига ишонарди.

Қўшинини тўплаб, Жамуха-сечен ўз тақдир сари йўлга отланди.

Бу орада Буюрук қўшинини Олтой тоғларининг орқасига бошлаб, Ургуну дарёси бўйлаб пастлаб кетди. Унинг ортидан Темучин билан Ван-хон изма-из келар, уларга эса Жамуха эргашарди.

Ўрмон билан қопланган Олтой тоғининг орқасида кенг яланглик ястанган бўлиб, ердаги майда, чақир тошлар, у ер-бу ерда кўриниб тур-

¹ Хур – ғижоқсимон мусиқа асбоби.

ган мажмағил бутачалар ялангликни титилиб кетган қоп-қора намага ўхшатиб турарди. Баъзи жойларда ёмғир сувларидан пайдо қилган қўллар учрар, кишини зериктирувчи бу манзарага қиялама унгулар салпал ҳаёт бахш этаётгандек эди. Бу ерларда намлик узоқроқ сақлангани учун бурама саксовуллар ўсган бўлиб, равоч билан пиёз ҳам мўл-кўл эди.

Ургуну дарёси ўзани мингйиллар давомида чўл бағрини ўйиб кирган бўлиб, қирғоқлари тик, баъзи ерлари кишини ваҳимага соладиган жарликлардан иборат эди. Пастда, сув ёқасида ингичка қатор бўлиб қорағат, наъматак буталари тизилган, оқ ва қора тераклар қад ростлаган, ям-яшил майсазорлар барқ урарди. Жамуха назоратчиларни қирғоқда қолдириб, жангчиларини сув ёқалаб бошлаб кетди. Бу ернинг ҳавоси дим ва бўғиқ бўлиб, чавандозлар устида хира сўналар ғинғиллар, отларнинг туёқлари остидан какликлар қанот қоқиб қоларди.

Жамуха Буюруқ, Ван-хон ва Темучинларнинг изларини диққат билан кузатиб борар, жангчиларини шоширмасди.

Олғинчи Ван-хон билан Темучиннинг каттагина кўл яқинида Буюруққа етиб олгани, жанг бошланганидан хабар берди. Жамуха ўз жангчиларини айланма йўллар билан қия тепаликлар ортига яширинча олиб ўтди. Тез орада бу тепаликлар тугаб, унинг олдидан саксовул босган кенг шўрхоқ яланглик чикди. Жамуха бир қарашдаёқ тушунди: Буюруқ ютқазяпти. Унинг жангчилари борган сари қамишзор ва ботқоқликка чекинар, яна бироздан сўнг бу ердан биронта ҳам найман тирик чиқолмаслиги кўриниб турарди.

Жамуха дўмбираларни чалишни буюрди. Ван-хон билан Темучин учун кўшин ортидан унинг пайдо бўлиши мутлақо кутилмаган ҳол бўлиб, улар Буюруққа хужумни сусайтириб, орқаларига ўгирилдилар. Жамуха узоқдан Ван-хонни таниб, унга кўл силкиди.

– Ўзимизникилар!

– Ўзимизникилар, ўзимизникилар! – бу қичқирикни ҳамма илиб кетди.

– Сен қаердан келиб қолдинг? – ҳайрон бўлиб сўради Ван-хон.

– Мен сизларнинг изингиздан туйғун қушдан ҳам тезроқ учиб келдим!

– Жамуха отидан учиб тушди, Ван-хоннинг этагини қўлига олиб, юзига суртди. – Мен сен билан учрашолмай ўлиб кетаманми деб ўйловдим, хон-ота! Андам Темучин қани?

– У анави ерда, – Ван-хон жанг кетаётган тарафни кўрсатди. – Қара, Жамуха, найманлар қочаяпти. Қочаяпти! Ҳадеб биз қочаверамизми?

– Сенинг ўрнингда Эрхэ-хара ўтирган пайтда менинг жигарим қуриб кетди, хон-ота... Мендан жаҳлинг чиқяптими? Нимага, хон-ота? – Жамуха оти жиловини ушлаганча, хоннинг юзини кузатарди. – Сен мендан эмас, Темучиндан мадад сўрадинг! У мендан яхшироқми?

– Мен учун иккинги хам тенг ва қадрдонсизлар, Жамуха. Сен чақирмасам ҳам ёнимга келдинг, бундан хурсандман.

– Ҳар доим сенинг ёнингда бўлишни хоҳлаганим учун етиб келдим, хон-ота. Лекин ўз ҳаётимдан хавотирдаман... – Жамуха овозини пасайтирди. – Агар андам Темучин эски низоларга ёпишиб олса...

– Бу ёққа қара, бир гапнинг мағзини чақ: мағрур найманлар қочяпти. Қочяпти, Жамуха! Энди бизнинг олдимизда эски гаплардан кўра муҳимроқ ишлар турибди.

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман, хон-ота. Лекин андам ҳам шундай ўйлармикан?

Темучин, Нилха-Сангун, Бовурчи, Жалмалар от чоптириб келишди. Отларнинг сағриси кўпикка ботганди.

Андасининг кўзида жанг пайтидаги ғазаб ҳали ҳам чакнаб турар, бу ўткир нигоҳ Жамухага қадалганди.

– Ҳа, бу сенмидинг, ҳамма ишимизни бузган... – Темучин тишларининг орасидан гапирди.

– Нимани бузибман? Мен сизларга ёрдамга келдим...

– Сен Буюрук, Эрхэ-хара ва Кўксу-Сабракларнинг қочишига ёрдам бердинг.

– Улар кетиб қолдими? – зумда Ван-хоннинг юзидаги қувончдан асар қолмади. – Қандай қилиб, Нилха-Сангун?

– Ота, мен ўз ишимни керагидай қилдим. Темучин Буюрукни чапдан сиқиб, қўлга олиши керак эди.

– Мен унинг йўлини тўсган бўлардим, лекин Жамуха ўз жангчилари билан халақит берди-ку.

– Кўрдингми, хон-ота, ҳаммасига мен айбдор бўлиб чиқдим... Темучин, сен билан ярашгани келдим. Сенга кучоғини очиб келаётганининг қорнига тепиб нима қиласан?

– Жамухани бекорга айбляяпсан, Темучин. Унда ҳеч қандай айб йўк, ярашинглар, – Ван-хон товони билан отининг биқинига ниқтади.

У жанг якунидан норози эканини яшириб ўтирмади. Нўёнлар шошилиб отларини четга буришди. Фақат Темучин жойидан қимирламади, у йўлни тўсганча бошини эгиб, ўқрайиб турарди. Ван-хон отининг жиловини кескин тортди.

– Нима, шу ерда тураверамизми?

Темучин секингина қамчисини кўтарди, отини чоптириб, жангчиларининг олдига кетди. Жамуха андасининг кенг, сал букчайган елкаларига нафрат билан қараб қолди.

Бироздан сўнг Жамуха Ван-хоннинг ёнида борарди.

– Хон-ота, то шу кунгача бирон-бир одам найманларни енгганини эшитмаганман.

– Бунақасини мен ҳам билмайман.

– Мана шу буюк саҳрода энди ҳеч ким куч ва шавкатда сенга тенг келолмайди.

– Жамуха, гапларинг қулоққа хуш ёқади. Лекин бизнинг кучимиз, шавкатимиздан ҳам беқарор нарса борми?

– Ақлингга қойилман, хон-ота! Эрхэ-хара тирик экан, сенинг улусингга тинчлик бўлмайди. Уни бўлса, қочириб юборишди... Бу атайлаб, бирон нарсани ўйлаб қилинмаганмикан?

– Нимани ўйлаб?! – Ван-хон кескин ўгирилди. – Бу билан нима демоқчисан?

– Ҳаёлимга келганини айтяпман-да. Эрхэ-хара тирик экан, сен доимо найманларнинг хужумини кутиб яшайсан. Бир ўзинг унга қарши чиқолмайсан. Шунда сен, шавкатли ва қудратли хон, ўзингдан паст одамлар, масалан, менинг андам Темучиндан ёрдам сўрайсан, унга қарам бўлиб қоласан. Балки мен янглишаётгандирман...

– Темучин менинг душманларимни атайлаб қўйиб юбориши мумкин

эмас, – деди Ван-хон қовоғини уйганча.

– Ундан ҳамма нарсани кутса бўлади, – Жамухани қўллади Нилха-Сангун. – Ўзини катта олишини кўрдингми, гўё Буюрукни бир ўзи яксон қилгандай.

– Бас килинглар! – деди уларни уришиб Ван-хон. – Мен сенларга ишонмайман.

Жамуха бу фикрга хоннинг ишонишини кутмаганди. Чакмоқтошдан отилиб чиққан кичкина учкун пиликка тегиб, анча вақт тутайди, кейин бирданига аланга олади. Ҳар нарсанинг ўз вақти-соати бор. Нилха-Сангунга яқинроқ юриш керак экан. Хоннинг ўғли Темучинни яхши кўрмаслиги шундоққина кўриниб турибди.

Бирлашган қўшин шовилмасдан ортга қайта бошлади. Олтойдан ошиб ўтилгач, Байдарик дарёси бўйида отларга дам берилди. Шу ерда бир хабар келди: Кўксу-Сабрак Буюрукни ташлаб, Таян-хоннинг олдига борибди. Тиз чўкиб узр сўрабди, анчагина қўшин билан Темучинларга қараб келаётган эмиш. Дарҳол жангга тайёргарлик бошланиб кетди.

Учовлон атрофни айланиб чиқди. Ёз тугаган. Муз босган ерларга эрталаб бироз қор тушибди. Кундузи кун илиб, биринчи қор дарров эриб кетди, фақат тошлар ва дерисунлар соясида қолганлари эримади. Нам ерда от туёқлари сирпанарди.

– Хўш, болаларим, Кўксу-Сабракни қаерда, қандай кутиб оламиз? – сўради Ван-хон отини тўхтатиб.

– Мен кичкина одамман, – деди Жамуха. – Қаерга қўйсаларинг, ўша ерда тураман.

– Кичкина одамлигингни бунча кўп таъкидлаяпсан? – Темучин кўлини пешонасига қўйганча қордан ола-була бўлган қия тепаликларга тикилди. – Сичқон кичик бўлса ҳам, отнинг бурнига кириб ўлдириши мумкин... Хон-ота, Кўксу-Сабрак ана у жарлик тарафдан келади...

– Худди Кўксу-Сабракнинг ўзи сенга қаердан келишини айтиб қўйгандек гапирасан-а, – узиб олди Жамуха.

– Унинг бошқа йўли йўқ, – хотиржамлик билан жавоб қайтарди Темучин. – Ахир, у қурбақага ўхшаб ўнқир-чўнқирлардан сакраб юрмайдик. У асосий кучларини жарлик ёқалаб олиб ўтиб, қанот қўшинларини тизмаларда ушлайди.

– Шундай бўлиши турган гап, – тасдиқлади Ван-хон. – Биз эса, жарликнинг йўлини тўсиб қўямиз. Уни бу ерда тўхтатиб қолиш унчалик қийин бўлмайди деб ўйлайман.

– Тўхтатиш осон, хон-ота, аммо енгиш қийин. Жарлик тор. У ерда ён томондан ҳам ҳужум қилиб бўлмайди. Отлиқлар секин юришга мажбур бўлади, бундан фойдаланган камончилар уларнинг устига ўқ ёғдиради. Кўксу-Сабрак, бир пайтлар мен Жайронлар водийсида ўтирганимдек, бемалол ҳаракат қилади, – деди Темучин кулимсираб.

– Унда нима қиламиз? – сўради Ван-хон.

– Кўксу-Сабракни чалғитиб, текисликка олиб чиқиш керак. Бунинг учун биз жарликни бир қисм кучларимиз билан тўсиб қўямиз, улар бироз уришиб туради-да, кейин чекинади. Кўксу-Сабрак қува бошлайди. Ана шунда, у текисликка чиқиши биланоқ, бизнинг янги кучларимиз унинг чап ва ўнг бикинидан ёпирилишади.

– Темучин, бу жуда ҳам жўн-ку. Кўксу-Сабрак қари бўри-я.

– Жўнлиги яхши-да. Баъзида жуда усталик билан тузилган режалар иш бермайди, лекин, хон-ота, сенда бошқа бирор режа бўлса айт...

– Бошқами... – Ван-хон бошини чайқаб. – Узоқ ўйлашга вақт йўқ, сен айтганча бўла қолсин. Ким қаерда туришини тақсимлаб олайлик-да, ҳар биримиз ўз жойимизни эгаллайлик.

– Ўйлашимча, хон-ота, сен жарликда туришинг керак. Анали ерда андам Жамуха жойлашади, мен бўлсам нариги тарафда бўламан.

Ван-хон бироз ўйланиб, қулоғи орқасини қашиб турди-да, хоҳламайгина Темучиннинг гапига рози бўлди.

Кечқурун Ван-хоннинг чодирда ўтиришганда Жамуха Нилха-Сангундан сўради:

– Нимага биз билан эмасдинг?

– Менинг бошқа ишларим бор... Нега сўраяпсан?

Жамуха, биров эшитмаяптимики, деган хавотирда атрофга қараб олди-да, овозини пастлатиб деди:

– Андам Темучиннинг гапи билан жарликка жойлашдиларинг. Одамларингиз Кўксу-Сабракнинг асосий қучларига зарба беради. Кейин аста қочасизлар-да, улар бизнинг найзаларимизга тутилади. Найманларнинг қиличи остида отангнинг қанча одами ўлиб кетади? – Шу пайт ўзларининг шивирлашиб гаплашаётгани бошқа нўёнларнинг диққатини тортаётганини пайқаган Жамуха овозини баландлатиб деди: – Мен кўпроқ қулон овини яхши кўраман, ҳозир айна пайти... – Сўнг янада овозини пасайтириб: – Мендан эшитганларингни бировга айтиб ўтирма, – деб қўйди.

Жамуха кутганидек, Нилха-Сангун индамай кўя қолмади. Юзига ҳуснбузар тошган нўён Арин-тойжи ва амакиси Жағамбу билан бир нималарни гаплашган Нилха-Сангун отасининг ёнига келиб ўтирди.

Ўтовга Темучин кириб келди. Эгнига мол терили совут, бошига дубулға кийган қийшиқоёқ бир ёш жангчи унга ҳамроҳлик қиларди.

– Олғинчилар юзбошиси Мухали, – Темучин уни енгилгина туртиб қўйди. – Гапир.

– Эртага найманлар етиб келишади. Улар бизга узоқ бўлмаган ерда қўнишиди.

Кўксидаги хочини силаганча Ван-хон қўлини лабига теккизди.

– Бизни ўзинг қўлла, худо! Коксу-Собрак кўп найманларни бошлаб келяптими?

– Бизникидан кам эмас. Қанчалиги эрталаб маълум бўлади.

– Қандай қилиб? Санаб чиқасанми? – ишонқирамай сўради Нилха-Сангун.

– Икки-учтасини қўлга оламиз-да, ҳаммасини билиб оламиз.

Мухали бу гапни одамларни душман қўналғасидан эмас, балки қўшни ўтовдан олиб келадигандай гапирди. Шундай бўлса ҳам, ҳеч ким унинг гапини қуруқ бидирлашдек қабул қилмади. Ёш юзбоши ўзини шундай тутдики, унга ишонмаслик мумкин эмасди. Темучин бунақа одамларни қаердан топаркан-а? Мухали асилзода ҳам эмас, қадди-қомати ҳам келишмаган, лекин Темучин уни пайқаган-ку.

– Майли, бор, Мухали, – деди Темучин. – Сенинг қайтишингни кутиб ўтираман.

Мухали шошилмасдан дубулғасини тўғрилаб, этакларини белбоғига қистирди-да, чодирдан чиқиб кетди.

Нилха-Сангун отасининг қулоғига бир нималар деб пичирлай бошлади. Ван-хоннинг юзи қорайиб кетди. Темучин хонга яқинлашаётган эди, Жамуха уни тўхтатди:

- Мухали қайси қабиладан?
- Жалойирлардан.
- Унинг отаси нўёнмиди?
- Йўқ, у Бўри-Буханинг навқари бўлган.

Нилха-Сангун ҳали ҳам отаси билан гаплашиб турарди. Ҳаммасини айтиб олсин.

- Темучин андам, балки менга шу юзбошингни ҳадя қиларсан?
- Сен бўлса, андам Жамуха, менга мингта жангчингни берасан.
- Нуқул ҳазил қиласан-а, Темучин...
- Ҳазиллашаётганим йўқ. Мухали мингта жангчига арзийди.
- Мен бир вақтлар Човурхон-Субутойни ҳам сўраган эдим. Ўшанда ҳам рад қилгандинг, ё темирчининг ўғли ҳам мингта жангчига арзийдими?

- Арзийди, Жамуха...
- Ўз навқарларингни кадрлайсан-у, бизни эса йўқ. Дўстлигимиз ҳақи, укам Тойчарнинг қасосини олишдан воз кечдим. Дўстлигимиз ҳақи, одамларимни олиб, ёрдамга келдим. Сен бўлса, мен билан гаплашишни истамаяпсан.

- Жамуха андам, синган суяк узоқ битади ва тез-тез оғриб туради.
- Темучин! – чақирди Ван-хон. – Эртанги жангни яна бир марта ўйлаб олиш керак.

– Лекин ҳаммасини режа қилиб бўлдик-ку, хон-ота, – Темучин хоннинг ёнига келиб ўтирди. – Жангчилар ўз жойларини эгаллаб турибди.

- Балки жойини алмаштирармиз...
- Кимни? Қаёққа? – хайрон бўлган Темучиннинг калта қошлари пешонасига кўтарилди.
- Сен жарликни тўсиб турасан, мен эса сенинг ўрнингга ўтаман ёки Жамуха...

- Ҳеч нарсани тушунмаяпман, хон-ота. Нимага? Нима учун?
- Сен ҳам, Жамуха ҳам мендан кичиклигингиз учун. Ёлғондан қочиш менинг оппоқ сочларимга номуносиб иш.

- Буни илгарирок ўйлаш керак эди...
- Ҳамманинг ўрнига бир ўзинг ўйладинг! – лукма ташлади Нилха-Сангун.

- Ҳа, хон-отанинг бошини айлантираётган сен экансан-да...
- Ҳаммамиз учун сен қарор чиқарганинг ёлғонми? Душманни бошқаларнинг қўли билан енгмоқчисан-да...

– Нилха-Сангун... – Темучин чўзиб гапирди. – Нилха-Сангун, найманлар сизларнинг душманларингиз экани эсингдан чиқдими? Мен бу ерга фақат ёрдам бергани келганман.

- Кимга? – хиралик билан сўради Нилха-Сангун.
- Сен билан гаплашишни истайман! Хон-ота, агар сен Коксу-Собракни яқсон қилмоқчи бўлсанг, келишганимиздай иш қил. Одамларни кўчиришга кеч бўлди. Коксу-Собрак биринчи бўлиб сени кўриши керак. Бўлмаса, у ҳаммасини тушуниб қолади.

Ван-хон иккиланарди.

- Балки шу тўғридир, лекин... Билмадим, Темучин.
- Лекин у ҳаммасини билади. Хавфсиз жойда туриб томоша қилади...
- тўнғиллади Нилха-Сангун.
- Жаҳли чиққан Темучин ўрнидан туриб кетди.
- Жангдан олдин хавфсиз жойни ҳеч ким айтиб беролмайди, – деди у қовоғини уйиб. – Ким бежавотир жой излаётган бўлса, қўлига қилич эмас, чўпон таёғини ушласин.
- Баҳслашишни бас қилинглар! Ҳаммаси аввалгидай қолади, – баҳсга яқун ясади Ван-хон.
- Темучин чодирдан чиқди.
- Кўп ақллилик қилади, – деди Нилха-Сангун.
- Сен нега аралашасан? – Ван-хон ўғлига ташланиб қолди. – Ўйлаган сафсаталарингни қулоғимга гўнғиллайсан.
- Мен ҳеч нарсани ўйлаганим йўқ, ота! Найманлар менга душман эмас, деганини ўзинг эшитдинг-ку.
- Жамуха бу даҳанаки жангдаги биронта ҳам сўзни диққатидан қочирмай ўтирарди. Ҳаммаси у ўйлагандек чиқаётганди.
- Жанг Темучиннинг режаси асосида бошланди. Аммо шубҳалар ичида қийналаётган Ван-хон ўзига белгиланган вазифани тўлиқ бажармади. У Кўксу-Сабракни кўп ушламай, озгина тўқнашувдан кейин қочишга тушди. Бу шошилинич қочиш Кўксу-Сабракни шубҳалантириб қўйди ва у Ван-хоннинг ортидан қувмади. Темучин қўйган пистирма эса ҳеч иш бермади. Жарликнинг ўзида жанг қилишга тўғри келди. Аммо бу тўқнашувдан ҳеч қандай фойда бўлмай, ҳар икки томон учун ҳам жанг талафотлар билан кун бўйи давом этди. Кечқурун ҳар икки тараф жангчилари ўз жойлари томон тисарилиб, дам олишга тайёрланишди. Осмонни булут қоплаган, сийрак қор учқунлаб турарди. Жамуха кичик чодирдаги гулхан яқинида қоқланган гўшт чайнаб, декчада буғи чиқиб турган сувдан ичиб ўтирарди. Қиличини қиндан суғурмасданоқ Темучинни бир ёқлик қилишга қулай имконият туғилди, шекилли. Агар у ҳаммасини тўғри ўйлаган бўлса, иш ўхшаши керак. Ўхшаши шарт!
- Овқатланиб бўлгач, ахтаци Тобухайнинг ўғли Хунанни чакиртирди. Бу ёш жангчи таъзим қилиб турганда, айёрона кулиб сўради:
- Сен уйланмоқчи эдинг, шекилли?
- Мен татар асирасини хотинликка сўрагандим. Лекин бермадинг. – Хунан ўпкаланганча кўзини олиб қочди.
- Бермадимми? Бермай тўғри қилибман! Лекин беришим ҳам мумкин. Ҳозир гапимни эшит ва эслаб қол. Сен – найман жангчисисан ва биз тарафга қочиб ўтгансан...
- Хунан, афтидан, бу гапларни тушунмади.
- Бошингни кўтар! – буюрди Жамуха. – Менга қара! Айтганимдай қилсанг, хотинли бўласан.
- Ростданми? – Хунан унга ишонқирамай қаради. – Нима буюрсанг қиламан, лекин бу сенга нимага керак?
- Кам билсанг, узоқ яшайсан... Гапларимни эслаб қол. Агар чалкаштириб, ногўғри гапирсанг, нафақат татар хотинни, балки эртанги тонгни ҳам кўрмайсан.
- Икки навқар етовида у Хунанни Ван-хон чодирига олиб кирди. Хон ўғли билан уйку олдидан ибодат қилар, чодирда улардан бошқа ҳеч ким

йўқ эди. Жамуха кўркинчли овозда деди:

– Хон-ота, бошимизга катта бало ёғилмоқда! Мана бу одам Кўксу-Сабрак томондан қочибди. Бунинг гапларини бир эшитгин!

Хунан кўрқув ичида кўзини ола-зарак қилиб, хон олдида тиз чўқди.

– Мен Кўксу-Сабракнинг чодирини кўриқлайман... Бир жангчига кўзим тушди...

– Кўриниши қанақа эди? – сўради Жамуха.

– Ёшгина. Бўйи унчалик баландмас. Оёқлари қийшиқ...

– Исми Мухали эмасми? – суриштирди Жамуха.

– Исмини айтмади, балки мен эшитмагандирман. У Кўксу-Сабракка: “У рози. Эртага жангга кирмай, одамларини олиб кетади. Лекин бу хизмати учун найманлар унинг улусига тегмасликка қасам ичишлари керак”, деди.

– “У” дегани ким? – сўради Нилха-Сангун ташвишланиб.

– Билмайман... – минғирлади Хунан. – Бошқа ҳеч нарса билмайман.

– Агар у Мухали бўлса... – шубҳаланди Жамуха.

– Бошқа ким ҳам бўларди? – унинг сўзини бўлди Нилха-Сангун. – Аниқ ўша. Уни Темучин юборган!

– Бўлиши мумкин эмас! – Ван-хоннинг бўйнидаги томирлар бўртиб кетди. У шитоб билан энгашиб, Хунаннинг ёқасидан олиб: – Алдаяпсан, қулвачча!

– Мен ҳам шундай деб ўйладим, – деди Жамуха ва яқинлашиб Хунаннинг биқинига тепди. – Хон-отамга тўғриси айт, алдаяпсанми?

– Раҳм қилинглар, олийнасаб нўёнлар! Алдамаяпман. Мен мукофотга умид қилиб келувдим, сизлар бўлса калтаклаяпсизлар...

– Балким алдамаётгандир?... – деди Жамуха.

– Албатта, у рост гапиряпти! – Нилха-Сангун сапчиб ўрнидан турди. – Темучин найманлар билан орани очик қилмоқчига ўхшайди деб шубҳалангандим.

– Сен ҳаммадан шубҳаланаверасан! – деди жаҳл билан Ван-хон.

– Эрхэ-хара, Буяруқ ва Кўксу-Сабракни ким қўйиб юборди? Жангчиларимизга ким панд берди? Кўксу-Сабракни жарлиқдан чиқмасликка ким огоҳлантирди? Темучин! Ота, кўзингни каттароқ оч...

– Шошмай тур... – Ван-хон ўзи билмаган ҳолда чаккаларини ишқалади. – Мен Темучинни кўрмоқчиман. Ҳаммасини ўзидан сўрайман.

– Бунақа шармандали ишни ҳеч қачон бўйнига олмайди!

– Балки чақиртирармиз? – гапга аралашди Жамуха. – Мен хон-отамнинг хузурида ҳеч нарсани яширмайман. Фақат... Темучин сири очилганини билиб қолса, бизга очик зарба бермасмикан? У бир томондан, бошқа томондан эса – Кўксу-Сабрак. Биз тамом бўламиз.

Ван-хон қўлларини кўтариб, ғамли нигоҳларини осмонга қаратди.

– Буяк эгам! Одамларни не қўйларга соляпсан?

– Ота, улар бизни яксон қилишади. Бегона юртларда яна саргардон бўлишни истамайман.

– Унда нима қиламиз, ўғлим?

– Кетиш керак, – деди Жамуха. – Ҳеч ким ҳеч нарсани билмасдан, секингина кетворамиз. Эрталаб бу ерлардан анча узоқда бўламиз.

– Ҳа, ха... – хон оғир кўзғалди. – Кетамиз... Нималар бўляпти, худо-ийм? Кимга ишонай? – хон худди тиши оғриган кишидай афтини буриш-

тирди.

Жамуха чодирига келиб, Хунаннинг биқинига муштини тиради.

– Тепган жойим оғримаяптими? Ҳечқиси йўқ, татар хотининг тузатади.

Хунан индамади.

Жангчилар юз киши-юз киши бўлиб тун қоронғилигига кириб кетар, қор от туёқлари ва навкарлар овозини ютиб ёғарди. Жамуха қоп-қора осмонга қараганча кулиб кўйди. Эртага Кўксу-Сабрак билан яккама-якка қолган андасининг юзини бир кўрсайди...

4

– Хонни уйғотинглар!

– Секин, Мухали, – тинчлантирди Бовурчи. – Бошқалар тинч ухлаши учун сенга тунда ухламаслик буюрилган.

– Бекорга бировнинг уйқусини бузмайман, – Мухалининг овози жаҳлдор эди.

Темучин тирсақларига таяниб қаддини кўтарди. Торгина сафар чодирда аргал чўғланиб турар, деворда аланганинг лоларанг акси лопилларди. Эшик олдида Жалма билан Субутой-баҳодир ухлар, Бовурчи эснаб яланг оёқларини қашларди. Бошидаги дубулғасини шифтга тираганча остонада турган Мухали, Темучин уйғонганини пайқаб, ухлаганлар устидан ҳатлаб ўтди.

– Темучин хон, анданг Жамуха билан Ван-хон кетиб қолибди.

Бовурчининг эсноққа очилган оғзи ёпилмай қотиб қолди, кўкрагидан биров туйқусдан совуқ сув сепиб юборгандай бир ихроқ отилиб чиқди.

– Жамуха билан Ван-хон қаёққа кетибди? – сўради Темучин.

– Ўзларининг нутуғларига бўлса керак.

– Қанақасига нутуғларига кетишади? Нима бало, архи ичганмисан?

– Кетишибди, хон Темучин. Ўзимиз ёлғиз қолдик. Мен ҳам ишонмагандим...

– Жиннимисан? – хон елкасига чопонини ташлади. – Сени бир боплаш керак.

У чодирдан чиққач, иссиқ вужуди жимирлаб кетди. Чопони барларини қаттиқроқ тортиб, Ван-хон ва Жамуха қўналғалари турган ерга қаради. У ерда гулханлар алангаси кўринарди.

– Мухали, кўзинг кўрми, гулханлари ўчмаган-ку?

– Гулханлар-ку ёниб турибди, аммо у ерда ҳеч ким йўқ.

У барибир ишонмади, ишонолмади, аммо юрагига таҳлика тушди.

– От!

Отига сакраб миниб, гулханлар тарафга учди. У ерда ҳеч ким йўқ эди. Тутун буралиб осмонга кўтарилар, учқунлар учиб ўчар, ёғаётган қор ялтирарди. Буларнинг ҳаммаси аллақандай аянчли, даҳшатли эди. Қоронғиликдан Субутой-баҳодир билан Мухали чиқиб келди.

– Тушунолмаяпман! – деди у лаблари аламдан титраб. – Бўри галасидан қочишаётганда қўтир кўйни ем қилиб ташлаб кетишади. Мен қўтир кўй бўлдимми?

– Темучин хон, тонг отишига оз қолди. Кетиш керак, – деди Мухали.

– Ҳа, кетиш керак... Субутой-баҳодир, сен изларга қараб боргин-да, қаёққа кетишганини бил. Сен эса, Мухали, одамларни уйғот.

У кўналғасига отини секин юргизиб келди. Жангчилар унинг чодирини йиғиб, наमतларни ўрашарди. Гулхан олдида тўпланган нўёнлар, гўё найманлар эшитиб қоладигандай, секин гаплашишарди.

– Нимани кутяпсизлар? – важоҳат билан сўради у. – Кўксу-Сабрак уйғонишиними? Ҳамма ўз жангчилари олдига! Жарчиўдай, Хулдор, сизлар энг охирида борасизлар. Орқадан кўз узманглар. Шовқинсиз кўзғаламиз. Жалма, ўзинг қара, ким ишнинг пачавасини чиқарса, жойида чопиб ташла.

У кутилмаганда пайдо бўлган даҳшатли хавфни тобора равшанроқ тушуниб борарди... Кўксу-Сабрак, албатта, уларни таъқиб қилади ва эртами-кечми барибир етиб олади. Унинг бўйинини узишга найманларнинг кучи етади. Кейин Ван-хонга ҳам гал келади. Наҳотки тентак чол шуни тушунмаса? Нималарни ўйлаган экан?

Субутой-баҳодир от чоптириб келди.

– Уларнинг изларидан дарёгача бордим. Улар тўппа-тўғри қарайитлар ерларига қараб кетган. Ўша ёққа борамизми?

– Эргашишдан нима фойда? – деди Бовурчи. – Кўксу-Сабрак етиб келгач, унинг қаршисига биз чиқамизми? Ван-хон эса бемалол уйига етиб олади. Шунинг учун ҳам бизни ташлаб кетган.

Жангчилар қоронғилик ичра саф тортар, ҳеч ким ортиқча гапирмас, одатий шовқин йўқ, баъзида от сувликларининг шиқир-шиқири эшитилиб қоларди.

– Ван-хоннинг ортидан бормаймиз, – деди Темучин. – Лекин Коксу-Сабрак кимни қувишини ҳам билмаймиз.

Уларнинг ёнига шомон Теб-тангри келди.

– Хон Темучин, мен найманлар олдига бориб келишим мумкин. Коксу-Сабрак билан келишишга уриниб кўрамиз.

– Йўқ, – деди Темучин бир зум ўйлаб. – Вақтни бой берамиз. Тонг отгач, Кўксу-Сабрак гап нимадалигини тушуниб қолса, қўлга туширади. Қандай кетиш ҳақида ўйлаш керак.

– Темучин хон, из қолдирмасдан кетишнинг йўлини биламан-ов, – деди Субутой-баҳодир овозини пастлатиб. – Биз Ван-хоннинг изидан дарёгача борамиз, аммо нариги қирғоққа чиқмаймиз-да, оқим бўйлаб пастга энамиз. Сувда изимиз қолмайди.

Тун қўйнида қор тушган сахро оқариб, Ван-хон ва Жамуха кўшинларининг изи узун қора тасмадай ажралиб турарди. Темучин кўшинини шу из бўйлаб дарёгача бошлаб келди-да, тўхташни буюрди. Ўзи мавжланиб турган сув бўйига кетди. От истамайгина дарёга тушди, туёқлари остидаги тошлар ғичирлаб кетди. Шу йўл билан бўлса ҳам кетиш керак.

– Мухалини чақиринг!

– Мухали! Мухали! – чақирқ сафлар бўйлаб уланиб кетди.

– Шу ердан, Темучин хон! – олғинчининг оти шитоб сувга тушиб кетиб, Темучинга муздек сув сачради.

– Ўнта жангчи олиб, найманларни яширинча кузатасан. Тушундингми? Жалма, Субутой-баҳодир, ҳаммага айтинглар: ким сувдан чиқса, чўктирилади.

Қор ёғиши қалинлашгач, Темучин тинчланди. Дарё бўйида қолган излар эрталабгача Ван-хоннинг изи билан бир хил бўлиб қолади. Кўксу-

Сабрак нима бўлганини англай олмайди. Қойил, Субутой-баходир, зўр ўйлабди.

Дарё жангчилар билан тўлди. Тирик одамлар оқими сувга қўшилиб оқар, отлар туёғи орасидан оқаётган сув бўғиқ шовулларди.

Кун секин ёришиб келар, бута толлар ва сарғайган тиканли ўтлар ўсган қирғоқ кўзга ташланарди.

Мухали жўнатган биринчи чопар келди. Унинг хабарига кўра, Кўксу-Сабрак дарёни кечиб ўтиб, Ван-хоннинг изидан кетибди. Темучин отини қирғоққа олиб чиқди. Шалаббо бўлиб, музлаб кетган жангчилар сувдан чиқиб, отларидан сакраб-сакраб тушганча шох-шабба териб, гулхан ёқишга киришишди. Темучинга чодир тикиб, курук кўрпа топиб келтиришди. У эғнидаги кийимларини ечиб ташлаб кўрпага буркандида, танасига иссиқ югуриши билан қаттиқ уйкуга кетди. Уни яна ўтган тундаги каби Мухали уйғотди.

– Найманлар Ван-хон билан Жамухани кувиб етишди.

– Бирпасда-я?!

– Улар бизга ишониб, шошилмаган-да. Хон ҳам, Жамуха ҳам мағлуб этилган. Кўксу-Сабрак кўплаб жангчиларни асир олиб, таъқиб қилишда давом этапти. У қарайитлар нутуғларига кириб, иккита ўрамни талон-торож қилибди.

Темучин навкарлари куришиб қўйган кийимларини кийиб, ташқарига чиқди-да, хайрон бўлди. Қуёш ботиб, очик осмонда илк юлдузлар кўриниб қолган. Жуда узоқ ухлабди... Бутун қирғоқ бўйлаб гулханлар ёниб турар, уларнинг атрофида жангчилари дам олиб ўтирарди. Чодир яқинидаги гулхан ёнида Бовурчи, Жалма ва шомонлар ухлаб ётарди. У ҳаммасини уйғотиб, Жалмага барча нўёнларни тўплашни буюрди.

Ван-хоннинг мағлуб бўлгани ҳаммани хурсанд қилди.

– Ажаб бўлибди! – деди қасоскорона ғазаб билан Ўлтон.

– Эскилар тўғри айтган: осмонга тош отсанг, ўз бошингга тушади деб, – каромат қилди Доритой-ўтчигин.

Улар Ван-хонни гапиришар экан, аламлари Темучинга қаратилганини билиб олиш қийин эмасди.

– Сизларни бу ерга йиқилганларнинг устидан кулиш учун чақирганим йўқ! – деди у. – Ван-хонга қандай ёрдам беришни ўйлашимиз керак.

– Ёрдам бериш?! – хайрон бўлиб сўради Доритой-ўтчигин. – У сал бўлмаса бизни балога гирифтор қилай деди-ку...

Темучин унинг гапи тугашини кутмай, нўёнлардан сўради:

– Ким бошқача ўйлайди?

– Биз, – деди Хулдор. – Темучин хон, Жарчиўдай икковимиз душманлардан қочиши учун эмас, душманлар биздан қочсин деган максатда сенга келиб қўшилганмиз. Шунақами, Жарчиўдай андам?

– Шунақа, Хулдор, шунақа.

– Мен ҳам бошқача фикрдаман! – елкаси билан Ўлтонни туртиб, олдинга чиқди маҳмадона Хорчи. Ўлтоннинг оғзи қийшайди. – Сенга хон бўлишингни башорат қилган тушимни айтганимда, менга ўттизта қизни хотинликка беришни ваъда қилгандинг. Мен ҳалиям кутяпман... Кўксу-Сабрак Ван-хонни буткул енгса, биз ёлғизланиб қолсак, ҳеч қачон ўттизта хотинли бўлмайман.

– Калласи бўш одамнинг гапида ҳам тайин бўлмайди, – тўнғиллади

Ўлтон.

– Ҳечам бетайин эмас! – Хорчининг ёнини олди Бовурчи. – Барибир қарайитлар ери орқали ўз нутуғларимизга боришимиз керак. Мутлақо кутилмаганда Кўксу-Сабракнинг биқинини эзиб қўйиш имкониятига эгамиз. Унинг орқасида турганимизни Кўксу-Сабрак билмайди. Унинг жангчилари ўлжаларни ортмоқлаш билан овора. Ван-хон билан Жамуха уларни тўхтатишга уриниши аниқ. Биз шу пайтда орқадан зарба беришимиз мумкин.

– Шомон Теб-тангри, сен нима дейсан?

Шомон ичига қулоқ тутаётган кўйи кўзларини қисди. Ҳамма у томонга ўгирилди. Темучин хавотирда: бу қулча юзли одамни ҳалигача яхши билмайди. Шомон истаган пайтда ҳамма нарсани ўзи хоҳлаганча ўзгартириб юбориши мумкин. Уни Ўлтон ёки Доритой-ўтчигиндек бошқариш қийин. Шомоннинг гапига нўёнлар ҳам, оддий жангчилар ҳам қулоқ солади.

– Яхшилиқ руҳлари, – шомон кўзини очди, – сендан рози, Темучин.

– Эрталаб Кўксу-Сабрак устига юрамиз. Нўёнлар, одамларингизни тайёрланг. Теб-тангри, ўтовимга кир.

У шомонни аввал ичкарига киритиб, сўнг ўзи эшикни яхшилаб ёпди.

– Ван-хон билан Жамуха дўст бўлиш жуда хавфли деб айтган эдинг. Лекин нега энди уларга ёрдам беришимизга қаршилиқ қилмаяпсан?

Шомон ўчоқдаги оловни титиб, таёқни тиззасига уриб синдирди-да, ёниб турган кўмир устига ташлади.

– Буни тушунмадингми? Ҳаммаси жуда оддий, хон Темучин. Иккита душмандан энг хатарлисини йўқ қилиш керак.

– Ван-хон менга душман эмас, уни Кўксу-Сабрак билан тенг қилма.

– Балки душман эмасдир...

– Очиқроқ гапир, шомон.

– У билан барибир душман бўласан, хон Темучин. Нилха-Сангун буни кўриб-билиб турибди.

– Мен Ван-хонга ўғил бўламан деб қасам ичганман, буни унутма!

– Сен Жамуха билан ҳам қасамёд қилгансан... Аммо бу гапга ҳали вақт бор, Темучин хон. Маслаҳатим – Кўксу-Сабрак устига ўзинг борма.

– Нимага?

– Осмоннинг иродаси бўлса, жангчиларинг найманларни сенсиз ҳам енгишади. Бу билан ҳар бир жангчинг ҳам катта ишларга қодир эканини кўрсатиб қўясан... Сен ўз нўёнларингдан юксалиб кетдинг – дўстларинг ва оиланг тинч. Энди хонлар орасида ҳам юксалсанг – халқинг ҳам тинч яшайди.

– Шунақа деб ўйлайсанми?

– Бир мен эмас, қуллари, уюрлари ва подалари бор ҳар бир одам шунақа ўйлайди.

– Ҳа-а, – деди чўзиб Темучин. – Кўксу-Сабрак устига Бовурчи билан Мухалини жўнатаман, лекин Ван-хонга душман бўлмайман! – у қўлини қатъий силтади.

Шомоннинг ингичка лабларида қулги пайдо бўлди.

– Унинг содиқ ўғли бўлиб қолавер. Ван-хоннинг уч ўғли бор – сен, Жамуха ва Нилха-Сангун, лекин битта одам меросхўр бўлади.

– Теб-тангри, ичинга иблис кириб олган!

– Мен осмон иродаси билан инсон қалбидаги сирларни билишга қодирман.

Ҳар доимгидек, шомон билан гаплашиш оғир. У гўё қалбингга кириб, нафақат бошқалардан, балки ўзингдан ҳам яширган сирларингни ўқиб турарди.

5

Совқотган Жамуха отидан тушди. Темучинни даф қилиш режаси пучга чиққач, бундан кейин жим ўтириш ҳалокатли деган қарорга келди. Токи андаси тирик экан, биронта ҳам нўён ўзини бежавотир ҳис қилмайди. Ўшанда уни Кўксу-Сабракнинг қўли билан йўқ қилишнинг жуда қулай пайти эди, аммо ёвуз кучлар андаси билан тил бириктиргандай, ҳалокатли зарбадан омон қолди. Қутулгани камлик қилгандай, бундан жуда катта фойда ҳам олди.

Кўксу-Сабрак ўшанда Ван-хон улусининг каттагина қисмини қўлга киритган, ҳатто Нилха-Сангуннинг хотин-болалари ҳам унинг қўлида эди. Ван-хон бор одамларини тўплаб охирги, ҳал қилувчи жангга тайёр турар, аммо урушнинг қандай тугашини аввалдан ҳамма биларди. Хоннинг ўзи ҳам оддий жангчиларга қўшилиб, улар билан бирга олишувда ўлишга қасамёд қилди.

Найманлар уларни осонлик билан қайтариб, водий бўйлаб қувиб солди. Шу ерда ҳеч ким кутмаган воқеа юз берди. Буткул ғалабани нишонлашга тайёр турган Кўксу-Сабрак устига Темучин қўшини ёпирилиб келди. Улар найманларга ҳеч қандай имкон қолдирмадилар: елкаларига ўқ ва найзалар ёмғирини ёғдириб, бир текисда қиличдан ўтказишди... Бовурчи билан Мухали асирлар, аравалар ва чорваларни тортиб олиб, ҳаммасини Ван-хонга тортиқ қилиб юборди. Дабдаласи чиққан Кўксу-Сабрак эса зўрға қочиб қутулди.

Хурсандлигидан Ван-хоннинг кўзлари ёшланди. У худди хотинларга ўхшаб йиғлар, йўлдан озиб, енгилтак қилганини лаънатларди. Ўзига келгач, Темучин ҳақида ёлғон тўқиган “найман”ни ер остидан бўлса ҳам топиб келтиришни буюрди. Ёлғони фош бўлишидан қўрққан Жамуха Хунанни бўғиб ўлдириб, дарёга чўктириб юборишни буюрди. Сир очилмай қолди, лекин Ван-хон бусиз ҳам Жамухадан совиди.

Темучиннинг енгилмас ва жасоратли экани ҳақидаги овозалар борган сари кўпчиб, саҳро узра парвоз қиларди. Бошқа улуслардан ҳам одамлар оқиб кела бошлади. Уларнинг орасида ботирлигини намойиш қилиш истагидаги марди-майдонлар, Темучиннинг қудратли соясида чорвасини яна ҳам кўпайтиришни хоҳлаган чорвадорлар ва химоя излаган хўрланганлар бор эди. Нафақат тойчиютлар, балки кўпгина қабилалар – салжуйитлар, хатакинлар, дорбенлар, қўнғиротлар, қуруласлар ҳам келарди. Унинг куч-қудрати борган сари ўсар, энди ҳеч қайси қабила уни якка ўзи енголмасди.

Темучин бу кунларни узоқ кутди. Ўша Тўрғутой-Қирилдук тўриқ тойчасини тортиб олган кундан бери кутди. У бу кунларга хўрликлар, тушкунликлар, айрилиқлар алами ва қўнғил изтироблари оркали, виждон азоблари ва ишончсизликларни енгиб етиб келди.

У отини шабада елиб турган тепалик устида тўхтатиб, Ўнўн

кирғоқларига тикилди. Жангчилари бутун далани ишғол қилган, дарё бўйидаги қочоқларни бир тўда қилиб, ортларига қайтарарди. Ялангликнинг қиялама тарафидан Ван-хоннинг қарайитлари кўринди.

Хиёлати учун Ван-хон ҳали ҳам уялиб юрибди. Кўксу-Сабракни мағлуб этганларидан сўнг биринчи бор учрашганда Темучин хон-отасини юпатишига тўғри келди. Қария ўзининг алдангани, найманларнинг мак-корлигидан куйиниб, бундан кейин ҳеч кимнинг гапига кирмасликка сўз берди...

Ван-хон билан ўғли унинг ҳузурига от чоптириб келдилар. Темучин хон учун наमत ёзишни буюриб, ўзи тош устига ўтирди. Пастда, дарё бўйида жангчилар асир тушган тойчиютларни қуролсизлантирарди.

– Жалма билан Бовурчини сен жўнатдингми? – сўради хон.

– Мен жўнатдим, хон-ота. Тойчиютларнинг ҳеч нарсаларига тегманглар, деб илтимос қилиб юбордим.

Нилха-Сангун дерисун новдасини бармоғига ўраб турди-да, зарб билан бир тортди – дерисун илдизидан узилди.

– Бизни ўлжадан маҳрум қилишга нима ҳақинг бор? – сўради у.

– Нилха-Сангун, сен урушда қўлга олинган ҳамма нарса ҳам ўлжа бўлавермаслигини аллақачон тушунишинг керак эди.

– Қанақасига? Бу қанақадир янги гапми?

– Янги эмас. Бовурчи Кўксу-Сабракнинг қўлидан сенинг одамларинг ва оилангни тортиб олди. Лекин уларни ўзига ўлжа қилиб олмади-ку.

– У бошқа нарса.

– Бошқа эмас. Нилха-Сангун, тойчиютлар улуси – менинг улусим. Ўз улусимни талашингга йўл кўяйми?

Ван-хон ҳайрон бўлиб бош ирғади. Нилха-Сангун ғазабнок кулди.

– Сенинг улусинг? Қанақасига? Биз ҳаммасини ўртадан бўлишимиз керак.

Темучин ўзини босди. Гарчи Нилха-Сангуннинг бетгачопарлиги жонига тегса-да, хотиржам гапиришга ҳаракат қилди. Мухими – Ван-хонни ишонтириш. Хон-отаси хоҳлайдими-йўқми, Темучин тойчиютларнинг қўлга олинган овуллари сўрамасдан ҳам ўзлаштириши мумкин. Аммо хон билан чаплашиш яхши эмас.

– Нилха-Сангун, сен отангдан тойчиютларнинг асл ҳукмдори ким бўлганини сўра. У – менинг отам Есугей-баходир. Хон-ота, унга ўзинг айт.

– Шунақа бўлган, – деди хоҳламайгина Ван-хон.

Кўринишидан у ҳали бир қарорга келмаган эди. Темучин ўйлаб ўтиришга имкон қолдирмади. Гапини Ван-хонга қаратган бўлса-да, Нилха-Сангунга юзланиб деди:

– Меркитларни енгганимизда ўз улушимни сизларга бермаганмидим? Сен эса ўртадан бўламиз дейсан...

Ўқ нишонга тегди. Ван-хоннинг бужур юзига қон тепди – уялди.

– Нилха-Сангун, сопол кўза сотаётган хитой дўкандорига ўхшаб майдалашма!

– Лекин, ота...

– Мен сўзимни айтдим. Яна нима дейсан?! – Ван-хон овозини кўтарди.

Темучин енгил нафас олиб, Ван-хонга миннатдорлик билдирди. Нима қилса ҳам, у яхши чол. У билан ҳамма вақт келишса бўлади. Лекин тан-

гутлар юртидаги дарбадарликда Нилха-Сангуннинг ичига ёвуз рухлар кириб олгандай. У такаббур, гумондор бўлиб қолган. Ҳар нарсада хийла ишлатмоқчи бўлади. Отасининг ўрнига ўтирса, нима бўлади?

6

Керулен окими бўйлаб, кунчиқар тарафдан минглаб жангчи шиддат билан яқинлашиб келарди. Қакроқ ер от туёқлари остида шомон дўмбирасидай гумбурларди. Юзбоши нўёнлар ва қабила бошлиқларининг туғларидаги думлар чайқалар, саноксиз найзаларнинг учлари чарақларди. Анча илгарилаб кетган олғинчилар учқур отларида ҳаммаёқни кўздан кечирар, Ван-хон ва Темучин қўшини қорамтир оқим бўлиб Керулен бўйидаги кенгликлардан илгарилаб борарди.

Оддий жангчилардай кийиниб, кенг белбоғига эгма қилич таққан Темучин гоҳо кўшин бошига от чоптириб келар, гоҳо кўшин ортига кетарди. У ҳамма нарсадан хабардор, чарчаганларни қўллар, дангасаларга қаттиқ пўписа қилиб, қамчисини ишга соларди.

Унинг ягона ташвиши Ван-хон эди. Қабилалар нўёнлари Жамухани гурхон қилиб кўтаришган ва уруш ҳақида бир қарорга келганларини эшитган пайтда Ван-хон ўз ерларига кетиб қолганди. Бўртанинг укаси юборган чопарнинг гапларини эшитиши билан у қарайитлар ортидан кувди. Ван-хон кўшинни тўхтатиб, нўёнларини кенгашга чақирди. Бундан Темучин ҳеч бир яхшилик кутмасди. Нўёнлар тойчиютлар нутуғларида ўлжадан маҳрум қилинганликлари учун хафа эдилар. Лекин ҳаммаси у ўйлагандан ҳам ёмонроқ экан. Жамуханинг гурхон бўлиб сайланиши ҳақидаги хабардан сўнг бу ерларда унинг хуфя тарафдорлари кўпчилик эканини пайқаб қолди. Афтини ҳуснбузар босган, сарғимтир юзли Арин-тойжи Нилха-Сангун ва Элхутурнинг кулоғига бир нималарни пичирлади.

– Темучин, хон бир нарсадан кўрққан, шекилли, лекин нимадан-лигини билолмадим, – деди мулоҳазали қилиб Элхутур. – Қабилалар нўёнлари нима хоҳласа қилиши мумкин. Улар ўзларига Жамуха-сеченни хон қилиб сайлашибди. Унинг ўрнига Ван-хон ёки сени сайлашлари ҳам мумкин эди...

– Мумкин, лекин хоҳлашмаган демоқчимисан? – Темучин титроқ кўлини тиззасига қўйиб, бармоқларини сика бошлади...

– Мен бошқа нарса демоқчи эдим, – эътироз билдирди Элхутур.

– Нўёнлар кимни хоҳлашса, ўшани хон қилиб олаверсинлар! – нафратини аранг яшириб давом этди Темучин. – Гап улар ўзларига бир гурхон бош бўлишини хоҳлашганида эмас, балки андам Жамуханинг байроғи остида душманларимиз устимизга бостириб келишида. Элхутур, сен буну тушунмайсан.

– Балки келишмаётгандир, – деди Нилха-Сангун. – Нима учун аллақандай қочоқнинг гапига ишонишимиз керак?

– Сен бошқа бир қочоқнинг гапига нимагадир дарҳол ишонгандинг. Ҳалигача шунга хайронман.

– Ўтган ишларни кўп эсга солаверма – деди Ван-хон.

Ван-хон уларнинг баҳсларини эшитиб ўтирар экан, бир қараса, гапирётганларнинг сўзларини қайтарар, бир қараса, ибодат қилар, Темучин

ва нўёнларининг гаплари унга бирдай ёқмасди. Темучин ҳам эҳтиром, ҳам ўпкалаган оҳангда Ван-хонга деди:

– Мен ҳар кунни эрталаб ўтови остонасида тошга қоқиладиган одамга ўхшашни истамайман. Эски яралар битмай туриб, янги жароҳат олишимиз ёки оёғимизни синдиришимиз мумкин. Ўтган ишларни қандай эсламаслик мумкин, хон-ота? Оёқ остида тош ётибди. Уни олиб ташлаш ёки ўтовни бошқа ерга кўчириш керак.

Ван-хон ғамгин, ўйчан ҳолда юзини силади.

– Мен чарчадим. Қачон тугайди бу урушлар?! Ҳадеб эгаверсанг, темир ҳам синади... Ҳамма мендан ниманидир сўрайди, кутади, талаб қилади...

– Хон-ота, сендан ҳеч нарса сўраётганим йўқ. Нимага эришган бўлсам, сен туфайли эришдим. Юрагим сенга бўлган фарзандлик шукронаси билан лиммо-лим... Хон-ота, сени огоҳлантириб қўймоқчи эдим. Ўзинг хоҳлагандек иш тутавер. Мен ўз улусимни ҳимоя қиламан. Ўлсам ҳам сенинг мислсиз саховатинг қарзини узолмаганимдан афсусда ўламан.

Унинг бу гаплари қари хоннинг кўнглини юмшатди.

– Нега бундай дейсан? Шундай қийин дамда сени ёлғизлатиб қўярмидим? Такдир бизни умрбод боғлаган, лекин Жамуха...

– Хон-ота, Жамухани ёмон одамлар қуршаб олган!

Албатта, Темучин бутунлай бошқача фикрда эди. У Жамуха қабилалар нўёнларига Темучинни ёмон кўрсатиш учун қанча куч сарфлаётганини биларди. Лекин кўлидан бир иш келишига ишонмаганди. Жамуха – устмон, ақлли ва хийлагар душман. Бу ҳақда хонга айтишга ҳали эрта. Барибир ишонмайди.

– Ёмон одамлар... – Ван-хон кўкимтир томирлари бўртиб турган қўлларига тикилганча жим қолди. – Биз Жамухага тик борамиз, лекин иш жанг қилишгача бормаса керак. Ўзим у билан гаплашаман.

Темучинга шу ҳам етарди. Сафар чоғида у кўшинни бошқаришни усталлик билан қўлга олди. Яхшиямки, Ван-хон майда ишлар билан шуғулланишни ўзига эп кўрмади. Нилха-Сангун олғинчилар билан бирга жўнаб кетди. Унинг итоатидаги кўшин шарққа қараб борарди. Ҳаммаёқ чанг, шувоқ ва отларнинг ачимсиқ тер ҳидига тўлган. Темучин отларни ҳам, одамларни ҳам тиндирмас, пешиндаги қисқагина дам олиш вақтини ҳисобга олмаганда, кун чиққандан ботгунга қадар йўл босиларди. У жуда ҳам шошарди. Жамухага ҳамма кучларини тўплаб, жангга шай қилишга имкон қолдирмаслик керак.

Бу юриш Ван-хонга малол келди. Қора чопон кийган, мудом ўйчан ва хомуш қария бошига қора кигиз қалпоқ кийган бўлиб, кенг эгарда жилловни эгар қошига ташлаб ўтирар, нигоҳини узоқларга қадаганди. У нималарни ўйлаяпти экан? Хон Темучин билан Жамуха ярашишига чинданам ишонади-ёв. Балки Жамуха ярашишга кўнар, аммо ўтов ичида илон борлигини билатуриб ким хотиржам ухлайди? У билан ҳатто гаплашиб ҳам бўлмайди. Келишувлар эса тортилган камон ипига тиғ теккизиш билан баробар.

Темучин кун бўйи бир неча бор Ван-хоннинг олдига келар, тунда унинг ўтовида ухлаб, қарияни Нилха-Сангун ва унинг нўёнлари таъсиридан ҳимоялар, меҳрибонлик ва эҳтиром кўрсатарди. Бу эътибор хонга ёқар, сўзамоллиги тутиб болалик ва ўсмирлик пайтидаги қийинчиликлар ҳақида гапириб кетарди.

– Сен ҳар доим менга миннатдорлик билдирасан, – деди у. – Йиқилган одам бошқаларнинг ҳам туришига кўмаклашади. Оёққа турган одам юрагинга яқин бўлиб қолади. Мана, сен билан Жамуха, иккинчисиз ҳам менга ўғилдайсиз...

Ван-хон Темучин ҳам бу мавзуни давом эттиради деб кутганди, аммо Темучин Жамуха билан ярашмоқчи эмас. Хон буни тушунди:

– Нимага Жамухани ёмон кўрасан?

– Уни ёмон кўраман деб қачон айтдим?

– Менинг ёшимда суҳбатдошинг гапирмаса ҳам тушуниб оласан.

Пешонасига кўнган чанг туфайли хоннинг юзи касалманд, яна ҳам қаримсиқ кўринар ва юзидаги тундлик бўрттирарди.

– Бу ишинг яхши эмас, Темучин хон... Икковингиз ҳам ёшсиз ва нима қилаётганингизни билмайсиз.

– Унчалик ёш ҳам эмасмиз, хон-ота. Сен узоқ умринг давомида кўп нарсаларни бошдан ўтказдинг. Шунинг учун ҳам сен кўрсатган йўлдан юраман. Хон-ота, ҳар доим ҳам менга гапни очиқ-ойдин гапирмайсан, нималарнидир яширасан. Шуларни ўйласам, қалбим изтиробга тўлади.

– Нимага шама қиляпсан?

– Яна эски хотираларни эслаганим учун кечир, хон-ота. Нима учун мени ўшанда найманларга емиш қилиб ташлаб кетдинг? Сен қочоқ найман ғойиб бўлибди дединг. Уни ким кўриқлаган, қандай қочган?

– Жамуханинг навкарлари кўриқлаган...

– Нима учун Жамуханинг навкарлари? – Темучин бу ҳақда биринчи бор эшитаётган эди.

– Чунки ўша қочоқни менинг ҳузуримга улар олиб келишди-да. Уни ўшалар қўлга олган экан.

– Шунақами?!

Кўп нарса ойдинлашди. Ҳаммаси маккор Жамуханинг иши, Кўксу-Сабрак билан тили бир бўлган ёки ҳаммасини ўзи уюштирган. Эҳтимол, Нилха-Сангун билан ҳам келишиб олгандир. Йўқ, ундай бўлганда, Нилха-Сангун Кўксу-Сабракнинг кўшинига рўпара бўлмасди. Буни Жамуханинг бир ўзи қилган. Вой айёр Жамуха-ей! Хонга айтсамикан? Ҳозирча индамагани маъқул.

– Хон-ота, нимага Жамухани ёмон кўришимни сўрадинг? Сендан сўнг мен уни туғишган биродарларимдан ҳам яхши кўрардим. У менга қандай муносабатда бўлди? Ҳали оёққа турмасимдан ташлаб кетди. Кейин укаси Тойчар улусимдаги отларни ўғирлашга тушди. Сўнгра Жамуха мени Жайрон дарада қамал қилиб, сал бўлмаса қорнимни ёрай деди. Нима учун? Сен, хон-ота, очиқкўнгил бўлганинг учун унинг қора ниятини кўрмайпсан. Қасамларни осонгина бузади, дўстларига хиёнат қилади...

– Билмадим, Темучин... У менга ҳеч ёмонлик қилгани йўқ.

– Яхшилик ҳам қилмади-ку! Улусингни Эрхэ-хара тортиб олганда қаерда эди? Татарларга қарши уришганинга ёнингга бордимми?

Ван-хон индамади. Майли, ҳозирча шуни ҳазм қилсин. Кейинроқ яна давом эттирса, секин-аста ақли кириб қолар, аммо кутишга вақт йўқ. Олғинчилар Жамуханинг қоровулларига рўпара келибди. Узоғи билан эртага кўшинлар бир-бирларига рўпара туришлари керак. Агар Ван-хон Жамуха билан ярашса, иш расво.

Темучин Жалма, Бовурчи ва Мухалилар билан маслаҳатлашди.

Дўстлар Ван-хон билан Жамуханинг учрашувига халақит қилиш ҳақида бош қотира бошлашди. Уларга шомон Теб-Тангри келиб қўшилди. Уларнинг гапларини эшитиб, кулимсиради.

– Бу ерда ақл керакмас. Сизларнинг ишингиз – душманнинг ўнг ва чап ёнидан қандай кириб боришдир.

– Қандай йўл тутиш кераклигини сен биласанми? – сўради Темучин умид билан.

– Биламан. Ким халақит берса, уни йўлдан олиб ташла. Ван-хон халал беряптими?

– Бўлмаган гапни гапирма, Теб-тангри! – Темучиннинг жаҳли чиқди.

– Мен тентагу сизлар ақлли бўлдиларингми? Майли, шунақа бўла қолсин. – Шомон пакана отини ниқтаб, ғўдайганча нари кетди.

Темучин унга етиб олиб, озғин юзига мушт туширишдан ўзини аранг тутди.

– Мен сенга жавоб берганим йўқ, қаёққа кетяпсан?

– Мен саҳрода учиб юрган шамолман. Бировнинг юзини силайман, бировнинг қалпоқларини юлқиб отаман. Мени ким ушлаб қолади? Фақат мангу мовий осмон.

“Сени ўлдирса ҳам кам, қиррабурун йирткич!” ўйлади Темучин.

– Хафа бўлма, Теб-тангри. Менга ёрдамнинг керак.

– Қандай? – шомон унга ўгирилиб қараган эди, тундай қора кўзларида масхараомуз кулги кўринди. – Сен ақлли, мен аҳмоқ бўлсам... Ақл билан аҳмоқликни аралаштирсанг, тартибсизлик келиб чиқади. Аҳмоқликка аҳмоқликни қўшсанг – масхара, ақлни ақлга қўшсанг – донишмандлик туғилади.

– Теб-тангри, вақтимиз жуда ҳам кам...

– Сен Ван-хонни буткул йўқ қилмоқчимисан ёки вақтинчами?

Бадфеъл одам! Нуқул кўнглингнинг тубигача кириб, ичингни титиб ташлайди, кейин типирчилашингни, жилпанглашингни кузатади. Судралган илоннинг ўзи бу! Бўғзидаги сўлагини ютар экан, Темучин ичидагини чиқарди:

– Вақтинча...

– Шунақа демайсанми, ўзингча дарёни сузиб ўтсангу ҳўл бўлмасанг...

– Кейин унинг жиғига тега бошлади: – Хон-ота, хон-ота...

– Жим бўл, йўқса, аяб ўтирмайман!

Темучин атрофига қаради: уларни ҳеч ким эшитмадимикан? Атрофда жангчилар кўринмас, Бовурчи, Жалма ва Мухали орқада қолиб қизғин баҳслашмоқда эди.

– Мени уришинг, ўлдиришинг ҳам мумкин. – Теб-тангри биров жим турди-да, давом этди: – Лекин бу билан нимага эришасан? Сендан битта нарсани талаб қиляпман: мен билан тўғри, очиқ гаплаш. Сен ўйлаётган ҳамма нарсани билишим керак... Фойданг учун сенга ёрдам бераман. Биродаринг Жамухани синдир, хон-отангга қараб ўтирма. У сенга халал беролмайди.

– Нима қиласан?

– Ван-хон сенга халал бермайди. Мени у билан кўриштириб қўй-да, ўз ишингни қилавер.

Кечкурун Темучин уни Ван-хоннинг ўтовига бошлаб бориб, фол очиб қўйишни сўради. Шомон ўт ёқиб, Темучин ва Ван-хонни келажакда ни-

малар кутаётгани ҳақида гапирди. Келажак ҳар икковларига омонлик, хотиржамлик, фаровонлик, қабилалар ва тобеларнинг чексиз ҳурматларини ваъда қиларди. Ван-хоннинг кўнгли юмшаб, қувонганидан Теб-тангрига ҳаворанг чинни кўза тортиқ қилди. Кейин ҳаммалари овқатланишди. Эрталаб эса хоннинг тоби қочиб қолди.

У бирор жойи оғриётганидан шикоят қилмас, фақат кўзи терили ёпинчиғига ўралганча, аравасида ётарди. Қарашлари туссиз ва бефарқ. Шомон унинг ёнидан жилмас, турли гиёҳлар ичирар, дуолар ўқирди. Аммо хоннинг аҳволи ўзгармасди...

– Хон-ота, нима қилай? – Темучин эгардан сақраб тушиб, арава билан ёнма-ён бораркан, Теб-тангридан сўради.

– Темучин хон, – деди шомон, – қалбинг изтиробларда қийналмай кўя қолсин, хон тузалади. Унга тинчлик керак.

– Ҳа-ҳа, тинчлик керак, – тасдиқлади хон. – Нилха-Сангун қани? – сўради у. – Мен тезда оёққа тураман. Ҳозирча менинг ташвишларимни бўйнингга олгин, Темучин.

Темучинга бошқа ҳеч нарса керак эмасди. У шомоннинг чинданам катта куч соҳиби эканлиғига қойил қолди. Хайрати тарқагандан кейин даҳшатга тушди: бунақа одам ҳар қандай душмандан ҳам хавфли-ку.

Андаларнинг кўшинлари Бўйирнур ва Қулуннур кўллари оралиғидаги Қуйтен водийсида учрашди. Атрофда на тоғ ва на баланд тепалик бор эди. Бу ерда буталар ҳам, дарахтлар ҳам ўсмас, яланғоч яйлов ястаниб ётарди. Яқиндан кўкимтир-кулранг кўринаётган дўнгликлар узоқроқда мовий тусга кириб, гўё мусаффо осмон рангини акс эттирарди. Жамуханинг бир неча минг кишилик кўшини аравалари билан мудофааланган. У хужум эмас, химояга тайёргарлик кўрар, бу янги гурхоннинг чўчиётганидан дарак эди. Темучиннинг одамлари озроқ эди-ю, бироқ улар андасининг туғи остига шошилинич тўпланган тарқоқ тўда эмас, бир бўлиб ҳаракат қилиш кўникмасига эга кўшин эди. Қабилалар нўёнларининг ҳар бири ўзича ҳаракат қилиши кўриниб турибди, яхшилаб бир зарба берилса, улар баҳор ёмғиридан қочган жайронларга ўхшаб тумтарақай бўлади.

Темучинда на иккиланиш ва на кўрқув бор эди. У кўшинини ўн қисмга бўлиб, орасига қарайитларни жойлаштирди. Тезгина қурбонлик маросимини ўтказди-да, жангни бошлашни буюрди. Субутой-баҳодир бош бўлган биринчи бўлим турган еридан отилиб чиқди ва шўрлаган текисликни кесиб ўтиб, ҳайқириқ ва шовқин солганча Жамуханинг қароргоҳига бостириб борди. Душманга яқинлашган аскарлар худди шамолда соврилган қумдай ҳар тарафга тарқалиб кетишди-да, йўл-йўлақай камондан ўқ отиб, талафотсиз ортга қайтишди. Шу ондаёқ Хулдор билан Жарчиўдай бўлимлари душман устига от солди. Улар қайтиши билан Нилха-Сангунга навбат келди...

Темучиннинг кўшини гўё кутурган дарёнинг қудратли тўлкини сингари Жамуха кўшини устига ёпирилар, зарба кетидан зарба берарди. Бирлари хужум қилган пайтда, қолганлари дам оларди. Жамуханинг кўшинларида бир зум нафас олишга имкон йўқ, аммо чидам билан қаршилиқ кўрсатяпти. Жамуха қароргоҳи олдида жасадлар кўпайса-да, андасининг кўркишидан дарак йўқ.

Қоронғи тушиши билан жангни тўхтатишга тўғри келди. Тонгда осмон оқариб улгурмай, Темучин кўшинини яна оёққа турғазди. Яна зарба

устига зарба. Шу кўйи яна бир кун ўтди. Кечга яқин гурхон Жамуханинг кўшини тазйикқа чидолмай, мудофаани ёрди-да, душманга қарши чиқиб уларни сиқиб кўйди. Темучин захирадаги сараланган минг нафар жангчини ишга солди. Жамуханинг жангчилари ҳадиксираб, чекина бошлади. Темучин уларнинг орасида Овчи-баҳодирнинг нафратли башарасини кўриб қолиб унга яқинлаша бошлади. Унга етиб бориши аниқ эди, ammo бир ёш жангчи халал берди. У Овчи-баҳодирнинг олдини тўсиб, қиличини сермади. Темучин бутун гавдаси билан ўзини орқага ташлади. Қилич темир қопланган эгар қошига қарсиллаб урилди-да, жаранглаб икки бўлиниб кетди. Жангчи қуролсиз қолди, ammo қочмади, эгари устида у ёқдан-бу ёққа ташланиб, Темучиннинг зарбаларига чап берарди. Хон рақибининг бошидаги дубулғасини уриб туширди. Жангчининг кўкимтир-қора сочлари орасида бир тутам оқи бор эди.

– Таслим бўл! – бақирди Темучин. – Ўлдираман!

Унга жавобан жангчи муштини кўрсатиб ўқталди-да, ўзини четрок олиб, ўқ-ёйини кўлига олди. У отган ўқ Темучиннинг билагига келиб қадалди. Гўёки темирчи устанинг болғаси билан ургандек бўлди. Темучин совутини киймаганига афсусланди. Кўз олди қоронғилашиб, кўлидан иссиқ кон оқа бошлади. Отининг бошини ортга бурди-да, эгарда аранг ўтирганча изига қайтди. Унинг олдига Жалма келиб елкасидан кучоқлаб олди.

– Яраландингми? – деди-ю, кимгадир бақирди: – Қаёкка қарадиларинг, лапашанглар? Қиймалаб ташлайман!

Темучинни аравага ётқизишди. Теб-тангри келиб, жароҳатини қаттиқ боғлади. Шу заҳоти оғриқ тинди. У ўтириб, Жалмадан сўради:

– У ерда нима гап?

– Тўсиқнинг орқасига суриб ташладик.

– Менинг атрофимда ўралашма. Бовурчини топ. Мен ораларингда бордек уришинглар.

Уни безгак тутарди. Шомон унга қайноқ ва аччиққина малҳам ичирди. Ичига иссиқлик югуриб уйқуга кетди ва тонггача ухлади. Уни Ван-хон келиб уйғотди. Хон-отаси соппа-соғ, тетик ҳолда отда ўтирар, орқасида нўёнлари саф тортганди. Темучиннинг устига энгашиб сўради:

– Хўш, қалайсан?

– Ҳаммаси яхши, – унинг ўзи бардам, жароҳати безовта қилмас, фақатгина жароҳат ёқимсиз лўқилларди. – Жамуха нима бўлди?

– Тунда ҳаммаси қочиб кетибди. Жамуха Эргуна бўйлаб пастга эна-япти. Овчи-баҳодир билан Тўхта-бекининг ўғиллари Ўнўн тарафларга қочган. Татарлар ҳам ўз ерларига жўнабди. Нима учун Жамуха билан келишмадинглар?

– У фақат сенинг гапингга кириши мумкин, хон-ота. Менинг гапимга кўнмайди. Энди шуни гаплашамизми?! Душманни охиригача енгил керак. Жалма, буюр, отимни тайёрлашсин. Хон-ота, мен Жамухага етиб олишга ҳаракат қиламан.

– Керакми шу?

– Хон-ота, синдирилмаган душман оч бўрига ўхшайди – қутурган, сур бўлади. Ундан ҳамма нарсани кутиш мумкин.

Ван-хон узоқ жим қолди. Кейин хоҳламайгина деди:

– Жамухани мен таъқиб қиламан. Сен Овчи-баҳодирни қув.

Темучинга отда юриш оғирлик қилди. Ҳар бир сакраш унинг оғриғини янгилар, баданини совуқ тер босарди.

Овчи-баходир, Тўхта-бекининг ўғилларига уч кундан сўнг етишди. Қисқа тўқнашувдан кейин душманлар тарқаб кетди.

Ўзини ёлғиз Ван-хон қувлаётганини эшитган Жамуха яна бир хийлага қўл урди. У қуролсиз, навкарсиз Ван-хонга пешвоз чиқди. У хоннинг ҳузурига борар экан, кўнглида асло қўркув йўқ эди-ю, аммо жипс саф тортган қарайитлар қўшини олдида бир ўзи, қуролсиз ва ҳимоясиз турганида оти бошини буриб қочгиси келди. Қўшин уни таниб тўхтади. Худди қуруқ ўт ловуллаб ёна бошлагани каби жангчилар сафи оралаб: “Жамуха! Жамуха!” – деган овозлар янгради.

Оғиздан-оғизга ўтган бу сўз Ван-хоннинг қулоғига етди. У нўёнлари билан Жамуханинг ёнига келди. Нўёнлар Жамухани ўраб олиб, унга қизиқиш билан тикилишар, аммо кўзларида душманлик аломати йўқ эди. Жамуха отдан тушиб, Ван-хоннинг яқинига келди. Бир қўли билан жиловни ушлаб, пешонасини хоннинг оёғига қўйди.

– Мен ўзим келдим, хон-ота... Одамларни нобуд қилманг, тинчлик талабидаги қабилаларни чўлда қувғин қилманг, жонимни ола қолинг.

Ван-хон эҳтиёткорлик билан оёғини тортди.

– Сен кимнинг устига қўшин тортдинг?

У ковоғини солганча Жамухани бошдан-оёқ кузатар экан, кўзларида ачиниш бор эди.

– Мен? Қўшин тортдим? – ҳайқирди Жамуха. – Ўзларинг мени қуршовга олинган тўнғиз сингари ўраб олдиларинг-ку. Сизлар бу ерга келдиларинг, сизлар мени қувяпсизлар-ку. Мен ҳам қарши чиқишга мажбур бўлдим. Кимга қарши денг? Мана бу одамларга, – у атрофини ўраб турган нўёнларни кўрсатиб. – Мен улар билан бирга ов қилганман, бир идишдан архи ичганман, бир гулхан атрофида исинганман.

Нўёнлар маъқуллагандай овоз чиқаришди. У энди хонни ишонтира олишига амин бўлди. Овозини баландлатиб, кўкрагини яланғочлади.

– Агар сенинг ёки нўёнларинг олдида айбдор бўлсам, ўлдир мени, хон-ота!

– Нимага кичкирасан? – деди Ван-хон ўпкалаб. – Мен сени нобуд қилмоқчи эмасман.

– Унда нимага бу ердасан?

– Бақирма! – Ван-хоннинг жаҳли чиқди. – Ўзинг нима учун бунақа катта қўшин тўпладинг?

– Менинг андам Темучин хон қани? – Жамуха гўё Темучиннинг бу ерда йўқлигини билмагандай, ҳаммага бир-бир қараб чиқди. – Нима учун у ҳамма одамларни ўзига оғдириб оляпти? Нима учун унга бундай катта қўшин керак? Хон-ота, сен билан андам менга зулм қиляпсизлар. Мен у билан иноқ яшаган пайтларим бўлган, лекин ўзи дўстликни бузди. Унвонда сен билан тенглашмоқчи бўлди, хон ҳам бўлди. Бунинг учун уни мен ҳам, сен ҳам саҳродан қувғин қилганимиз, жангчиларини ўлдирганимиз йўқ-ку. Нима учун қабилалар нўёнлари мени ўзларига хон қилиб сайлашганда менинг устимга юриш қиласизлар? Қонимга ташна бўлсанг – олдингга турибман.

Ван-хон отларни эгардан бўшатишни буюрди. Жангчилар майса устига наMAT тўшашди, у Жамухани ўтиришга таклиф қилиб, секингина деди:

– Темучин икковингиз ҳам юрагимга яқинсиз, лекин икковингиз уни бирдай эзғилайсиз. Сен уни айблайсан, у сени. Икковингиз ҳам осмон қахридан кўркмай, ақлингизни еб, номусингизни йўқотгансиз.

– Номус ҳақида гап кетса, Темучиннинг ўзи...

– Жим бўл, Жамуха, сен ҳам қолишмайсан! Сени қувғин қилмайман. Хоҳлаганингдек яшайвер. Мендан ёрдам ҳам сўрама. Энди сенга ҳам, Темучинга ҳам ёрдамлашмайман.

– Менга алам қилади, хон-ота. Нима учун менга бунчалар шафқатсизсан? Нима учун мени андам билан тенг қиласан?

– Билмайсанми? Йўқ, Жамуха, сен ҳаммасини биласан, тушунасан. Кўп найранглариңни кечириб келдим. Ақлли, эпчил, жасурсан ва шунинг учун менга ёқасан. Темучин ҳам... Бугун сизлардан воз кечаман. Бир нарсани сўрайман: келишолмасангиз – бир-бирингиздан узоқ юринг. Менинг сўзим шу!

– Ота, сен Жамухага шафқатсизлик қиляпсан, – деди Нилха-Сангун. – Ўзинг Темучин ҳам, у ҳам сенга тенг эканини айтяпсан-у...

– Жамуха бизга навкардек муомала қилмаган, – илиб кетди Арин-тойжи. – Темучин бўлса...

– Бас қилинг! – Ван-хон афтини буриштирди. – Жамуха, шу ерда қоласанми ёки одамларинг олдига кетасанми?

– Кетаман, хон-ота. Мени кутишяпти.

Ван-хон уни қолишга ундамади. Ноқулай аҳволга тушган Жамуха отига ўтириб, саҳрога қараб кетди.

Аста-секин қоронғилик тушиб, узоқда унинг одамлари ёққан гулханлар кўрина бошлади. Дунё жим, сукунатга чўмган. Юмшоқ майсалар от туёқларидан чиққан товушларни ютиб кетар ва Жамуха гўё ўзини сузаётгандай сезарди.

(Давоми келгуси сонда)

Жеймс ЖОЙС

(1882–1941)

ДОНАСИ БИР ПЕННИ

POMES PENYEACH

Адабиёт миллатнинг руҳини, орзу-ниятларини, анъаналарини ифода этар экан, табиийки, унинг бошқа халқ тилига таржима этилиши ана шу миллий қадриятларнинг танитилишига ҳам хизмат қилади. Дейлик, Рохелио Синан шеърларида панамаликлар қиёфаси бўртиб кўринса, Уильям Фолкнер ҳикоялари бизни XX аср Америка ҳаёти билан таъсирчан йўсинда таништиради. Таржима асарларнинг миллий адабиёт ривожига туртки бўлиши, жаҳон шоирлари ижодидан ўрганиш-илҳомланиш ҳам борки, бу жиҳатлар таржима жараёнининг ҳар бир халқ маданияти тараққиётида муҳим ўрин тутишини кўрсатади.

Шоён қувонч билан айтиш керакки, кейинги йилларда ўзбек тилига жаҳон адабиёти намуналарини аслиятдан ўгириш борасида эътиборли янгиланишлар юз кўрсатмоқда. “Жаҳон адабиёти” журналида ҳам инглиз, француз, немис, ҳинд ва бошқа хорижий тиллардан амалга оширилган таржималар ўқувчилар ҳукмига ҳавола этиб келиняпти. Тўғри, бундай таржималарнинг барчасини ҳам бенуқсон дейишдан йироқмиз, аммо аслиятдан ўгираётган таржимонларнинг тажрибаси билан боғлиқ омиллар борки, вақт ўтиб, бу борадаги жузъий саҳвларнинг ҳам тузалишига умид боғлаймиз.

Албатта, таржима – ижодий жараён. Таржимон билими, адабий ақидаларидан келиб чиқиб, сўз, ифода услубини танлайди. Шу тариқа таржимоннинг маҳорати, ижодий ўзига хослиги намоён бўлади. Буни, айниқса, аслият ва таржима асарни қиёсий ўрганганда яққол кўриш мумкин. Шу боис ирландиялик машҳур адиб Жеймс Жойс шеърларининг икки таржимаси ҳукмингизга ҳавола қилинмоқда. (Аввал шеърнинг аслияти, ундан кейин ҲУМОЮН, сўнг Абдукамол АБДУЖАЛИЛОВ ва ОЙДИННИСО таржимаси берилган). Ўзига хос ушбу тажриба таржимашунослар учун ҳам қизиқарли манба бўлади, деган умиддамиз.

Таҳририятдан

TILLY

*He travels after a winter sun,
Urging the cattle along a cold red road,
Calling to them, a voice they know,
He drives his beasts above Cabra.*

* Манба: Джеймс Джойс. Стихотворения. –М.: Радуга, 2003.

*The voice tells them home is warm.
They moo and make brute music with their hoofs.
He drives them with a flowering branch before him,
Smoke pluming their foreheads.
Boor, bond of the herd,
Tonight stretch full by the fire!
I bleed by the black stream
For my torn bough!*

Dublin, 1904

БЎЛАК¹

*У эргашиб борар қиш қуёшига,
Шафақнинг йўлидан, қорамолларнинг,
Одатдаги ҳай-хув билан, қисталанг,
Подасини ҳайдаб Кабра² устидан.
Таниш овоз уйдан, иссиқдан дарак.
Бўкирар, тепинар бўйсунмас пода.
Қўлида гуллаган шох билан ҳайдар,
Моллар шоху узра тебранар ҳовур.
Қайсар ва гуж бўлиб олади пода,
Тунда чўзилади гулхан гирдида!
Менинг қоним оқар қора жилгадай
Новдаларим сингани учун!³*

Дублин, 1904

ПАРЧА

*Заифгина қишки офтоб ортидан
йўлга отланади у.
Совуқ қизғини йўлдан ҳайдаб боради
қорамолларин.
У ҳайдар подасин Кабра устидан
ва “чух”лар уларга баланд овозда.*

¹ Адибнинг “Донаси бир пенни” тўпламидаги шеърлар ёзилган санаси ва жойига кўра тартиб берилган. Воқеалар ривожда ўзаро манتيкий боғлиқлик бор. Дастлаб, Жойс тўплами ўн икки шеърдан тузмоқчи ва уни бир шиллинг – бир пенни (китоб номланишига шу асос бўлган) нархида баҳоламоқчи бўлади. Аммо пировардида у тўпламга яна битта, 1903 йилда ёзилган шеърини қўшишга қарор қилади ва уни “Tilly” — қўшимча, бўлак деб атайди. Жойс бу шеърини онасининг вафоти (1903 йил, август) таъсирида ёзган. У онасининг олдидаги қарздорлигини бир умр унутолмайди (“Улисс” романининг биринчи бобида ҳам ёритилган) – изоҳлар таржимон Хумюянга тегишли.

² Кабра – Дублинга туташ шаҳарча, Жойслар 1902–1903 йилларда шу ерда яшаган.

³ Новдаларим сингани учун! – Инжилга ишора. Бу банддаги “синдирилган новда” рамзи Исо пайғамбар сўзлари билан боғлиқ: “Мен ҳақиқий узум новдасиман, Менинг Отам эса – боғбон. Менинг ҳосил бермайдиган новдаларимни У кесиб ташлайди; ҳосил берадиган ҳар не новдани холи кўяди, токи кўпроқ ҳосил берсин. (.....) Сиз Менда бўлинг ва Мен сизда. Қандай қилиб новда ўзидан-ўзи ҳосил бериши мумкин, агар шохда бўлмаса, худди шунингдек, сиз ҳам Менда бўлмасангиз... (.....) Бундай новдаларни йиғиб оладилар ва оловга ташлайдилар ва улар ёниб битадилар” (Иоанн, 15: 1–6).

Бундан ташқари, олмонларнинг қадимги қонунлар тўпламида бир удум бўлган: одам ўз қавми ва меросидан воз кечганда, суд йиғинида бир тирсак узунлигидаги уч дона новдани олиб, боши узра синдиради. Жойс синдирилган новдалар – ота-боболар дини, туғилган уйи ва Ирландия билан айрилиқни (эмиграция) англатади.

Бу овоз молларнинг ёдига солар
иссиқ қўрани – мўрашар,
янграр туёқлардан қўпол мусиқа.
Гуллаган новда-ла ҳайдар молларни,
Ҳовур ўрлар моллар манглайи узра.
Пода тўпланади, гужланар,
Оқшом чўзилишар олов олдида.
Мен оқиб кетаман қора оқимдек
гулли новдаларим синиқлари-ла.

Дублин, 1904

WATCHING THE NEEDLEBOATS AT SAN SABBA

*I heard their young hearts crying
Loveward above the glancing oar
And heard the prairie grasses sighing:
No more, return no more!
O hearts, O sighing grasses,
Vainly your loveblown bannerets mourn!
No more will the wild wind that passes
Return, no more return.*

Trieste, 1912

САН-САББАДАГИ САЙР ҚАЙИҚЛАРИ¹

Эшитдим, ёш юраклар йиғлар
Эшкак эшиб, манзили – севги
Ва дашда майсалар хўрсинар:
Энди ортга қайтмайди, энди!²
О, диллар, оҳ, маҳзун ўтлоқлар,
Афсус бенаф, севги азаси!
Аммо телба шамол йироқлар –
Қайтмас энди, қайтмас барчаси!

Триест, 1912

САН-САББАДАГИ ҚАЙИҚ ТОМОШАСИ

Севги соҳилига эшаркан эшкак,
Тингладим навқирон диллар йиғисин.
Майсалар қўшигин тингладим бешак,
Йўқ энди, йўқ энди ортга қайтишим.

¹ Сайр қайиқлари – Голуэй графлигида камдан-кам фойдаланиладиган сўз: жуфт эшакли қайиқ; Сан-Сабба – Триест яқинидаги қайиқчиларнинг спорт мусобақалари ўтказилган жой.

² Энди қайтмас, қайтмайди энди! – Жакомо Пуччинининг (1858–1924) “Фарблик қиз” (1910) опера-сидаги ариянинг сўнги сатри.

О юраклар, о, сиз майса-хас,
Севги учун азангиз ёмон.
Телба еллар сиз томон эсмас,
Йўқ, қайтмайман, ортиқ қайтмайман.

Триест, 1912

A FLOWER GIVEN TO MY DAUGHTER

*Frail the white rose and frail are
Her hands that gave
Whose soul is sere and paler
Than time's wan wave.*

*Rosefrail and fair – yet frailest
A wonder wild
In gentle eyes thou veilest,
My blueveined child.*

Trieste, 1913

ҚИЗИМГА БЕРИЛГАН ГУЛ¹

*Атиргулдай нозик ва оппоқ
Ҳадя этган унинг қўли ҳам.
Қалби рангсиз, беҳолдир бироқ,
Вақтнинг хира мавжларидан ҳам.
Атиргуллар нозик, беғубор
Шамол тинмас сира-сира ҳам.
Бу мулойим кўзлар ичра бор,
Кўк томири кўринган болам...*

Триест, 1913

ҚИЗИМГА ҲАДЯ ЭТГАН ГУЛ

*Оқ нозик атиргул ва у сингари
Унинг ҳадя берган қўллари.
Кимнинг руҳидир бу ранглар ва сирли,
Вақт чигиригидан ўтган йўллари.*

*Нозик атиргул ва нозик-навниҳол
Ҳайрона шамол.
Мулойим нигоҳда яна сен такрор,
О, ёшлигим, олису зангор.*

Триест, 1913

SHE WEEPS OVER RAHOON

*Rain on Ragoon falls softly, softly falling,
Where my dark lover lies.*

¹ Шеърда Жойс қизи Лючиянинг ўз севгилиси Амалия Поппер билан учрашувини тасвирлайди. Бу лавҳа ёзувчининг “Жакомо Жойс” номли насрий асарига ҳам келтирилган.

*Sad is his voice that calls me, sadly calling,
At grey moonrise.
Love, hear thou
How soft, how sad his voice is ever calling,
Ever unanswered, and the dark rain falling,
Then as now.
Dark too our hearts, O love, shall lie and cold
As his sad heart has lain
Under the moongrey nettles, the black mould
And muttering rain.*

Trieste, 1913

РАХУН УЗРА ЙЎҚЛОВ¹

*Рахун узра ёмғир шигалаб ёғар,
Зулмат қаъридаги ёр томон.
Ғамгин чорлар мени, у ғамгин чорлар,
Кулранг ой ҳам тўлишган замон.*

*Севги, сени тинглайман,
Қандай майин, қандай ғамгиндир чорлов,
У жавобсиз қолар, ёмғир беаёв,
Ҳозиргидай англайман.*

*Қалбимизда зулмат, севги дастидан
У ҳам қалби муз ётар
Қичитқи ўт ости, хўл чим устида
Ёмғир эзилиб ёғар.*

Триест, 1913

РАХУН УЗРА КЎЗЁШ ТЎҚАР У

*Ёмғир Рахун узра майин тўкилар, тўкилар майин,
Менинг дардчил севгим ётган зулматга.
Унинг саси мени ғамгин чақирар, чақирар ғамгин,
Заъфарон ой чиққан фурсатда.*

*Сени тинглайман, севги,
Унинг энди сира чиқмас овози майиндир қанчалар,
Қанчалар ғамгин. Ва савдойи ёмғир қамчилар
Айни лаҳзадек худди.*

¹ Рахунда (Голуэй графлиги) Жойснинг рафиқаси Нора Барнаклни севган ўсмир – Майкл Бодкин дафн этилган қабристон жойлашган. Шеърга Норани севган ва бу муҳаббатидан жон берган уша ўсмир ҳақидаги ҳикоя асос бўлган.

*О севги, зулмат дилимизни совит ва алда.
Худди унинг гамгин саси ётгандек
Заъфарон ой, қичитқи, қора магор остида
Ҳамда ёмғир уни гўлдирәйтгандек.*

Триест, 1913

TUTTO E' SCIOLTO

*A birdless heaven, seadusk, one lone star
Piercing the west,
As thou, fond heart, love's time, so faint, so far,
Rememberest.
The clear young eyes' soft look, the candid brow,
The fragrant hair,
Falling as through the silence falleth now
Dusk of the air:
Why then, remembering those shy
Sweet lures, repine
When the dear love she yielded with a sigh
Was all but thine?*

Trieste, 1914

ҲАММАСИ ТУГАДИ¹

*Қушсиз само, денгиз шоми, ёлғиз юлдуз
Ғарб сари учди,
Ошиқ юрак, висол, қанчалар олис,
Ёдимга тушиди.
Хумор кўзлар, қалам қошлар, маъюс нигоҳ,
Хушбўй сочлари,
Пастга тушаётир сукутдай ногоҳ
Оқшом сингари.
Ўша ибo билан боққан, уятчан
Ёқимли, ширин
Ва менга қалбини очган дафъатан
Сен эмасмидинг?*

Триест, 1914

БАРИ ТУГАГАН

*Қушсиз само, денгизда тун, биргина юлдуз
ғарб сари учди.
Ошиқ юрак, ишқли лаҳза шунчалар олис,
ёдимга тушиди.*

¹ Шеърда Жойснинг 1909 йилда Норани рашк қилиши ва кейинчалик ўзининг Амалия Поппер билан кетиши ҳақидаги хотиралар акс эттирилган.

Кўз безубор, нигоҳ маъюс, қош сара,
хушбўй сочлар,
Худди тунги осмон ичдан оҳиста
кулай бошлар.

Нега бунча ёқимлидир элаш, оҳ,
гўзал ҳаяжон,
Азизим, ишқ нафаси келди, бироқ
бари тугаган?

Триест, 1914

ON THE BEACH AT FONTANA

Wind whines and whines the shingle,
The crazy pierstakes groan;
A senile sea numbers each single
Slimesilvered stone.
From whining wind and colder
Grey sea I wrap him warm
And touch his trembling fineboned shoulder
And boyish arm.
Around us fear, descending
Darkness of fear above
And in my heart how deep unending
Ache of love!

Trieste, 1914

ФАВВОРА¹ СОҲИЛИДА²

Ҳайқиради шамол, ҳайқирав соҳил,
Инграр бута, ақлдан озиб;
Мункиллаган денгиз санар бирма-бир
Шиллиқ кумуш тошларни тизиб.

Ваҳшатли бўрону аёз қаҳрида
Кулранг денгиз. Иссиқ ўрайман
Титроқ, озгин елка бағримда
Чақалоқ қўлларин силайман.

Теваракдан қурайди қўрқув,
Ваҳимали чўқади зулмат.
Менинг юрагимда беадад гулув –
Муҳаббат азоби, муҳаббат!

Триест, 1914

¹ Фаввора (Fontanel) – Триест шаҳрининг Бирлик майдонида барокко услубида қурилган, бир тарафи Сан-Жусто кўрфазига туташган Қитъалар ёки Оламнинг чор тарафи фаввораси. Воқеалар катта бандаргоҳ соҳилида бўлиб ўтган.

² Шеър Жойснинг ўғли Жоржнинг туғилиши билан боғлиқ. Шоирнинг ёзув дафтарида шундай битиклар бор: “Сен туғилганингдан кейин бир неча дақиқа ўтди, холос. Доктор қўлини артиб бўлгунча мен сен бор хонада қимтилган лабларим билан у ёқдан бу ёққа хиргойи қилиб юрдим. Сен жуда бахтли кўринардинг – мендан ҳам бахтли.

Мен уни Фаввора ёнидаги денгиз соҳилида чўмилтирар эканман, унинг озгин елкаларининг титроғини ҳис этдим (Сен менга оби ҳаётингдан бер, Худойим, ва мен покиза бўламан: мени чўмилтир ва мен қордан ҳам оппоқ бўламан). У туғилгунга қадар мен қисмат олдида қўрқув нималигини билмас эдим”.

ФАВВОРА БЎЙИДА

Увлар шамол, увлайди соҳил,
Далли шохлар тинмай инграйди.
Донишманд тўлқинлар урилиб ҳар гал
Хушбичим тошларни санайди.

Увиллаган шамол ҳамда изгирин.
Ўрайман уни денгизнинг илиқ тафтига.
Ва тутаман унинг озгин титроқ елкаси,
Болаларча кафтидан.

Бизни қуршаб олган қўрқинч,
Ваҳимага лиммо-лим қоронғи.
Ва қалбимда беадоқ чуқур, чексиз
Севги оғриғи.

Триест, 1914

SIMPLES

*O bella bionda,
Sei come l'onda!*

*Of cool sweet dew and radiance mild
The moon a web of silence weaves
In the still garden where a child
Gathers the simple salad leaves.*

*A moon dew stars her hanging hair
And moonlight kisses her young brow
And, gathering, she sings an air:
Fair as the wave is, fair, art thou!*

*Be mine, I pray, a waxen ear
To shield me from her childish croon
And mine a shielded heart for her
Who gathers simples of the moon.*

Trieste, 1915

ОДДИЙЛИКЛАР¹

*Оҳ, олтинсоч малагим,
Сен тўлқинга ўхшайсан!²*

*Шабнам ширин, ёғдули, майин
Ой пардасин тўқирди сокин,
Сокин боғда қизалоқ қизгин
Терар эди гиёҳ япрогин.*

*Зулфда шабнам, унда ой мавжси,
Қаламқошин ўпар ой, тўлин;
Гиёҳ териб, куйлар, куй авжси:
Оҳ, гўзалсан мисоли тўлқин!*

¹ *Simples* (инг.) – 1) шифобахш гиёҳ, ўт; 2) оддий, содда.

² Эпиграф италян халқ кўшиғидан олинган. Жойснинг ёзишича, шеър унинг қизи Лючияга бағишланган.

Тангрим, мумла қулоқларимни!¹
Гўдак ноласидан ҳимоя этгил.
Ва ул учун асра қалбимни,
Оддий ойни тераётир ул.

Триест, 1915

ОДДИЙЛИКЛАР

О, олтинсоч малагим,
Сен тўлқинга ўхшайсан!

Тамчи шабнам, салқин, ёғдули, майин,
Ой шуъласи, сокин япроқ.
Тераётир ўтми, ойнинг толасин,
Ҳали-ҳануз боғда қизалоқ.
Сочларига қўнар шабнам – юлдузлар,
Шуъла ўпар ой манглайдан.

Теради, қўшиғи ҳавода юзар:
Тўлқин каби гўзалдир чиндан!
Илтижолар қилгум, меники бўлгин!
Ундан ўзгасини эшитмас қулоқ,
Ундан ўзгасини ҳис этмас дилим.
Ойдинда оддийлик терар қизалоқ...

Триест, 1915

FLOOD

Goldbrown upon the sated flood
The rockvine clusters lift and sway;
Vast wings above the lambent waters brood
Of sullen day.
A waste of waters ruthlessly
Sways and uplifts its weedy mane
Where brooding day stares down upon the sea
In dull disdain.
Uplift and sway, O golden vine, –
Your clustered fruits to love's full flood,
Lambent and vast and ruthless as is thine
Incertitude!

Trieste, 1915

ТОШҚИН²

Зар-жигарранг ваҳшат тошқин остида
Тоғ токин кўтариб, тебратар тўлқин;
Ток қанотдай, рангин мавжлар устида,
Рутубатли кун.

¹ Тангрим, мумла қулоқларимни – Ҳомернинг “Одиссея” асарига ишора. Одиссей денгизчиларни ақли оздирар даражада мафтун этувчи сиреналарнинг овозини эшитмаслиги учун уларнинг қулоқларини мум билан беркитишга буйруқ беради.

² Бу шеърдаги сирли “олтин новда” насрий баёнда шундай ифодаланади: “О, олтин новда, шингилларинг билан муҳаббатнинг баланд тошқинлари остида кўтариласан ва тебранасан. Бу худди ўзининг беқарорлигинг каби тутқич бермас, улкан ва бешафқат”. Бу банд туркумдаги биринчи шеър – “Бўлак”да келтирилган новда ҳақидаги изоҳ билан англанади (Иоанн, 15: 1–6).

Бераҳм тўлқинлар отилар бенаф
Ёлдай тўлқинланиб кўкка сапчир гоҳ,
Ҳорғин кун зерикар дарёга қараб,
Бепарво нигоҳ.

О, олтин тоқновда! Юксал ва чайқал,
Шингил меваларинг севгидай тугён –
Бепоён, бешафқат, нурлари зарҳал,
Беқарор, чунон!

Триест, 1915

ТОШҚИН

Олтин ранга тўйинган тошқин бетида
Тебранади тоғузум беун.
Сувга гарқ кўзичоқлар устида
қанот ёзар рутубатли кун.

Бағритош тўлқинлар бенаф кўпирар
Тебратиб, кўтариб ёт ўтлар ёлин.
Денгизнинг тубида гамгин гўдаклар,
Беписанд кўз таишлар кун.

Кўтарил ва тебран, о, олтин новда,
Шингил меваларинг севгидан шарор.
Кўзичоқ ва кенглик, қаттол нозикдай –
Беқарор!

Триест, 1915

NIGHTPIECE

Gaunt in gloom,
The pale stars their torches,
Enshrouded, wave.
Ghostfires from heaven's far verges faint illumine,
Arches on soaring arches,
Night's sindark nave.
Seraphim,
The lost hosts awaken
To service till
In moonless gloom each lapses muted, dim,
Raised when she has and shaken
Her thurible.
And long and loud,
To night's nave upsoaring,

*A starknell tolls
As the bleak incense surges, cloud on cloud,
Voidward from the adoring
Waste of souls.*

Trieste, 1915

ОҚШОМ ПАРЧАСИ¹

*Тушқунлик ичра ғамгин,
Машъала ёқади хира юлдузлар,
Кафанга ўралган шуъла тўлқини.
Беҳишдаги олов шарпа ёғдуси яқин,
Гумбаз узра гумбазлар учар,
Тун гумбазининг ёлқини.
Фаришталар,
Марҳумлар – мезбонлар уйғонар,
Улар хизматга шай ҳар они,
Ойсиз тун тугар сокин, маънос онқадар,
Қўлда силкитилса, кўтарилса гар
Черков лагандони².
Ҳам олис, ҳам баланд,
Тун гумбази, юқори кўтарилса тик
Таралса қўнғироқ садоси.
Очиқ тутатқи тўлқинидан булутлар қат-қат,
Кучли муҳаббатдан бу бўшлиқ³
Кўнғилнинг саҳроси.*

Триест, 1915

ТУНПАРЧА

*Зулмат ичра милтиллар
хира юлдузлар,
кафанланган тўлқиндир шуъласи.
Ёруғ шарпаларнинг заиф нурлари олис жаннатда.
Гумбаз узра юксалар гумбаз –
Тундаги осий.
Мункар, Накир,
уйқудаги мезбонлар уйғонар,
ҳамон хизматда.*

¹ Бу шеър “Жакомо Жойс” асаридаги насрий лавҳанинг қайта ишланмасидир. Унда Жойс ва Амалия Поппернинг Париждаги Биби Марям ибодатхонасига киришлари тасаввур этилган. Улар ёнма-ён туриб кўринмас воизнинг сўзларини тинглайди. Рангпар, титраган Амалиянинг кўзларида ёш милтирайди. Кўринишнинг сўнги сўзи: “Мен учун йиглама, о. Қуддуснинг қизи!” (Инжилга ишора).

² Лагандон – машъала ўрнатилган идиш.

³ Кучли муҳаббатдан бу бўшлиқ (Voidward) – Жойснинг неологизми, маъноси – “бўшлиққа, тубсизликка”.

Ҳар қандай йўқолиш изсиз, ойсиз тун,
У кўтарар
Уйгоқ нигоҳин юксакка.
Узун ва баланд,
Парвози юксакдир бу тун гумбазин.
Омадсиз қўғирчоқ
маъюс тутайтган исириқ каби, булут устига булут.
Кўнгил саҳроси қайноқ
муҳаббатдан бебаҳра, унут.

Триест, 1915

ALONE

*The moon's greygolden meshes make
All night a veil,
The shorelamps in the sleeping lake
Laburnum tendrils trail.*

*The sly reeds whisper to the night
A name – her name –
And all my soul is a delight,
A swoon of shame.*

Zurich, 1916

ЁЛҒИЗ¹

Ойнинг кулранг-олтин тўрлари
Тунни ёпар ҳарир, мисли зар,
Соҳил чироқлари ухлар кўл бағри,
Сариқ гулнинг шоҳи йўлга чўзилар.
Ҳийлакор қамишлар шивирлар тунга
Бир исм – бир унинг исмини –
Ва кўнглим шодликка тўлади шунда
Сезиб бу уятнинг беҳушлигини.

Цюрих, 1916

ЁЛҒИЗ

Тўлин ойнинг кумуш ҳоласи
Тунга ҳарир ёпинчиқ.
Ухлаётган кўлда чироқ жилоси
Толлар новдаси янглиз.
Тунга шипшир маккор қамишлар
Бир исм – унинг исмин.
Юрагимни завқ қуршамидир,
Уятдан карахт жисмим.

Цюрих, 1916

¹ Сезиб уят беҳушлигини – “Мусаввирнинг ёшлиқдаги шамойили” романининг иккинчи боби охиридаги “Уятсиз беҳушлик”ка ишора.

A MEMORY OF THE PLAYERS IN A MIRROR AT MIDNIGHT

*They mouth love's language. Gnash
The thirteen teeth
Your lean jaws grin with. Lash
Your itch and quailing, nude greed of the flesh.
Love's breath in you is stale, worded or sung,
As sour as cat's breath,
Harsh of tongue.
This grey that stares
Lies not, stark skin and bone.
Leave greasy lips their kissing. None
Will choose her what you see to mouth upon.
Dire hunger holds his hour.
Pluck forth your heart, saltblood, a fruit of tears.
Pluck and devour!*

Zurich, 1917

ЯРИМТУН КЎЗГУСИДАГИ АКТЁРЛАР¹

*Уларнинг тилида севги шеваси. Ғижирлар тишилар,
Ўн учта тиш
Кемтик озинг иршаяр. Қамчилар тушар,
Ялангоч баданинг титрар, қичишар.
Алмисоқдан қолган ишқий яллаларингдан,
Мушук нафасидай сассиқ, пишит,
Тиллари дагал бу дам.
Суқланади кулранг, чамаси,
Бу ёлгонмас, қуруқ тану қоқсуяк.
Уни ўпган лабдан ёгли из қолар. Ҳеч кимса, бешак,
Сен кўрган нарсани истамас.
Очлик тутар сени ҳар лаҳза асти.
Юрагингни суғур, шўр қон, кўз ёш меваси.
Суғуриб ол ва гажу!*

Цюрих, 1917

ТУНГИ КЎЗГУ ИЧРА АКТЁРЛАР ЁДИ

*Уларнинг лабида севги шеваси. Ғижирлар
Ўн учинчи тиш.
Кулимсирар юпқа лабларинг. Қамчилар
Қичиган ялангоч баданни ва қўрқув янчилар.*

---

¹ 1916 йилда Жойс ва К.Стайке Британия консуланти ҳомийлигида инглиз тилида ижро этувчи театр труппасини ташкил этишган (аслида бу ҳарбий хизматдан қолиш йўли эди). Жойс бирданига сахнага чиқмаган бўлса-да, у театр фаолиятида директор, ҳисобчи, суфлёр ва сахна ортидаги қўшиқчи сифатида иштирок этган. Жойснинг бу шеъри – ўзига нисбатан бешафқат пичинг, эътироз, масхарадир.

Севги нафасидай янграр ичингда, ёдланиб, сийқаси чиққан қўшиқ
Мушук хуриллаши сингари дағал.
Маъноси бузуқ.
Бу кулранг кўринган
ёлгон эмас, хок ва ялангоч пўчоқ.
Бўсалардан ёгланган лаблар семирар.
Хоҳламас у сен кўрган лабларни.
Уни ваҳимали очлик кемирар.
Чимдиб егил юрагингни, шўр қон ва кўзёш мевасин
Чимдиб ол ва ютоқиб егил!

Цюрих, 1917

BAHNHOFSTRASSE

The eyes that mock me sign the way   Ah star of evil! star of pain!
Whereto I pass at eve of day,   Highhearted youth comes not again
Grey way whose violet signals are   Nor old heart's wisdom yet to know
The trysting and the twining star.   The signs that mock me as I go.

Zurich, 1918

БАНХОФШТРАССЕ¹

Йўл бўйи имлашар кўзларнинг бари
Юрсам ўтган кунги манзилим сари,
Кулранг йўл, кўринур бинафша зиё
Жимирлаб юлдуздай қуршайди гўё².
Шайтон юлдузлари! Азоб юлдузи!³
Навқиронлик, бошиқа қайтмайди изи,
Кекса донишмандлик олисдай ҳозир
Йўлдаман, таҳқирли белгилар нозир⁴.

Цюрих, 1918

БАНХОФШТРАССЕ

Лавҳалар кўзимни қилар калака,
Йўлимда ҳали тонг отмаган.
Нопармон белгилар кулранг кўчада,
Гўёки юлдузлар мени қуршади.
Эҳ, ёвуз юлдузлар! Азобли юлдуз!

¹ Банхофштрассе – Цюрихнинг марказий кўчаларидан бири.

² Жимирлаб юлдуздай қуршайди гўё – Иккита кўриш ёки диплопия – Жойс хасталигининг аломатларидан бири.

³ Шайтон юлдузлари! Азоб юлдузи! – Глаукома хасталигида кўзнинг нурни сезиш даражаси камайиб, нур манбалари ҳам милтираган доғ мисол кўринади.

⁴ Жойс глаукома (кўз хасталиги)нинг биринчи хуружини Цюрих шаҳрида ўтказган. Шеърнинг ўзига хослиги шундаки, бир неча детал, мажоз сифатида кўринса-да, кўриш муаммоси билан боғлиқ.

Қайтмас энди ёшлигим – бургуткўз.
Доно кексалик-да ҳали олдинда
Фақат...
лавҳалар калака қилар ойдинда.

Цюрих, 1918

A PRAYER

Again!
Come, give, yield all your strength to me!
From far a low word breathes on the breaking brain
Its cruel calm, submission's misery,
Gentling her awe as to a soul predestined.
Cease, silent love! My doom!
Blind me with your dark nearness, O have mercy,
beloved enemy of my will!
I dare not withstand the cold touch that I dread.
Draw from me still
My slow life! Bend deeper on me, threatening head,
Proud by my downfall, remembering, pitying
Him who is, him who was!
Again!
Together, folded by the night, they lay on earth. I hear
From far her low word breathe on my breaking brain.
Come! I yield. Bend deeper upon me! I am here.
Subduer, do not leave me! Only joy, only anguish,
Take me, save me, soothe me, O spare me!

Paris, 1924

ИЛТИЖО¹

Яна!
Кел, менга бер, дарду дармонинг фақат!
Олис садо келар сўнгувчи онгга
Бешафқат жимликда тобелик – бадбахт.
У муқаррар, қисмат амри бегумон.
Бас қил, соқов севги! Менинг интиҳом!
Зулмат-ла кўзим ёп, раҳм қил
Иродамининг меҳрибон ғаними!
Қўрқинчли совуққа журғат топмас дил
Олисларга чекил, тинч қўйгил мени.
Менинг ҳаётим сокин! Эзиб ташла, таҳдидда бу бош,

¹ Даволовчи шифокор Жойснинг кўзлари кўриши ёмонлашгани, жарроҳлик амалиёти ўтказиш ва кўзни зўриқтирмасликни айтгач, шоир “Илтижо”ни ёзади. Шеърда истак билан оғриқ бирлашади ва бу оғриқ лирик қахрамоннинг фикрида ўз севгилисига бўйсунушини бошқа муқаррар қисмат – сўқирлик ва ўлимга йўналтиради.

Мени енгганингдан фахр туй, эсла, ачин, йўқ бардош,
У ким бўлди, у ким эди!
Яна!
Биргамиз, оқшом тушар заминга. Келар,
Олис садо келар сўнаётган онгга
Кел! Таслимман. Шу ердаман, эзиб ташила.
Эгам, ташилаб кетма! Фақат ором, фақат азоб,
Қабул эт, халос эт, юпат, таскин бер, ўзинг асра!

Париж, 1924

ИЛТИЖО

Яна!
Келгин, бергин менга кучу борлигинг!
Шивирлар олисдан мажруҳ хотирга,
Бешафқат сокинлик, шўрлик тобелик,
Нозик қўрқув ила пайванд руҳ.
Бас қил, севги, тинчлан! Тақдирим менинг!
Зим-зиё яқинлик-ла кўзимни кўр қил,
Бўлгуси суюкли ганимим менинг!
Журъат қилгум, йўқ, бардош қилгум қўрқинчли совуқ сезгига.
Тортиб олаяпсан мендан жимгина
сокин ҳаётим! Тиз чўктир, қаттиқроқ таҳдид қил,
менинг мазрур мағлубиятим. Эслаяпман, афсус чекаяпман,
Ким эди у, не бўлди!
Яна!
Бирга, тун чўкади заминга. Тинглайман,
Хотирда жаранглар унинг шивири, олис-олисдан.
Кел!
Мен ён бергум. Тиз чўктир қаттиқроқ! Шу ердаман-ку.
Забт эт мени, ташилаб кетмагил сира! Фақат қувонтиргин,
огритгин,
Қабул эт, алдагин, овут ва асра.

Париж, 1924

Виктор ГЮГО

(1802–1885)

**ПАРИЖ БИБИ МАРЯМ
ИБОДАТХОНАСИ**

Роман¹

*Рус тилидан
Баҳодир ЗОКИР
таржимаси*

УЧИНЧИ КИТОБ

I. Биби Марям ибодатхонаси

Париждаги Биби Марям ибодатхонаси бугунги кунда ҳам салобати ва маҳобати билан ҳайратга солади. Емирилаётган бўлса ҳам, ҳамон гўзаллигини сақлаб қолган ибодатхонани кўздан кечирар эканмиз, унинг тамалтошини қўйган Буюк Карл ва сўнгги ғиштини қалаган Филипп-Август² хотирасига ҳурмат бажо келтирмасдан кетиш, ўтмишнинг бу қадимий обидасига йиллар ва одамлар етказган мислсиз вайронагарчилик ва шикастларни кўриб, қайғурмаслик ва ғазабланмаслик мумкин эмас.

Энг кўҳна ибодатхоналаримиз манглайида ажинлар билан бир қаторда чандиқларга ҳам кўзингиз тушади. “Tempus edax, homo edacior” деган иборани мен бажонидил: “Вақт – сўқир, инсон – нодон, жоҳилдир”, дея таржима қилган бўлардим.

Китобхон билан биргаликда ана шу кўҳна ибодатхонада муҳрланган барча жаҳолатпарастлик изларини бирин-кетин кўздан кечириш учун етарли фурсат топа олсак, бунда вақтнинг улуши жуда кам эканига, энг катта зиён инсон, айниқса, санъат аҳли қўли билан етказилганига ишонч ҳосил қилган бўлар эдик. Мен “санъат аҳли”ни тилга олишга мажбурман, чунки сўнгги асрлар мобайнида улар орасида меъморчиликни ўзлаштириб олган шахслар ҳам бор.

Авваламбор, энг ёрқин мисоллар билан чекланиб шуни айтмоқ-чиманки, кўз ўнгимизда алоҳида-алоҳида ва яхлит ҳолда жилваланиб турган қиррали уч равоқ; уларнинг устида архиэдикон ва иподэдикон ўртасида турган руҳоний сингари ўнг ва чап томонда жойлашган икки деразали

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

² Филипп-Август (1165–1223) – Франция қироли (1180 йилдан). Филипп-Августдан бошлаб мамлакат ҳукмдори “франклар қироли” деб эмас, “Франция қироли” деб юритила бошлаган.

улкан марказий розетка ҳамда кироликнинг йигирма саккиз тоқчасини гўё бирлаштириб турган тишли пирамонлар; нозиккина устунлари билан оғир супачани кўтариб турган учбарг шаклидаги ганчкор безаклар ила сайқалланган баланд гумбазли галерея; усти шифер билан ёпилган икки маҳобатли минорадан иборат гўзал пештоқли ибодатхонадек обида меъморчилик тарихи саҳифаларида учрамаса керак. Устма-уст барпо этилган ва беш улкан айлана қават-ярусдан иборат ҳамда ажиб уйғунлик касб этган ана шу яхлит манзарага ҳайрат ила боқаётган киши кўз ўнгида унинг сон-саноксиз ранг-баранг меъморий, ўйма ва зарбланган безаклари намоён бўлади. У тошдан бунёд этилган ажойиб симфония; Илиада ва Романсеро сингари яхлит ва мураккаб, инсон ва халқ даҳоси билан яратилган азим кошона; ҳар бир тош ва безакда санъаткор даҳоси билан рухланган уста хаёлотининг турфа шаклларида ифодаланган бутун бошли давр куч-имкониятларининг ғаройиб маҳсули; бир сўз билан айтганда, инсон даҳосининг Яратган ижоди сингари қудратли ва сермаҳсул, ранг-баранг ва абадиятга дахлдор саъй-ҳаракатлари самарасидир.

Бу ўринда бино фасади ҳақида айтилган гаплар обиданинг ўзига, Парижнинг бош ибодатхонаси хусусида билдирилган фикрлар эса ўрта асрлардаги жамики насроний черковларга ҳам тегишли дейишга ҳақлимиз. Бир вақтлар пайдо бўлган бу санъатда ҳамма нарса мутаносиб, изчил ва ўзаро муштарақдир. Улкан оёқнинг биргина панжасини чамалаш – бутун тана ўлчамини аниқлаш демак.

Аммо ҳайрат ва чексиз эҳтиром билан боқиб турганимиз, солномачиларнинг таъкидлашича, одамларнинг юрагига кўркув соладиган – *quae mole sua terrorem incutit spectantibus*¹ – совуқ ва улкан ибодатхонага қайтсак.

Ҳозирги вақтда унинг фасадида учта муҳим қисм етишмай турибди: аввало, уни ердан бироз кўтариб турган ўн бир зинали айвонча; уч пештоқдаги тоқчаларни эгаллаган ҳайкалларнинг пастки қатори; ва ниҳоят, бир вақтлар биринчи ярусдаги галереяни бегаб турган Хильдебертдан² тортиб кўлида давлат рамзини тутган Филипп-Августгача Франциянинг йигирма саккиз кироли акс эттирилган юқори қатордаги ҳайкаллар.

Ўтган давр мобайнида Ситедаги тупроқ қатламининг аста-секин ва тўхтовсиз кўтарилиб бориши натижасида ўн бир зинали айвонча ер тагида қолиб кетган. Бинога ўзига хос улуғворлик бахш этиб турган ана шу зинапояннинг шаҳар кўчалари томонидан бирин-кетин ютиб юборилиши катта зиён келтирган бўлса-да, жиндек фойдаси ҳам теккан: бу ҳол кўҳна обиданинг энг гуллаб-яшнаган давридан кейинги қиёфасида асрларнинг қоронғи тимсолини яққол намоён этган эди.

Бироқ икки қатор ҳайкалларни ер билан яқсон қилган, улар турган тоқчаларни вайрон этган, марказий пештоқ ўртасида беўхшов янги ёйсимон аркани қурган, бу ерга Бискорнетнинг ажойиб безаклари билан бирга, ўта хунук, оғир ўйма эшикни қўндирганлар ким?.. Одамлар, меъморлар, бугунги кунда яшаётган мусаввирлар эмасми?

Ибодатхонанинг ичкарисидаги заллар орасида Одил судлов саро-

¹ *Quae mole sua terrorem incutit spectantibus* (лот.) – маҳобати билан томошабин кўнглига даҳшат соладиган.

² Хильдеберт Иккинчи (570–595/596) – франклар қироли (575–595/596).

йининг катта залини, кўнғироқхоналар ичида Страсбург ибодатхонаси шпили¹ сингари довруқ қозонган муқаддас Христофорнинг ҳайкалини ағдадиб ташлаган, устунлар оралиғини безаб турган тош, мрамр, тилла, кумуш, мис, ҳатто мумдан яратилган санъат асарлари – тиз чўкиб турган отликлар, эркаклар, аёллар, болалар, қироллар, епископлар, аскарлар ҳайкаллари яқсон этганлар ким?.. Ҳар ҳолда, вақт эмас.

Шамдон ва узунчоқ идишлар билан зийнатланган кўҳна готика меҳробини Валь-де-Грас черкови ёки Ногиронлар уйидаги безакларга ўхшаб кетадиган фаришталар боши ва булутлар билан жилоланган оғир тош тобутга ким алмаштирган? Эркандус яратган карловинг² полига мана бу зилдек эскилик сарқитини ким ўрнатиб кетган? Бу Людовик Ўн Учинчининг³ истагини бажо этган Людовик Ўн Тўртинчи эмасмикан?

Аждодларимизнинг ҳайрат тўла нигоҳини дам асосий пештоқнинг розеткасига, дам меҳробнинг ёйсимон деразаларига жалб этган рангли витражларни совуқ ва кўримсиз оқ ойна билан алмаштирганлар ким? Отабоболаримиз XIV асрда яшаган аллақандай бузғунчи-архиепископлар томонидан ўта хунук сариқ бўёқ билан чаплаб ташланган ибодатхонани кўриб, нима деган бўлишарди?

Улар қонунга биноан жазоланганлар уйига жаллод айнан шу бўёқни суркашини эсларди, конетаблнинг хиёнати сабаб Совалнинг таъбирича, “юз йилда ҳам кўчмайдиган ниҳоятда сифатли” шу сариқ рангга бўялган Пти-Бурбон меҳмонхонасини ёдга олиб, муқаддас ибодатхона шакшубҳасиз расво қилинганига имон келтирган ва даҳшатга тушиб қочиб қолган бўлишарди.

Биз эса варварликнинг майда-чуйда кўринишларига эътибор бермасдан, ибодатхонанинг энг юқори супачасига кўтарилиб, теварак-атрофга разм солганимизда ўз-ўзидан савол туғилади: гумбазларнинг бири-бирига туташган жойида қад ростлаб турган, ёнидаги Сент-Шапель шпиледек (у ҳам шафқатсизларча бузиб ташланган) нозик ва жозибали кўнғироқхоначанинг ҳоли не кечган? Алифдек расо, ўқсимон, жарангдор, нафис, кўкка бўй чўзиб турган бу минорача шу каби барча иншоотларни ортда қолдириб кетган эди. 1787 йилда дидсиз бир меъмور уни бузиб ташлаган ва жароҳатни яшириш учун устидан қозон қоққоғига ўхшаб кетадиган кўрғошин “малҳам” кўйишни лозим топган.

Деярли ҳамма жойда, айниқса, Францияда ўрта асрларга хос мўъжизавий санъат асарларига муносабат шундай бўлиб келган. Бу вайроналар ичида юрган одам уч жароҳатга эътибор қилмаслиги мумкин эмас: аввало, ўтган давр мобайнида обида юза қисмининг ўйилиб, занг босиб кетгани кўзга ташланади; кейин унга табиатан шафқатсиз сиёсий ва диний ғалаёнлар лашкарлари ёпирилиб, ибодатхонанинг ғоят жозибали меъморий ва ўйма безакларини кўпорди, розеткаларини уриб майдалади, ўта нозик арабескалар⁴ ва ҳайкалчалар шодасини, маҳобатли ҳайкалларни – бири руҳонийлар либосида акс эттирилгани, бошқаларининг бошида қироллар тожи бўлгани учун майдалаб ташлади; ниҳоят, Уйғониш дав-

¹ Шпиль – биналар, иншоотлар, хусусан, ибодатхоналар ва кўнғироқхоналар томига ўрнатилган учли безак.

² Карловинг поли – Буюк Карл ва унинг ворислари даврида полга тўшалган қурилиш материали.

³ Людовик Ўн Учинчи (1601–1643) – Франция ва Наварра қироли (1610 йилдан).

⁴ Арабеска – ҳайкалтарошлик ва мусаввирликда жимжимадор чизиклар, шакллар ва гуллар шаклидаги нақш.

рининг беқиёс анъаналаридан кейин меъморчилик таназзулга юз тутган вазиятда тез-тез алмашиб, борган сари жимжимадор ва бемаъни бўлиб бораётган расм-русумлар бебаҳо обидаларимизни гўрга тикди.

Ҳатто инқилоблар ҳам бунчалик зиён етказган эмас. Улар ўрта аср санъатининг негизини қўпориб ташлашни кўзлаб, жисми-жонига ўрнашиб, ҳар тарафдан емирди, киймалади, обидага хос шакл ва тимсоллар, мазмун ва гўзалликни яқсон қилди. Бу ҳам етмагандек, мода ҳатто вақт ва инқилоблар даъво қилмаган иш – бебаҳо санъатни тубдан қайта қуришга жазм этди. Ўзларини ўта дидли ҳисоблаган бу қавм вакиллари готика меъморий ёдгорлиги жароҳатларига чаплаб ташлаган умри қисқа шақилдоқлар, мрамор тасмалар, темир попуқлар, медальонлар, ғажаклар, хошиялар, гулдор матолар, гулшодалар, жияклар, тош гулханлар, тарқоқ булутлар, ўта бесўнақай муҳаббат илоҳлари ва фаришталар ёрдамида Екатерина Медичи бутхонаси ва Дюбарридаги хос хонасидаги гўзалликда беқиёс санъат намуналарини аждаҳодай ютиб юборди ва оқибатда икки асрдан кейин улуғвор санъатнинг буткул таназзулга юз тутишига сабаб бўлди.

Шундай қилиб, ушбу готика меъморчилиги обидаси қиёфасидаги жароҳатларни яна бир бор кўздан кечирсак фойдадан холи бўлмасди. Ундаги ажин ва бўртиқ вақт таъсирида пайдо бўлган. Кўпол зўравонлик туфайли вужудга келган ўнқир-чўнқир, ўйилган, тешилган жойлар бу – Лютердан¹ тортиб Мирабо² давригача кўтарилган инқилоблар маҳсули. Бинога етказилган мислсиз жароҳат ва шикаст, қўпоришлар, обида ўзагининг ўзидаги ўзгартиришлар, бугунги ибора билан айтганда, “таъмирлаш” юнон ва римликларга тақлид қилган, Витрувий³ ва Виньола-нини⁴ манфур издошлари – “илмли” усталарнинг шафқатсиз фаолияти маҳсулидир. Шу тарика, бесавод бузғунчилар томонидан яратилган ҳайратомуз санъатни академиклар ер билан яқсон қилган эди. Бу кўҳна обидаларни қандайдир беғаразлик ва ўзига хос улуғворлик билан вайрон этаётган асрлар ва инқилоблар қаторига готика безакларини Людовик Ўн Бешинчи давридаги бемаъни гулбарглар билан алмаштириб, уларни онгли равишда атайлаб бузаётган, Парфенон шухрати тинчлик бермаётган юзлаб таниқли, дипломли, дидсиз меъмор ва олимлар қўшилди. Эшак ўлаётган шерни ана шундай тепкилайди, курт-қумурсқалар қуриб бораётган эман дарахтини шу тарика кемиради, ғажийди ва илма-тешиқ қилиб юборади.

Биби Марям ибодатхонасини тугал, яхлит обида деб аташ нотўғри бўларди. Чунки уни романлар услубида яратилган обида ҳам, том маънода готика услубида бунёд этилган ибодатхона ҳам, дея олмаймиз. Зеро, унда ҳар икки меъморий услуб, анъана ажиб бир уйғунлик касб этган. Унда Турнюс аббатлигидаги совуқ, кенг фасад, одамни ич-ичигача музлатиб юборадиган қип-яланғоч оғир гумбазлар, ярим айлана аркаларга суянган қурилмаларнинг содда улуғворлиги кўзга ташланмайди.

Биби Марям ибодатхонаси Буржедаги жозибали, енгил, ранг-баранг, ўткир тишлари билан ҳамла қилиб турган готика услубидаги ибодат-

¹ Мартин Лютер (1483–1546) – ислохотчилик даврига асос солган христиан илоҳиётчиси. Инжилни немис тилига таржима қилган.

² Оноре Габриэль Рикетти де Мирабо (1749–1791) – граф, Буюк Француз инқилоби намояндаси, Франциянинг машҳур давлат арбоблари ва нотикларидан бири.

³ Марк Витрувий Поллион (мил. ав. I аср) – римлик меъмор, механик ва қомусий олим.

⁴ Жакомо Бароцци да Виньола (1507–1573) – Италия Уйғониш даври назариячиси ва меъмори, “Меъморчиликнинг беш қондаси” асари муаллифи.

хонага ҳам сира ўхшамайди. Безакларида гуллардан кўра ромб ва эгри чизиклар, ҳайвонлардан кўра гуллар, инсон қиёфасидан кўра жониворлар тимсоли кўпроқ акс эттирилган томини ҳисобга олмасак, уни совук, сирли, ярим айлана гумбазлари оғирлиги билан ерга ёпишиб турган, Миср эҳромларини эслатадиган кўхна черковлар қаторига ҳам киритиб бўлмайди; меъморлардан кўра кўпроқ епископлар ижоди маҳсули ўларок, Шарқий Рим империясида пайдо бўлган ва Истилочи Вильгельм¹ давригача етиб келган, илоҳий ва ҳарбий руҳга йўғрилган бу услуб меъморий санъатнинг дастлабки эврилишларига ёрқин мисол бўла олади. Ибодатхонамизни салиб юришлари даврида бошланиб, Людовик Ҳн Биринчининг даврида барҳам топган меъморий санъатдаги иккинчи эврилишга мисол бўла оладиган, халқона руҳга йўғрилган, кўкка бўй чўзган кўплаб серҳашам, рангли ойна-витражлар билан безатилган, сиёсат тимсоли сифатида – жамоавий ва фуқаровий, санъат асари ўларок – эркин ва жиловланмаган черковлар қаторига ҳам киритиб бўлмайди. Шундай қилиб, Париж Биби Марям ибодатхонасини соф романча ёки соф арабча услубда бунёд этилган обида дея олмаймиз.

Бу ўтиш даврига хос обида десак тўғри бўларди. Саксониялик меъмор нефнинг² дастлабки устунларини қўйишга ҳам улгурмаган чоғда, салиб юришлари туфайли ўлжа сифатида келтирилган ўқ шаклидаги гумбаз ярим айлана гумбазни кўтариб туриш учун мўлжалланган романча капитель устига келиб қолибона ётиб олади. Ўша замонлардан буён ҳукмронлик қилиб келаётган ана шундай шаклдаги гумбазлар бутун ибодатхонанинг яхлит қиёфасини белгилаб бермоқда. Дастлабки пайтларда камтарона кўринган, лекин аста-секин катталашиб, қулоч ёйиб, кейинги даврларда бунёд этилган бир неча ажойиб ибодатхоналарда ёрқин намоён бўлган гумбаз ҳозирча ўткир тишлари ва баланд аркалари билан самога бўй чўзишдан ўзини тийиб турарди. Романча шаклдаги зилдек устунларнинг ёнма-ён туриши уни сиқиб қўйгандек эди гўё.

Соф услубда яратилган обидаларни ўрганиш қанчалик муҳим бўлса, романча услубдан готика услубига ўтиш даврида бунёд этилган ибодатхоналарни ўрганиш ҳам шунчалик аҳамиятлидир. Чунки улар меъморий санъатнинг биз беҳабар қолишимиз мумкин бўлган муҳим қирраларини ўзида ифода этади. Маълум маънода, бу ўқ шаклидаги гумбазни айлана-симон гумбазга пайванд қилмоқ дегани.

Париждаги Биби Марям ибодатхонаси ана шундай обидаларнинг ўзига хос тимсоли ҳисобланади. Унинг ҳар бир бурчаги, ҳар бир тоши нафақат Франция, балки фан ва санъат тарихи саҳифаларидан ўрин олган. Бу ўринда унинг энг муҳим хусусиятларинигина тилга олмоқчимиз. Кичик Қизил дарвоза жозибалилиги жиҳатидан XV аср готика санъатининг деярли чўққисига кўтарилган бир пайтда, неф устунлари ҳажми ва оғирлиги билан Сен-Жермен-де-Пре аббатлиги биносини эслатадики, дарвоза ва устунлар қурилиши ўртасида олти юз йил фарқ бордек туюлади. Турли соҳа вакиллари, ҳатто герметиклар ҳам асосий пештоқнинг худди Сен-Жак-де-ла-Бушри черковидагидек мукамал ифодаланган тимсолий безакларида ўз фанига оид батафсил маълумотларни олиш им-

¹ Истилочи Вильгельм (тахм.1027/1028–1087) – Нормандия герцоги (1035 йилдан) ва Англия қироли (1066 йилдан).

² Неф (*фр.* неф, *лот.* navis – кема) – насроний ибодатхоналарида икки тарафи устунлар билан безатилган узунчоқ хона.

конига эга бўлган. Шундай қилиб, роман аббатлиги, файласуфлар черкови, готика санъати, саксонияликлар санъати, Григорий Еттинчи¹ даврига мансуб оғир айлана гумбазлар, герметиклар тимсоллари, папанинг якка хукмронлиги, черковнинг парчаланиши, Сен-Жермен-де-Пре ва Сен-Жак-де-ла-Бушри аббатлиги меъморий анъаналари – барча-барчаси аралашиб, Биби Марям ибодатхонасига сингиб-уйғунлашиб кетган. Бир қарашда, Парижнинг қадимий черковлари орасидаги бош ибодатхона хаёлий, йўқ нарсасидек туюлади: боши бир черковдан, оёқ-қўллари – бошқасидан, гавдаси – учинчисидан олинган.

Аралаш услубда бунёд этилган бундай обидалар мусаввирлар учун ҳам, қадимият ишқибозлари-ю тарихчилар учун ҳам кизиқарлидир. Улар улкан маҳобатли иншоотлар, Миср эҳромлари ва ҳиндулар ибодатхоналари сингари меъморчилик санъатининг илдизлари ибтидоий даврларга бориб тақалишидан далолат беради; ўтмишнинг улкан обидалари алоҳида шахс эмас, бутун жамият ижоди эканини яққол намоён этади; бу даҳо ижоди маҳсулидан кўра кўпроқ халқ ижодий интилишлари натижаси, бу миллатдан мерос бўлиб қолган бебаҳо чўкма; кишилиқ жамиятининг аста-секин емирилиши натижасида асрлар мобайнида ҳосил бўлган сермахсул қатлам; бир сўз билан айтганда, бу – ўзига хос тирик формация². Унда ҳар бир давр тўлқини, ҳар бир авлоднинг улуши, ҳар бир шахс қалаган ғишт излари қолади. Қундузлар ҳам, асаларилар ҳам, одамлар ҳам шундай йўл тутуди. Меъморчилик санъатининг улуғвор тимсоли ҳисобланган Бобил – асалари уясининг ўзгинаси!

Улуғвор бинолар азим тоғлар сингари – асрлар ижоди маҳсули. Кўпгина ҳолларда санъат шакли ўзгариб, қурилиш ишлари якунига етмаган пайтларда ҳам бинокорлик санъатда пайдо бўлган янги ўзанга тушиб бораверган. Янги санъат обиданинг айни пайтдаги ҳолатида акс этади, уни ўзига мослаштиради, ўзининг тушунча-тасаввурлари асосида давом эттиради ва имконият пайдо бўлиши билан ўзгартиради. Бундай ўзгаришлар кўпинча табиий, ўзгармас қонуниятлар асосида тинч-осойишта, ортиқча ҳаракатларсиз, қаршилиқларсиз амалга оширилади. Қайсидир маънода уни тутиб кетган пайванд, кўпчиётган шарбат, униб чикқан ниҳолга қиёслаш мумкин. Бир обиданинг турли баландликдаги қисмларида мужассамлашган турли давр, анъана ва услубларга мансуб бўлган меъморий санъат намуналарининг ривожланиш босқичлари салмоқли асар, ҳатто умуминсоний тарих учун қимматли манба сифатида хизмат қилади. Баъзан улкан уммон ичига сингиб кетган мусаввир, шахс номлари изсиз йўқ бўлиб кетади; унда инсон ақл-заковати ўз ифодаси ва якуний хулосасини топади. Бунда вақт – меъмор, халқ эса – ғишт терувчи уста.

Биз Шарқнинг улкан тош обидаларининг кичик оғаси – Европа насроний санъатига тўхталар эканмиз, кўз ўнгимизда бир-биридан кескин фарқланадиган уч улкан қатлам: романча услуб (у баъзан муайян ҳудуд, иқлим ва аҳолисига кўра ломбард, саксон ва Византия меъморчилиги деб юритилади. Буларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлишига қарамасдан, бир-бирига яқин ва ёнма-ён мавжуд бўлган меъморчилик турларидир), готика ҳамда юнон-рим анъанаси, яъни Уйғониш ҳалқалари намоён бўлади. Улар орасида энг қадимий ва илдизлари чуқур роман-

¹ Григорий Еттинчи (1020/1025–1085) – Рим папаси (1073 йилдан).

² Формация – жамият тараққиётининг маълум босқичи ва шу босқичга хос тузум.

ча қатлам обидаларида ярим айлана гумбаз етакчилик қилади (маълум вақтдан кейин юнонча устунларга таянган ушбу гумбаз шакли Уйғониш даврининг юқори янги қатламида ҳам пайдо бўлади). Уларнинг ўртасида ўқсимон гумбаз қатлами жойлашган. Ана шу қатламларнинг фақат бит-тасига мансуб, бошқаларидан тубдан фарқ қиладиган обидалар тугал ва яхлит ҳолда кўзга ташланади. Жюмьеж аббатлиги, Реймс ибодатхонаси, Орлеандаги Яратган хочи черкови шулар жумласидандир. Аммо куёш нурларида турфа ранглар акс этганидек, меъморчиликнинг ана шу уч қатлами ўзаро бирлашиб, бир-бирига сингиб кетади. Аралаш услубга хос тарзда бунёд этилган обидалар, турли ўтиш давлари хусусиятларини ўзида ифода этган бинолар шу асосда вужудга келган. Улар орасида пойдевори романча, ўрта қисми готика, гумбази эса юнон-рим қатламига мансуб обидани учратиш мумкин. Шу боис унинг қурилиши олти юз йил давом этгани бежиз эмас. Бироқ бундай шаклдаги бинолар кўп эмас. Этамп қалъасининг бош минораси ана шундай шаклдаги бинога мисол бўла олади. Аслида икки қатламга мансуб обидалар кўпроқ учрайди. Дейлик, гумбазлари ўқсимон Париж Биби Марям ибодатхонаси, Сен-Дени ва Сен-Кармен-де-Пре черковлари устунлари билан романча қатламга сингиб кетган. Ярмигача романча қатламга мансуб Бошелвил капитули биносидаги ярим готика услубида бунёд этилган жуда жозибали зал ҳам, унинг марказий куббаси (унинг ёғоч қисми 1823 йилда чакмоқ уриб, ёниб кетган) ҳам, Уйғониш даврига бориб тақалмаганида соф готика меъморчилик қатламига мансуб, дея эътироф этиш мумкин бўлган Руандаги бош ибодатхона ҳам шулар жумласидандир.

Бироқ биз тилга олган ўзига хос хусусият ва фарқли жиҳатлар бинонинг ташқи қисмигагина тегишли. Бахтимизга, санъат бу ерда устки қобикнигина ўзгартирган, холос. Ибодатхонанинг ички кўриниши ўзгармасдан қолган. Унинг ички шакл-шамойилида турли меъморчилик қатламларининг кетма-кет жойлашганига гувоҳ бўламиз. Ибодатхонанинг ташқи томони қандай ҳайкал ва ўйма безаклар билан безатилмасин, шубҳасиз, унинг қуйи қатламида Рим қатламига хос безакларнинг ҳеч бўлмаганда куртакларини топиш мумкин. У ўзгармас қонунларга биноан бу ерда жойлашган. Ана шу доимий асосга таянган ҳолда асрлар, халқлар ва санъат ҳаёлотини негизида бунёд этилган бутхоналар, пештоқлар, кўнғироқхоналар, куббалар сони гоҳ кўпайиб, гоҳ камайиб борган. Санъат ибодат қонун-қоидаларини назарда тутиб, уларга риоя этиш учун шарт-шароит яратиш беради, қолган барча ҳолатларда у ўзи хоҳлаганча йўл тутди. У ҳайкаллар, рангли ойналар, розеткалар, арабескалар, ўйма безаклар, капитель ва барельефларнинг барчасини ўз диди ва қонун-қоидаларига кўра жойлаштиради. Бу ҳол ушбу бинолар ташқи кўринишидаги ранг-барангликда акс этган ажиб уйғунлик ва яхлитликни таъминлайди.

II. Қуш учадиган баландликдан Париж манзарасига назар

Биз китобхон учун Париж Биби Марям ибодатхонасининг ғаройиб манзараси, шакл-шамойилини тиклашга уриниб кўрдик. Унинг XV асрда ва бугунги кунларда анчайин сўниб қолган бетакрор гўзаллиги ҳақида

тўхталиб, энг муҳим жиҳатни – миноралари баландлигидан кўзга ташланадиган Париж манзарасини тушириб қолдирган эдик.

Қўнғироқхоналарнинг қалин деворлари бўйлаб юқори қараб кетган зим-зиё айланма зиналардан пайпаслаб юриб, бирдан баланд ва ёруғ айвонларнинг бирига чиқиб олганингизда кўз ўнгингизда ажойиб манзара намоён бўлади. Бавариядаги Нюрнберг, Испаниядаги Виттория шаҳарларида, Бретандаги Витре ёки Пруссиядаги Нордгаузен каби шаҳарчаларда асл ҳолича сақланиб қолган готика ёдгорликларини кўриш бахтига муяссар бўлган китобхонгина бу қанчалар мароқли томоша эканини тасаввур этиши мумкин.

Уч юз эллик йил илгари, XV асрдаёқ Париж улкан шаҳар бўлган. У кейинги даврларда кенгайган деб ўйлаган парижликлар янглишади. Людовик Ҳн Биринчи замонидан эътиборан Париж камида учдан бирига кенгайган бўлса ҳам, катталашган майдон эвазига кўпгина гўзалликларидан маҳрум бўлди дейишга асослар бор.

Маълумки, Париж беланчак шаклидаги қадимий орол – Ситеда пайдо бўлган. Ушбу оролнинг ясси қум қирғоқлари дастлабки чегара, Сена эса – илк хандақ бўлган. Бир неча асрлар мобайнида Париж бири шимолда, иккинчиси жанубда жойлашган икки кўприкли орол ҳамда дарвоза ва қалъа сифатида хизмат қилган ўнг қирғоқдаги Гран-Шатле ва чап соҳилдаги Пти-Шатле минораларига эга шаҳар бўлган.

Кейинроқ, дастлабки қирол сулоласидан бошлаб, оролда сиқилиб, кенгайиш учун имконият топа олмаётган Париж дарёдан ўтишга мажбур бўлади. Қалъа деворлари ва миноралардан ибодат дастлабки чегара Сенанинг ҳар икки тарафида Гран-Шатле ва Пти-Шатле ортидаги далаларга кириб борган. Ўтган асрда бу қадимий чегарадан қандайдир излар сақланган бўлса, бугунги кунга келиб ундан айрим хотиралар, бир неча афсона ҳамда Боде ёки Будуйё дарвозалари қолган, холос. Аста-секин шаҳар марказидан сиқиб чиқарилган уйлар оқими чегарадан ўтиб, уни емириб, йўқ қилиб юборган. Филипп-Август шаҳарнинг янги чегара тўғонини қурдиради. У Парижни ҳар тарафдан деворлари қалин, баланд ва мустаҳкам миноралар исканжасига олган эди. Бутун бир аср мобайнида уйлар бир-бирига ёпишиб, ҳавзадаги сув сингари, борган сари кўтарилиб борарди. Улар қават-қават қурилиб, тобора ҳовлилар ичига суқилар, сиқилган суюқлик сингари юқорига интилар, табиийки, энг юқори қаватда жойлашган уйгина эркин нафас олар эди. Кўчалар тобора чуқурлашиб, тораяр, майдонлар бунёд этилиб, йўқ бўлиб кетар эди. Ниҳоят Филипп-Август қурдирган тўғондан ўтиб олган кинғир-қийшиқ уйлар озодликка чиққан маҳбуслар сингари водий бўйлаб тарвақайлаб кетади. Улар далалардаги боғлар ўрнига мустаҳкам ўрнашиб олади.

1367 йилдан теварак-атрофга ёйилиб кетган бу оқим учун, айниқса, ўнг қирғоқда янги тўғон қуришга эҳтиёж туғилиб, у Карл Бешинчи томонидан барпо этилади. Аммо айнан Париждек шаҳар тўхтовсиз ўсиб, ривожланиб бориши, угина пойтахт мақомига эга бўлиши мумкин эди. Бу бутун халқнинг табиий эҳтиёжларини, мамлакатнинг жўғрофий, сиёсий, ахлоқий ва интеллектуал салоҳиятини ўзида мужассам этган макон; бу, таъбир жоиз бўлса, цивилизация ютуқлари – савдо, саноат, таълим, яъни миллат руҳи ифодаси бўлган жамики сермахсул, ҳаётбахш соҳалар томчима-томчи, асрма-аср шаклланиб, қарор топиб борадиган улкан шаҳар.

Карл Бешинчи тўғони ҳам Филипп-Август тўғонидек ортда қолиб кетди. XV асрнинг охирларидан уйлар бу тўғондан ҳам ўтиб, ёйилишни бошлади. XVI асрда янги тўғон ҳаддан ташқари кенгайиб кетганидан эскиси ортга – кўхна шаҳарга тисарилаётгандек туюларди. Шундай қилиб, XV асрдаёқ Париж борган сари кенгайиб, Худобехабар Юлиан¹ давридаги Гран-Шатле ва Пти-Шатле деворлари устига қурилган кетма-кет уч чегара-тўғондан ўтиб бўлган эди.

Улғайиб вояга етган боланинг кийимлари торайиб, чок-чокидан ситилиб кетганидек, тобора кенгайиб бораётган кудратли шаҳар бирин-кетин тўрт айлана девордан ўтиб, теваарак-атрофдаги далаларга ёйилиб улгурган эди. Баъзан Людовик Ўн Биринчи даврида юз берган сув тошқини пайтида омон қолган тепаликларнинг чўққилари, янги шаҳар тўлкинида фарқ бўлган эски Париж ороллари сингари, сон-саноксиз уйлар орасида эски деворлардан мерос вайрона миноралар кўзга ташланиб қолади.

Ўша даврдан буён Париж киёфаси анча ўзгарган бўлса-да, биз тасвирлаётган воқеалар юз берган пайтда шаҳар ахлатга ботган биргина чегара – Людовик Ўн Бешинчи тўғонидан ўтган эди, холос.

Бир сўз билан айтганда, чор девор ўртасида қолиб кетган эски Париж оҳ-фарёд чекаётган эди.

XV асрда Париж бир-биридан кескин фарқ қиладиган, мустақил, муайян киёфа, вазифалар, урф-одат, анъана, имтиёзлар ва ўз тарихига эга бўлган уч қисмга: Сите, Университет ва Шаҳарга ажратилган эди. Улардан энг қадимий ва кичкинаси – Сите (*бу қиёс учун китобхон маъзур тутуди деган умиддамиз*) икки гўзал қизнинг ўртасида турган қариб-қартайган кампирни эслатади. Университет Сенанинг чап қирғоғидаги Турнель минорасидан Нель минорасигача бўлган ҳудудни эгаллаган эди. Бугунги Парижда бу жойда Шароб бозори ва зарбхона жойлашган. Унинг ярим доира шаклидаги ташқи деворлари бир вақтлар Худобехабар Юлиан кўшклари қурилган далаларгача кириб борган. Муқаддас Женеваева тепалиги ҳам шу ерда жойлашган эди. Ушбу ярим айлана шаклидаги тош деворнинг энг юқори нуқтасида, бугунги Пантеон ўрнида Папа дарвозаси қад ростлаганди. Парижнинг уч қисмидан энг каттаси – Шаҳар Сенанинг ўнг қирғоғини эгаллаган эди. Бир неча жойида узилиб қолган соҳиллари Сена бўйлаб Бильи минорасидан Буа минорасигача, яъни бугунги кундаги Озиқ-овқат омбори ва Тюильригача чўзилиб кетган. Турнель ва Нель минораларини чапда, Бильи ва Буа минораларини ўнгда қолдириб оқаётган Сена шаҳар деворларини кесиб ўтган тўрт нуқта “Тўрт Париж минораси” номи билан шуҳрат қозонган. Шаҳар Университетдан ҳам кўпроқ далаларга чўзилиб кетган. Карл Бешинчи даврида қурилган деворнинг энг баланд нуқтаси – Сен-Дени ва Сен-Мартен дарвозалари бўлиб, уларнинг жойи бугунги кунгача ўзгармаган.

Таъкидлаганимиздек, Парижнинг ҳар бир қисми алоҳида шаҳар эди, аммо нисбатан кичик бўлгани учун уларни бир-бирисиз тасаввур этиш қийин. Шунга қарамай, ҳар бири ўзига хос киёфаси билан ажралиб турарди. Дейлик, Ситеда черковлар, Шаҳарда саройлар, Университетда ўқув юртлари устувор бўлган. Қадимги Парижнинг у қадар муҳим бўлмаган хусусиятларини четлаб айтмоқчимизки, оролда юри-

¹ Флавий Клавдий Юлиан (331/332–363) – Константин сулоласига мансуб сўнгги мажусий Рим императори (361–363), нотиқ ва файласуф. Насронийлик тарихида у эътиқодидан қайтгани учун “Худобехабар Юлиан” деган ном орттирган.

дик ҳокимият епископ, ўнг соҳилда савдо оқсоқоли, чап соҳилда ректор қўлида эди. Шаҳардаги олий ҳукмдор – Париж превоси муниципал ҳокимият вакили эмас, қирол ҳокимияти амалдори эди. Ситеда Биби Марям ибодатхонаси ва Отель-Дье касалхонаси, Шаҳарда – Лувр, шаҳар маҳкамаси ва Марказий бозор, Университетда – Сорбонна ва Пре-о-Клер кўчаси жойлашган эди. Шумтака талаба-ўқувчиларнинг Сена-нинг чап соҳилида содир этган ножўя хатти-ҳаракатлари ўнг соҳилда жойлашган Одил судлов саройида муҳокама этилар ва Монфоконда жазоланарди. Албатта, Университетнинг куч-қудрати ва қиролнинг заифлигини билган ректор аралашган ҳоллар бундан мустасно: чунки талаба-ўқувчиларга ўзлари ўқиётган жойда жазоланиш имтиёзи берилган эди-да!

XV асрда Сена Париж деворлари ичкарасида жойлашган қуйидаги беш орол соҳилларини ювиб оққан: бир вақтлар қалин ўрмонзор бўлган, бугун эса ўтин сотиладиган Қашқирлар ороли; икки-уч кулбани ҳисобга олмаганда, Париж епископига тегишли кимсасиз Сигирлар ва Биби Марям ороллари (*XVII асрда бу икки орол бирлаштирилиб, ободонлаштирилгач, муқаддас Людовик ороли деб юритила бошлаган*); Сите ороли ва унга бир вақтлар ёндош бўлган, кейинчалик Янги кўприк тупроғи остида қолиб кетган Сигирлар кечуви ороли. Ўша даврларда Ситеда бешта кўприк бўлган: чап томонда учта – тошдан қурилган Биби Марям ва Саррофлар ҳамда ёғочдан ясалган Тегирмончилар кўприклари; чап томонда иккита – Кичик тошкўприк ва ёғочдан барпо этилган Сен-Мишель кўприги; барча кўприклар теварак-атрофида уйлар қуриб ташланган. Университетнинг Филипп-Август томонидан қурдирилган олти дарвозаси бўлган: Сен-Виктор, Борделль, Папа, Сен-Жак, Сен-Мишель ва Сен-Жермен. Шаҳарнинг ҳам Карл Бешинчи томонидан бунёд этилган олти дарвозаси бўлган: Сент-Антуан, Тампл, Сен-Мартен, Сен-Дени, Монмартр, Сент-Оноре. Бу дарвозаларнинг барчаси жуда мустаҳкам ва кўркам қурилган. Баҳор тошқинлари пайтида кучли оқим пайдо бўладиган кенг ва чуқур зовурга Сенадан оқиб келаётган сув бутун шаҳар деворлари соҳилларини ювиб ўтган. Тунда барча шаҳар дарвозалари ёпилгани, дарёнинг икки учи қалин темир занжирлар билан тўсилгани боис париждиклар хотиржам ухлаган.

Ўша замонлар у нафақат гўзалликда бетакрор, балки яхлит бир бутун шаҳар, санъат ва ўрта асрлар тарихининг тошда акс эттирилган ўзига хос солномаси эди. Ўрта асрларнинг қалин пўстлоғини ёриб чиқаётган Юлиан кўшқларини ҳисобга олмаганда, Рим қатлами буткул йўқ бўлиб кетган ушбу шаҳар меъморчилиги асосан икки: романча ва готика қатламларидан ташкил топган эди. Улардан ҳам қадимийроқ кельт қатлами излари ҳатто чуқур қудуқлар қазилганда ҳам топилмаган.

Орадан эллик йил ўтиб, Уйғониш даври ана шу яхлит, шу билан бирга, ранг-баранг манзарага ҳайратомуз безак ва меъморий тизимлари, ярим айлана Рим гумбазлари, юнон устунлари ва готика аркалари, жозибали ва мукамал ҳайкаллари, антиқа шаклларга мойиллиги, хуллас, ўзининг меъморий дунёқарашини олиб кирганда, гарчи бизнинг тасаввуримизда Париж азалий қиёфасидаги уйғунликдан бироз маҳрум бўлгандек туюлса-да, у барибир янада гўзаллашиб кетган эди. Аммо

Уйғониш даврига холислик етишмади: у бунёдкорлик билан чекланиб қолмасдан, ҳаммасини ағдар-тўнтар қилиб ташлашни истарди. Бироқ бунинг учун у эркин макон, ҳудудга эҳтиёж сезарди. Шунинг учун ҳам готика услуби Парижда, таъбир жоиз бўлса, атиги бир дақиқа ҳукмрон бўлганди. Сен-Жак-де-ла-Бушри черковидаги қурилиш ишлари ҳали якунига етказилмасданок, эски Лувр бузила бошлаган эди.

Шундан эътиборан улугъ шаҳар кун сайин азалий қиёфасидан маҳрум бўлиб борган. Романча қатлам устидаги готика услубида яратилган обидалар исиз йўқ бўлиб кетган. Унинг ўрнида қандай Париж вужудга келганини аниқ айта оламизми? Екатерина Медичининг Парижи Тюильрида¹, Генрих Иккинчининг Парижи шаҳар маҳкамаси биносида ўз ифодасини топган, иккови ҳам азалий меъморчилик анъаналари асосида бунёд этилган; Генрих Тўртинчининг Парижи – томларига шифер ётқизилган, фасадлари ғиштдан, бурчаклари тошдан бунёд этилган уч рангли бинолар қад ростлаган Қирол майдони; Людовик Ҳун Учинчининг Парижи – пастқам, гумбазларининг чизиқлари саватнинг тутқичини эслатадиган, устунлари қориндор, куббалари букилган Валь-де-Грас; Людовик Ҳун Тўртинчининг Парижи – ўта бесўнақай, совуқ, шу билан бирга, кўркам ва тилларанг Ногиронлар уйи; Людовик Ҳун Бешинчининг Парижи – нақш ва безаклари бурама Сен-Сюльпис черкови; Людовик Ҳун Олтинчининг Парижи – авлиё Пётр ибодатхонасининг беўхшов нусхаси – Пантеон; Республика давридаги Париж – III йил конституцияси Минос қонунларини қанчалик эслатиб турган бўлса, римликлар ва юнонларга тақлидан қурилган ҳамда Колизей ёки Парфенонни шунчалик эслатадиган Тиббиёт мактаби (тарихда бундай бинокорлик усули “мессидор услуби” деган ном билан муҳрланган); Наполеоннинг Парижи – Вандом майдонидаги тўплардан куйилган бронза устунлар чиндан ҳам ҳайратланарлидир; Тикланиш давридаги Париж – теп-текис фризни² кўтариб турган оппоқ устунли, тўртбурчак Биржа биноси. Мавзелар бўйича тарқалиб кетган ўша даврга хос бу обидаларни услуб, шакл ва жойлашуви бирлаштириб туради; билагон одам уларнинг қайси даврда пайдо бўлганини бир қарашдаёқ бехато айтиб беради. Кўра билиш қобилятига эга киши эшик шақилдоғига қараб, давр руҳи ва қиролнинг қиёфасини тиклаши мумкин.

Агарда замонавий Париж бера олмайдиган таассуротни кўҳна Париждан олмоқчи бўлсангиз, куёш чиқаётганда пайта бирон-бир катта байрам – Пасха ёки Троица нишонланадиган кунларда шаҳар кафтдагидек кўринадиган баландроқ жойга кўтарилиб, қўнғироқларнинг уйғонишини кутинг. Ўшанда самодан келган биргина ишора билан минглаб черковларнинг титроқ босаётганини ўз кўзингиз билан кўрасиз, даҳшатли жарангини ўз қулоғингиз билан эшитасиз. Худ-

¹ Тюильри – биз бу ҳайратланарли саройни кенгайтириш, қайта қуриш, тубдан ўзгартириш, яъни вайрон етишга уринганларини чексиз қайғу ва надомат билан кузатган эдик. Уйғониш даврининг бу каби жуда нозик обидаларига замонавий меъморларнинг дағал қўллари тегмагани маъқул. Бунга уларнинг ҳадди сиғмайди деб умид қиламиз. Бундан ташқари, Тюильрини вайрон қилиш ҳатто кайфи тароқ бузғунчини ҳам сергаклантирадиган жаҳолатпарастликкина эмас, балки том маънода хоинлик бўлур эди. Чунки Тюильри нафақат XVI асрда бунёд этилган шохона санъат намунаси, балки XIX аср тарихига муҳрланган муҳим саҳифа ҳамдир. Эндиликда бу сарой қиролга тегишли эмас, у халқ мулки. Яхшиси, қиёфасида икки инқилоб тамғаси босилган, биноси фасадларидан бирини 10 августда, иккинчисини 29 июлда замбарак ўқи тешиб ўтган ушбу обидани тинч кўяйлик. Бу муқаддас қадамжо. (Муаллиф қайди).

² Фриз – иншоотлар (обида, сарой ва уйлар) деворларининг асосан тепа қисмида ишлатиладиган ёнлама тасма-безак.

ди оркестр созандалари бир-бирини огоҳлантиргандек, кўнғироқлар товуши бир черковдан иккинчисига ўтиб боради. Бехосдан – бундай кезларда ҳатто кулоқ ҳам кўзга айланади – ҳар бир кўнғироқхонадан ажиб товушлар, уйғунлик булутлари кўтарилаётганига ишонч ҳосил қиласиз. Дастлаб ҳар бир кўнғироқнинг эрталабки мусаффо осмонга кўтарилаётган товуши кулоққа чалинади. Сўнг товушлар аста-секин кучайиб, бир-бирига аралашиб-қуйилиб кетади: улар ажойиб асарни беками-кўст ижро этаётган оркестрдай жаранглай бошлайди. Энди бу сон-саноксиз кўнғироқлардан тинимсиз қуйилиб келаётган садо тебранишларнинг қуюқ оқимига айланади; шаҳар узра сузиб, ҳилпираб, сакраб, айланиб келаётган бу оқим тўлқинларининг даҳшатли овози узоқ-узоқларгача етиб борарди. Аммо бу оҳанглар уммони қанчалик кенг ва чуқур бўлмасин, ҳар бир кўнғироқхонадан таралаётган товуш ўзига хос жозиба касб этарди: сиз гумбурлаган садо чиқараётган улкан ва ингичка товушли кўнғироқларнинг ўзаро “суҳбат”ини тинглашингиз; паст ва йўғон жарангнинг бир кўнғироқхонадан иккинчисига сакраб-сакраб ўтаётганини тинглаб, кумуш кўнғироқдан таралаётган энгил, учқур, чинқирган садони ҳамда ёғоч кўнғироқнинг заиф, сохта товушини ажратиб олишингиз; авлиё Евстафий черковининг етти кўнғироғидан қуйилиб келаётган паст-баланд оҳанглардан ҳузурланишингиз; бехосдан бир неча ёрқин оҳанглар ана шу уйғунлик ичига шиддат билан ёриб киргани ва зум ўтмай чакмоқдек ўчиб кетганига гувоҳ бўлишингиз мумкин эди. Сен-Мартен аббатлиги кўнғироқларининг бўғиқ ва хаста товушига ўзига хос жавоб тариқасида Бастилия кўнғироқларининг совуқ ва мудҳиш жаранги кўшиларди; бошқа тарафдан Луврнинг баҳайбат минорасидан таралаётган паст овоз қулоғингизга чалинарди. Одил судлов саройи кўнғироқларининг улуғвор навоси ҳар тарафга таралиб, Биби Марям ибодатхонасидаги катта кўнғироқнинг бир хил вақт оралиғидаги бонги билан бўлинганда, оҳанглар сандонга урилаётган тўкмоқ зарбидан ҳосил бўлган учқун сингари ярқираб кетгандек тасаввур ҳосил бўларди. Ора-сирада Сен-Жермен-де-Пре черковидаги учта кўнғироқчанинг турфа оҳанглари кулоққа чалиниб қоларди. Вақти-вақти билан ана шу илоҳий оҳанглар уммони ортга чекиниб, Хушхабар черкови кўнғироқхонасидан таралаётган кескин ва тезкор мусиқа наволарига йўл очиб берганда, улар самодаги ёрқин юлдузлар сингари ҳар тарафга нур таратиб порлаб кетарди. Ва ниҳоят, товушлар зарбидан ларзага келаётган гумбазлар тирқишларидан ўтолмай, буғланиб кетаётгандек туюладиган черков қўшиғи зўрға кулоққа чалинарди.

Ана шу кўнғироқларнинг жўрлигига кулоқ беринг; унга бу ерда истиқомат қиладиган ярим миллион одамнинг тили, дарёнинг азалий шовқини, шамолнинг тизгинсиз нафаси, органларнинг улкан трубалари сингари тепаликларда ястаниб ётган тўрт ўрмоннинг тантанали жўровозини кўшиб, бу ғаройиб оркестрда жаранглаётган бўғиқ ва кескин оҳангларни бироз юмшатиб айтинг-чи, ана шу кўнғироқлар навосидан-да улуғвор, гўзал ва шукуҳли, ана шу мусиқа беланчагидек покиза, баландлиги уч юз фут бўлган тош асбоблардан бир вақтда таралаётган ана шу ўн минг сеҳрли мис овоз, оркестрга айланган ана шу шаҳар, бўрон каби туғён кўтарган ана шу симфонияга ўхшаш бирор нима бормикан дунёда?!

ТЎРТИНЧИ КИТОБ

I. Мехр-оқибатли одамлар

Биз ҳикоя қилган воқеалардан ўн олти йил муқаддам, Фома ҳафталигидаги якшанба куни эрталабки ибодатдан кейин Париж Биби Марям ибодатхонаси дарвозасининг чап тарафида авлиё Христофор ҳайкалининг рўпарасида ўрнатиб қўйилган беланчакка тирик бола ташлаб кетилган эди. Азалий одатга кўра, одамлар кўнглида мехр-оқибат ҳиссини уйғотиш мақсадида ёғочдан ясалган ана шу беланчакка ташландиқ болалар солиб қўйилган. Истаган одам болани ўз қарамоғига олиши мумкин бўлган. Беланчак ёнида хайр-эҳсон учун мўлжалланган мис идиш қўйилган.

Исо пайғамбар таваллудининг 1467 йилида, Фома ҳафталигининг якшанбасида ана шу беланчакда ётган одам боласига ўхшаш мавжудот бу ерда тўпланган халойиқнинг қизиқишига сабаб бўлди. Аксар аёллар, асосан, кампирлар йиғилганди.

Олдинда тўрт аёл беланчакка эгилиб турарди. Монах аёллар қиядиган кулранг либосларидан улар диний жамоалардан бирига мансуб экани билиниб турарди. Айнан шу тўрт камтар ва камсуқум аёлнинг исми шарифи тарих саҳифаларига муҳрланса ёмон бўлмасди. Улар Агнесса ла Герм, Жеанна де ла Тарм, Генриетта ла Готьер ва Гошера ла Виолет эди.

– Бу қандай мавжудот бўлди, синглим? – деб сўради Агнесса Гошерадан, ўзига қадалган кўзлардан кўрқиб чинқираётган гўдакка разм солиб.

– Бундай болалар дунёга келаётган экан, ҳойнахой, келажакда ҳолимизга маймунлар йиғласа керак! – деди Жеанна хўрсиниб.

– Чақалоқлар масаласида нўноқ бўлсам-да, – қўшиб қўйди Агнесса, – бунга қиё боқишнинг ўзи гуноҳ.

– У одам боласига ўхшамайди, Агнесса.

– Маймуннинг ўзгинаси, – деди Гошера.

– Бу илоҳий белги эмасмикан? – деб сўради Генриетта ла Готьер.

– Ундай бўлса, – деди Агнесса, – бу Тиз чўкиш ҳафталигидаги учинчи белги. Ахир, Биби Марямнинг илоҳий қудрати билан зиёратчиларни мазах қилган анави худобеҳабар Обервильенинг жазоланганига ҳали бир ҳафта ҳам бўлгани йўқ, билсангиз, бу шу ойда юз берган иккинчи мўъжиза.

– Дарҳақиқат, бу махлуқ одам боласига сира ўхшамайди, – деди Жеанна.

– Бақиринини кўрмайсизми, бунинг бўқиринини эшитган черков қўшиқчисининг қулоғи битиб қолса керак-ов, – деди Гошера. – Эй, бақироқ, жим бўласанми-йўқми?

– Наҳотки, Рейм архиепископи Париж архиепископига шундай бад-башарани ҳадя этган бўлса! – дея хитоб қилди ла Готьер қўлини ито-аткорона қовуштириб.

– Менимча, – деди Агнесса ла Герм, – бу хайвон, йиртқич боласи, бир сўз билан айтганда, муртад; уни сувга ёки оловга ташлаш керак.

– Кимдир унга талабгор бўлиб чиқмас, ахир! – деди ла Готьер.

– Эй худойим! – деди Агнесса ташвишли оҳангда. – Соҳил бўйидаги кўчанинг охирида, епископ саройининг ёнидаги ташландиқ болалар етимхонасидаги бечора энагаларга қанчалик ачинаётганимни билсангиз эди! Мана бунга ўхшаган кичкина махлуқни овқатлантираётганда уларнинг кўнглидан нималар кечар экан-а! Бундай болани эмизидан кўра, кўкрагимни қонхўрга беришни афзал билардим.

– Соддасиз-да, синглим! – дея эътироз билдирди Жеанна. – Бу кичкина махлуқ камида тўрт ёшга киргани ва унга сутингиздан кўра қовурилган бир бўлак гўшт кераклигини наҳотки кўрмаётган бўлсангиз?

Дарҳақиқат, бу “кичкина махлуқ” бир-икки кунлик чақалоқ эмасди. Ўша замонлар Париж епископи – Гильом Шартъе исми шарифининг бош ҳарфлари билан белгиланган қопга тикилган бесўнақай, ҳаракатчан гувалача эди у. Қопдан унинг ўта бадбаша боши осилиб турарди. Айниқса, тиккайган сарғимтир сочлари, биргина кўзи, оғзи ва тишлари эътиборни жалб этарди. Кўздан тиркираб оқаётган ёш, бакираётган оғиз, кимгадир санчилишга шай тишлар, қоп ичида типирчилаб ётган гуваладек гавда тобора гавжумлашиб бораётган оломонни ҳайратга солар эди.

Бир неча дақиқа ўтгач, бир қўлида салмоқлигина оятлар китоби, бошқаси билан рафиқаси Гильометта ла Мереенинг қўлидан тутиб келаётган қирол протонотариуси¹ Робер Мистриколь пайдо бўлди.

– Ташландиқ болами! – деди у беланчакка разм солиб. – Ҳойнаҳой, Флегетон соҳилидан топилган бўлса керак!

– Унинг фақат бир кўзи бор, иккинчисини сўгал босиб олган, – изох берди Гильометта.

– Бу сўгал эмас, – деди Робер Мистриколь эътироз билдириб, – ичида худди шундай иблис бўлган тухум, ўз навбатида унинг ичида яна бир иблис бўлган кичикроқ тухум бор ва ҳоказо ва ҳоказо.

– Сиз буларни қаёқдан биласиз? – деб сўради Гильометта ла Мерее.

– Мен буни аниқ биламан! – деди протонотариус қатъий оҳангда.

– Жаноб протонотариус, – дея мурожаат қилди Гошера. – Бу сохта ташландиқ бола қандайдир белги эмасмикан?

– Ҳа, бу мислсиз фалокат белгиси, – деди Мистриколь.

– Эй худо! Ўтган йили ўлат қанча кишининг ёстиғини қуритгани етмагандек, одамларнинг айтишича, яқинда Арфлега инглиз қўшини бостириб келар эмиш! – деди оломон орасида турган бир кампир.

– Бу ҳол қироличанинг Парижга келишига тўсқинлик қилиши мумкин, – гап қўшди яна бир аёл, – ўзи савдо юришмай турган бўлса!

– Менимча, – деди Жеанна де ла Тарм эҳтиросга берилиб, – мана бу кичкина афсунгарни беланчакка эмас, гуруллаб ёнаётган бир боғ шохшабба устига ташласалар, оддий халқ учун яхши бўларди.

– Ҳа, гулханга ташлаш керак! – қўшиб қўйди бояги кампир.

– Бу оқилона иш бўлар эди, – деди Мистриколь.

Одамлар орасида пешонаси кенг, нигоҳлари ўйчан ва юз қиёфаси

¹ Протонотариус – бош махфий мирза, шунингдек, Константинополда мартабасига кўра патриархдан кейинги мансабдор руҳоний.

жиддий руҳоний аёлларнинг валдираши ва протонотариуснинг мулоҳазаларига жимгина қулоқ солиб турарди. У бир оғиз ҳам гапирмасдан, оломонни четга сурди-да, қўлларини “кичкина афсунгар”нинг устига ёйиб, шўрликнинг юзига бирпас тикилиб турди. Руҳоний айна вақтида келган эди, чунки “гуруллаб ёнаётган шох-шабба”дан лаззатланмоқчи бўлган риёкорларнинг кўзлари ёнарди.

– Мен уни ўғил қилиб оламан, – деди руҳоний ва болани беланчакдан ечди-да, либосига ўраб ибодатхона томонга кетди.

Бу воқеанинг гувоҳи бўлганлар унинг ортидан хайрон кузатиб қолишди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас руҳоний ўша замонлар ибодатхона билан черковни боғлаб турган Қизил дарвозага кириб, кўздан ғойиб бўлди.

Хайратдан бироз ўзига келган Жеанна де ла Тарм Генриетте ла Готьернинг қулоғига шипшиди:

– Кўпдан буён айтаман: бу ёшгина руҳоний Клод Фролло – афсунгар.

II. Клод Фролло

Чиндан ҳам, Клод Фролло фавқулодда қобилият соҳиби эди.

Ота-онасининг йўл-йўриғи билан Клод ёшлик чоғлариданоқ илоҳиёт илмини танлаган эди. Унга лотинча ўқиш, нигоҳни доимо ерга қаратиб юриш ва паст овозда гапиришни ўргатишди. Отаси уни Торши коллежига, сўнг университетга ўқишга жойлади; бу ерда у оятлар ёд олиб, тил бойлигини ошириб ўсиб-улғайди.

У ғамгин, камгап, жиддий бола бўлиб, яхши ўқир, билимларни тез ўзлаштириб оларди. Клод дам олиш пайтлари тинчгина ҳордиқ чиқаришга интилган, Фуар кўчасидаги ғайрияхлоқий ишлардан узокроқ юришга уринган, *dare alapas et capillos laniare*дан¹ йироқ бўлган, солномачилар томонидан “Олтинчи университет ғалаёни” дея тарихга муҳрланган 1463 йилдаги исёнда ҳам иштирок этмаган эди. У бошқаларга ўхшаб, Монтегю коллежининг камхарж талабаларининг ғалати бош кийими ёки Дорман коллежи стипендиатларининг мовий ва сиёҳранг либослари устидан қулишни ўзига эп кўрмасди.

Шу билан бирга, у Сен-Жан-де-Бове кўчасида жойлашган барча катта-кичик ўқув юртларига мунтазам қатнаб турарди. Насроний ҳуқуқ бўйича маъруза ўқиган аббат Сен-Пьер де Валнинг эътиборини биринчи бўлиб қозонган талаба Клод Фролло эди: киш кезлари Сен-Вандрежезиль мактабидаги минбар рўпарасидаги устунларнинг бирига ёпишиб ўтирган, олдига сиёҳдон қўйган Клод нафаси билан бармоқларини иситиб, ситилиб кетган тиззаларидаги дафтарга бир нималарни ёзиб ўтирарди. Черков қонун-қоидалари тарихи доктори мессир Миль д’Илье душанба куни эрталаб дуч келадиган илк тингловчи ҳам Клод эди: у Шеф-Сен-Дени мактаби эшиклари очилиши билан ҳаллослаб югуриб келарди. Ўн олти ёшга етганда навқирон олим илоҳиёт назарияси бўйича – ҳар бир черков отаси, илоҳиёт қонун-қоидалари бўйича – бош ибодатхонанинг исталган аъзоси, схоластика

¹ *Dare alapas et capillos laniare* (лот.) – муштлашиш ва соч юлиш.

бўйича – Сорбонна доктори билан бемалол баҳслаша оладиган даражага етди.

Илоҳиёт бўйича таҳсилни тамомлаб, черков низоми, қонун-қоидаларини ўрганишга астойдил киришди. Умумий қонун-қоидалар мажмуасидан бошлаб, Буюк Карлнинг капитулярийлари¹ билан танишди. Илмга ташна бу йигит бирин-кетин епископлар Гиспаллик Теодор, Вормлик Бушар, Шартрлик Ивонинг қонунлар мажмуасини, Буюк Карлнинг капитулярийларини тўлдирган Грациан мажмуасини², Григорий Тўққизинчи³ тўплами ва Гонорий Уччининг номаси – *Super speculani*⁴ чуқур ўрганди. Ўрта асрлардаги бошбошдоқлик даврида вужудга келган фуқаролик ва диний ҳуқуқнинг 618 йилда епископ Теодордан бошланган ва 1227 йилда папа Григорий Тўққизинчи билан яқунланган катта ва яхши ўрганилмаган даврига оид барча масалаларни ўзи учун ойдинлаштириб олди.

Диний қонун мажмуаларини ўзлаштиргач, Клод тиббиёт ва эркин санъат турларини ўрганишга киришди. У доривор ўсимликлар, малҳамларга оид илмларни ўқиди, безгак, яра-чақа, чипқонларни даволаш ҳақида кенг маълумотларга эга бўлди. Йигитча назарида, ҳаётда илм-фандан бўлак мақсад бўлиши мумкин эмас эди.

Айнан шу кезларда, аниқроғи, 1466 йилнинг жазирама ёзида авж олган ўлат биргина Парижнинг ўзида қирқ мингга яқин одамнинг, шу жумладан, Жеан де Труанинг⁵ гувоҳлик беришича, “ғоят хушхулқ, доно ва меҳр-саховатли қирол мунажжими мэтр” Арнунинг ҳаётига зомин бўлган эди. Университетда тарқалган миш-мишларга кўра, ўлат, айниқса, Тиршап кўчасида истиқомат қиладиган аҳолига катта талафот етказган. Ана шу кўчадаги ўз ҳовлисида Клод Фроллонинг ота-онаси умргузаронлик қиларди. Хавотирга тушган ёш талаба ота-онасининг уйига шошилади. Бўсагадан ўтар-ўтмас ота-онасининг мурдасига дуч келади. Улар кеча ҳаёт билан видолашганди. Укаси – эмизикли чақалоқ ҳали тирик эди; тақдир ҳукмига ташлаб қўйилган гўдак беланчакда йиғлаб ётарди. Бу Клоднинг оиласидан қолган ягона ёдгорлик эди. Йигитча болакайни қўлга олиб, оғир хаёллар оғушида уйдан чиқиб кетади. Шу пайтгача илм ва хаёлот оламида кезиб юрган Клод чинакам ҳаёт синовларига дуч келган эди.

Бу фалокат унинг ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб юборди. Ўн тўққиз ёшида ҳам сағир, ҳам оила бошлиғи бўлиб қолган Клод талабалик хомхаёлларидан кечиб чинакам ҳаётга рўбарў келиш қанчалар аянчли эканини ҳис этди. Қалбини қуршаб олган меҳр-муҳаббатни чақалоққа – ўз укасига беришга қарор қилди. Илгари фақат китобга ошно бўлган одам учун бу юксак инсоний туйғу маълум маънода ғайритабиий ва шу билан бирга қувончли эди.

Авваллари унинг учун нотаниш бўлган бу туйғу бутун қалбини ларзага солди; Клод Фроллодек софдил инсон учун бу биринчи муҳаббат эди. **Болалигидаёқ ота-онасидан маҳрум бўлган, уларни деярли эс-**

¹ Капитулярий – илк феодализм даврида Каролинглар сулоласига мансуб франк қиролларининг фармон, қонун, кўрсатмалари.

² Грациан мажмуи – XII аср биринчи ярми – XIII асрда яратилган ғарб каноник ҳуқуқига оид қонун-қоидалар мажмуи.

³ Григорий Тўққизинчи (тахм. 1145–1241) – Рим папаси (1227–1241).

⁴ *Super specula* – Рим папаси Гонорий Уччинчи (1216–1227) булласининг номи.

⁵ Жеан-Франсуа де Труа (1679–1752) – рококо йўналишида ижод қилган француз мусаввири.

лай олмайдиган, китобга шўнғиб кетган, илмга чанқоқ бечора талаба қалб амрига қулоқ тутишга вақт топа олмаган. Ота-онасидан айрилиб қолгач, гўё осмондан унинг қўлига келиб тушган бу мурғак бола Клод-ни буткул ўзгартириб юборди. У бу дунёда Сорбонна назариялари ва Ҳомернинг шеърларидан ташқари яна нималардир борлигини англаб етди; инсон яхши гапнинг гадоси эканини, меҳр-муҳаббатсиз ҳаёт бу – титраб, ғижирлаб турган жонсиз ускунадан бошқа нарса эмаслигини тушунди. Аммо бир хаёлий орзу-умидлари бошқалари билан алмашаётган ёшда бўлгани учун у дунёда қавм-қариндошлик, оилавий ришталаргина мавжуд бўлади ва ҳаётига мазмун бахш этиш учун укасига нисбатан меҳр-муҳаббатнинг ўзи етарли деб ҳисобларди.

Заиф, малласоч, юзлари қип-қизил, жингалаксоч, акасидан бошқа суянчиғи бўлмаган бу ёқимтой болакай Клоднинг изтиробга тўла қалбини ҳаяжонга солар, унинг тақдири ҳақида тинимсиз ўйлашга мажбур етарди.

Иниси Жеан онадан ажралиб қолганда ҳали сутдан чикмаган чақалоқ эди. Клод унга энага излаб топди. Отасининг вафотидан кейин Тиршапдан ташқари, тўртбурчак Жантильи минорасининг эгасига тегишли Мулен ерлари ҳам унга мерос сифатида ўтган эди. Бу ерда университетга яқин Винчестр қалъаси (Бисетра) ёнидаги тепаликда қурилган тегирмон бор эди. Клод соппа-соғ эмизикли боласи бўлган тегирмончининг хотинига Жеанни олиб боришга қарор қилди.

Шундан эътиборан, елкасига қанчалар оғир юк тушганини англаган Клоднинг ҳаётга муносабати тубдан ўзгарди. Боланинг тақдири учун Яратган олдида масъулиятни зиммасига олган ҳамда уйланиш ва фарзандли бўлиш фикридан буткул воз кечган Клод бутун ҳаётини укасининг тарбиясига бағишлашга қарор қилди. Буни ўзининг юксак инсоний бурчи деб билди. Энг эзгу фазилатлар ва билим соҳиби, Париж епископи вассали мартабасига эга бўлган Клод учун черковнинг барча эшиклари очик эди. Йигирма яшар йигитча папа курияси¹ фатвоси билан Париж Биби Марям ибодатхонаси руҳоний хизматчиси этиб тайинланади; у ибодатхонанинг ибодат жуда кеч бошланадиган altare pigrogi² қисмида хизмат қиларди.

Хуллас, Фролло Фома ҳафталигида нефдан чап тарафда, Биби Марям ҳайкалининг ёнида жойлашган “ялқовлар меҳроби” олдида эрталабки ибодатни адо этиб, уйга қайтмоқчи бўлган пайтда ташландиқ болалар беланчаги атрофида гап сотиб турган кампирлар эътиборини жалб этди.

У шунчалик нафратга сабаб бўлган шўрликнинг ёнига келди. Бад-башара ташландиқ боланинг қиёфаси уни ларзага солди. Мабодо, болакай ўлиб қолса, унинг севимли укасини ҳам мана шу беланчакка ташлаб кетишлари мумкин-ку, деган ўй юрак-бағрини эзиб юборди; қалбини раҳм-шафқат туйғуси қуршаб олган йигитча болани беланчакдан олиб, уйига олиб кетди.

Шўрликнинг чап кўзини сўгал қоплаган, боши елкасига кириб кетган, умуртқаси ярим айлана шаклида букилган, кўкрак қафаси олдинга чикқан, оёқлари қийшиқ эди; бироқ қайси тилда гувранаётганини анг-

¹ Папа курияси – Ватиканнинг ижроия органи.

² Altare pigrogum (лот.) – ялқовлар меҳроби.

лаш қийин бўлса-да, жони қаттиқ экан, бақириси унинг соғломлиги ва бақувват эканидан далолат берарди. Бадбашара мурғак болани кўриб, қалби ачиниш ҳисси билан тўлиб-тошган Клод укасига нисбатан меҳр-мурувват ҳақи болани тарбия қилишга онт ичди: кейинчалик Жан канчалик оғир гуноҳлар содир этмасин, уларнинг бари акасининг чексиз меҳр-муруввати туфайли оқлаиб кетган эди.

Клод болани топган кун шарафига, эҳтимол, бу шўрпешонанинг бадбашаралиги ва беўхшовлигини ифодалаш учун унга “Квазимодо”¹ деб ном берди. Бир кўзли, букур, оёқлари қийшиқ Квазимодо чиндан ҳам шу номга муносиб эди.

III. *Immanis pecoris custos, immanior ipse*²

1482 йилга келиб, Квазимодо анча улғайиб қолган эди. Яратган марҳамати билан Людовик Ўн Иккинчининг сартароши Оливье ле Деннинг илтифоти сабаб Гильом Шартъенинг вафотидан кейин 1472 йилда Париж епископи мессир Луи де Бомоннинг кўмаги туфайли Жозас архидьякони мартабасига эришган тутинган отаси Клод Фролоннинг саъй-ҳаракати ила Квазимодо Биби Марям ибодатхонасининг кўнғироқчиси этиб тайинланди.

Вақт ўтиши билан кўнғироқчини ибодатхона билан боғлаб турган ришталар мустаҳкамланди.

Шу даргоҳ паноҳида улғайган, шу ерда яшаб тунайдиган, уни деярли тарк этмайдиган, сеҳрли таъсирини доимо ҳис этиб турадиган Квазимодо бора-бора ибодатхонанинг ўзига ўхшаб қолди: у гўё бинога сингиб, унинг таркибий қисмларидан бирига айланди. Муболағасиз айтиш мумкинки, шиллиққурт чиғаноқ шаклига қанчалик мос бўлса, у ҳам ибодатхона шаклига шунчалик мослашиб кетганди. Бу унинг бошпанаси, уяси, қобиғи эди. У билан кўҳна ибодатхона ўртасида аллақандай чуқур боғлиқлик, жисмоний ўхшашлик бор эди; тошбақани косасидан ажратиб бўлмаганидек, Квазимодони ҳам ибодатхонасиз тасаввур этиш мумкин эмас. Биби Марям ибодатхонасининг ғадирбудур деворлари унинг учун гўё қалқон эди. Бу даргоҳ айнан унинг учун бунёд этилгандек эди. Бу ерда у тушмаган чуқурлик, у забт этмаган чўққи қолмаган эди. Тобе минораларга қийналмай чиқаётганини кўрган одам Квазимодо уларни ўзига бўйсундирган, қўлга ўргатиб олган, деган тўхтамга келиши мумкин эди. Улкан ибодатхона ўраларидан сакраб, деворлар бўйлаб тирмашиб ўйноқлаётган Квазимодо гоҳ маймунни, гоҳ тоғ эчкисини, гоҳ тетапоя бўлмай туриб суза бошлайдиган, ёшлигиданоқ денгизга ошно Колабрия³ болаларини эслатарди.

Қолаверса, унинг жисмигина эмас, руҳи ҳам ибодатхона нусхасидек шаклланди. Квазимодонинг руҳиятида нималар намоён бўларди? Унинг ўзига хослиги нимада эди? Бетайин турмуш тарзи ва беўхшов, бадбашара пўстлоқ остида қандай қалб кўнгил яширин эканини аниқлаш

¹ Квазимодо – католик динида Пасхадан кейинги биринчи яшанба, *quasimodo* лотинчада “салпал”, “иложи борича”, “деярли”, “қарийб” маъноларини англатади.

² *Immanis pecoris custos, immanior ipse* (лот.) – ваҳший тўда етакчиси ундан-да ваҳшийроқдир.

³ Колабрия – Италия жанубидаги Колабрия ярим оролида, Тиррен ва Ионика денгизлари буйида жойлашган, бешта вилоятга бўлинган маъмурий ҳудуд.

қийин. Квазимодо қийшиқ, букур ва чўлоқ бўлиб туғилганди. Уни гапиришга ўргатиш учун Клод Фроллодан қанча куч ва сабр-тоқат талаб этилганини билсангиз эди. Тағин, шўрлик ташландиқ болани ҳар хил боло-қазо таъкиб этарди. У ўн тўрт ёшида яна бир фалокат юз берди: қўнғироқлар жарангидан қулоқ пардалари ёрилиб, кар бўлиб қолди. Табиат ланг очиб берган ягона эшик тўсатдан тақа-тақ ёпилди-қўйди. Квазимодо қалбини нурафшон этиб турган шодлик ва ёруғликнинг учқунлари сўнди. Рухини зулмат қамраб олди. Бунинг устига, карлиги уни гунгга айлантириб қўйганди. Устидан кулишларига чек қўйиш учун Квазимодо гапирмасликка аҳд қилди. У Клод Фроллонинг чексиз сабр-тоқати ва машаққатли меҳнати билан ечилган тилига ихтиёрий равишда кишан солди. Шунинг учун гапиришга зарурат туғилганда тили, ошиқ-мошиғи занглаган эшикка ўхшаб, зўрға айланарди.

Унинг қулоғига чалинадиган ягона товуш бу – қўнғироқлар бонги эди. Шунинг учун ҳам у катта қўнғироқни, айниқса, яхши кўрарди. Шодиёналар пайтида теварак-атрофга жар соладиган қўнғироқлар оиласидан айнан шунисига у алоҳида меҳр билан боқарди. Унга “Мария” деб ном беришган. У ҳажман кичикроқ “синглиси” – “Жакелина” қўнғироғи ёнига, жанубий минорага осиб қўйилган эди. Иккинчи минорада олти қўнғироқ, ўрта минорада фақат Пасха арафасида чалинадиган ёғоч қўнғироқ билан бирга яна олтига кичкича қўнғироқча бор эди. Шундай қилиб, Квазимодо “ҳарам”ида жами ўн бешта қўнғироқ бўлиб, “Мария” унинг арзандаси эди.

Улуғ шодиёна кунлари унинг ҳайратини тасаввур қилиш амримаҳол. Архидьякон “боракол” дея изн бериши билан бошқалар етолмайдиган тезликда айланма зинадан учиб тепага чиқар ва ҳаллослаб катта қўнғироқ кулбасига қадам қўярди. Бир муддат аллақандай меҳр билан унга тикилиб тургач, бир нималар деб шивирлар, машаққатли йўлга чиқаётган от сингари қўнғироқни силаб-сийпаларди. Дастлабки меҳр товланишларидан сўнг пастки қаватдаги ёрдамчиларига “бошланг” дея ишора қиларди. Улар арқонларга осилиши билан чиғирлар ғижирлаб ишга тушар ва улкан мис ғилофлар аста-секин тебрана бошларди. Бутун вужудини ҳаяжон босган Квазимодо кўз узмасдан қўнғироқни кузатиб турарди.

Қўнғироқнинг ички деворига урилган мис тилчанинг дастлабки зарбаси Квазимодо осилиб турган тўсинни титратиб юборар, у қўнғироқ билан бирга тебранаётгандек бўларди. “Қани, тезроқ бўл!” – дея телбаларга ўхшаб ҳайқирарди у. Қўнғироқ ҳаракати тезлашиб, тебраниш бурчаги катталашгани сайин Квазимодонинг оловдай ёниб-ярқираб кетган кўзи ҳам чақчайиб борарди.

Квазимодони билган, унинг аянчли тақдирдан бохабар бўлганлар учун Биби Марям ибодатхонаси бугун кимсасиз, жонсиз бўлиб қолган. У нимасидандир маҳрум бўлган. Ибодатхонанинг улкан жисми-жони бўшаб қолган; руҳи уни тарк этиб устухонигина қолган, холос. Бош чаноғида кўз чуқурчалари ҳамон қорайиб турган бўлса ҳам, нигоҳлар мангу сўнган эди.

IV. Ит ва унинг хожаси

Шунга қарамай, Квазимодонинг ғазабу нафратига дучор бўлмаган, у хатто ибодатхонадан ҳам кўпроқ севадиган бир инсон бор эди. Бу – унинг тутинган отаси Клод Фролло.

Квазимодо қалбини қуршаб олган миннатдорлик туйғуси ғоят теран, чек-чегарасиз эди; одатда тутинган отасининг қиёфаси жиддий, гап-сўзлари қисқа, қуруқ ва кўпинча буйруқ оҳангда бўлса ҳам, унга нисбатан миннатдорлик туйғуси заррача сусаймасди. У архидьяконнинг садоқатли қули, тиришқоқ хизматкори, хушёр кўриқчи ити эди. Бахтиқаро кўнғироқчи қар бўлиб қолганда Квазимодо ва Клод Фролло ўзларигагина тушунарли имо-ишоралар воситасида сўзлашадиган бўлишди. Яъни Квазимодо мулоқот юрита оладиган ягона инсон архидьякон эди. Бу ёруғ дунёда у Париж Биби Марям ибодатхонаси ва Клод Фролло билан боғланган эди, холос.

Дунёда ҳеч нима архидьяконнинг кўнғироқчи устидан ҳукмронлиги ва кўнғироқчининг архидьяконга садоқати ва меҳр-муҳаббатига тенг кела олмасди. Клоднинг биргина ишораси билан, шунчаки унинг кўнглини олиш учун Квазимодо ибодатхонанинг энг баланд минорасидан боши билан пастга шўнғишга тайёр эди. Жисмоний жихатдан жуда бақувват Квазимодонинг бошқа кишига кўр-кўрона бўйсунуши ғалати туюларди. Бу ҳолни нафақат ўғилнинг отасига ҳурмати, қулнинг хожасига садоқати, балки теран ақл-заковат соҳибининг таъсири билан ҳам изоҳлаш мумкин. Бошқача айтганда, ғариб, нотавон, бесўнақай, ривожланмаган онг ўтқир, қудратли, қатъиятли тафаккурга илтижо ва итоаткорлик билан боқиб турарди.

Аммо буларнинг баридан устун бўлган Квазимододаги миннатдорлик ҳисси шу қадар кучли эдики, уни нима биландир қиёслаш имконсиздир. Одамлар орасида бундай фазилат соҳибларини учратиш мушкул. Бу ўринда биз Квазимодонинг архидьяконга меҳр-муҳаббати шу қадар чексиз эдики, бирон-бир жонивор: на ит, на от, на фил ўз эгасини бу қадар севмаган бўлса керак, дея олишимиз мумкин, холос.

V. Клод Фролло ҳақидаги бобнинг давоми

1482 йилда Квазимодо йигирма, Клод Фролло ўттиз олти ёшда эди. Бири улғайиб, кучга тўлиб бораётган бўлса, иккинчисининг сочига оқ туша бошлаганди.

Энди Клод Фролло кўп нарсани ўқиб билган, аммо бундан ҳам кўпроғидан беҳабар хаёлпараст файласуф, ожиз болакайнинг меҳрибон ҳомийси, Торшидаги содда талаба эмасди. Эндиликда бу кимсан – Жозас архидьякони, Монлерий ва Шатофор черковлари ҳамда бир юз етмиш тўрт кишлоқ бутхоналарини бошқарадиган епископнинг иккинчи ёрдамчиси, ўта жиддий, қиёфаси ҳамиша тунд руҳоний, руҳ нажоткори эди. Улуғвор ва мартабали бу зот кўлларини кўксига қўйиб, бошини қуйи солиб, баланд, ўқсимон гумбаз тагидан ўйчан ўтиб кетаётганда, калта стихар ва камзул кийган навқирон кўшиқчилар ҳам, ёши ўтган

кўшиқчилар ҳам, авлиё Августин¹ қавми ҳам, эрталабки ибодат пайтида хизмат қиладиган причетниклар² ҳам титраб-қалтираб қоларди.

Клод Фролло ҳаётининг мазмунига айланган икки машғулот – илмий изланишларини ҳам, ёш инисининг тарбиясини ҳам ташлаб қўймади. Аммо вақт ўтиши билан аллақандай аччиқ бир нималар бу ёқимли мажбуриятлар билан аралашиб кетди. Павел Диакон таъкидлаганидек, энг сифатли думба ёғи ҳам бир кун келиб айнийди. Тегирмонда вояга етгани учун Тегирмончи деган лақаб олган навқирон Жеан Фролло тарбияси акаси кўзлаган йўналишдан чиқиб кетган эди. У Жеаннинг художўй, итоаткор, илмга чанқоқ, хурматга лойиқ талаба бўлишига умид қилган эди. Бахтга қарши, ука ялқовлик, жаҳолат ва бузуқлик бобида тенгсиз эди. Ана шу кулоқсиз бетамиз, кичкина иблис қилмишлари Клод отани гоҳ қовоғини уйишга, гоҳ кулишга мажбур қиларди.

Клод укасининг тарбиясини ўзи бир вақтлар ёшлик чоғларини машғулот ва ўй-хаёллар оғушида ўтказган Торши коллежига ишониб топширади; қачонлардир Фролло исми бу илм масканига шараф келтирган бўлса, эндиликда бузуқчилик манбаига айлангани унинг учун кутилмаган нохуш воқеа бўлди. Баъзан Жеанга қаттиқ дашном бериб, одоб-ахлоқдан ваъз ўқиганда, у “жасорат намуна”ларини кўрсатиб тингларди. Кўнгли бўш ёш саёқ ваъз якунига етгач, гўё ҳеч нима бўлмагандек, яна ўша бетайин юриш-туриш, ичкиликбозликка шўнғиб кетарди.

Одатда бундай пайтларда Торши коллежининг кичик тарбиячиси руҳоний ҳузурига келарди-да, афтини бужмайтириб, устига лотинчада quasi classico excitati³ деб ёзилган ҳисоботни унинг қўлига топшириб кетарди. Жеаннинг ахлоқсизлиги шу даражага бориб етган эдики, ўн олти яшар болага мутлақо тўғри келмайдиган номаъқулчилик – Глатиньни кўчасига⁴ бориб туриши ҳақида миш-мишлар тарқалди.

Шунинг учун ҳам ғам-ғуссага ботган, одамлардан кўнгли совиган Клод, ҳар ҳолда ўзгалар учун беэиён, ҳатто эътиборингиз учун ондасонда ранги ўчган танга билан сийлайдиган иш – илмий машғулотга жон-жаҳди билан берилди. Унинг билимлари доираси кенгайиб борган сари ўзи ўта тақводор руҳоний ва тунд кимсага айланарди. Ҳар бир инсон жисмида узлуксиз ривожланадиган ақл, майллар ва феъл-атвор ўртасида мавжуд уйғунлик оғир руҳий изтироблар таъсиридагина издан чиқади.

Клод Фролло ўспиринлик чоғидаёқ қонун билан белгиланган ва белгиланмаган барча ижтимоий фанларни хатм этиб улгургани сабабли, бундан буён ubi defuit or bis⁵ билан ўзини-ўзи чегаралаб қўйиши ёки илмга ташналигини қондирадиган бошқа воситаларни излашига тўғри келарди. Назарида, ўз думига заҳар сочаётган илон тимсоли ҳамма соҳалардан кўра кўпроқ айнан илм-фанга тўғри келадигандек эди. Клод **Фролло ўз ҳаётий тажрибасида бунга ишонч ҳосил қилган эди. Кўплаб**

¹ Авлиё Августин (354–430) – христиан динига мансуб машҳур илоҳиётшунос ва файласуф, на-сроний черков асосчиларидан бири.

² Причетник – христиан черковида хизмат қиладиган қуйи поғонага мансуб руҳоний.

³ Quasi classico excitati (лот.) – муштлашишнинг асл сабаби – ичилган шароб миқдори.

⁴ Глатиньни кўчаси – ўрта асрларда кўплаб исловотхоналар жойлашган Париж кўчаси.

⁵ Ubi defuit or bis (лот.) – яъни доирасимон ёпиқ жой. Бу ўринда қадимги даврлар ва ўрта асрлар-да берилган “билимлар доираси” назарда тутилаётир.

бамаъни одамларнинг таъкидлашича, у инсоннинг барча *fas*¹ билимларини эгаллаб олгач, билимларнинг *nefas*² соҳаларига қўл уришга жазм этган. У Сорбоннада руҳоний олимларнинг йиғилишларида, Сент-Илердаги фалсафий тортишувларда, Сен-Мартен қошидаги анъанавий ҳуқуқ докторларининг баҳс-мунозараларида, “Биби Марям касалхонаси”даги шифокорлар анжуманларида иштирок этарди. Тўрт факультет деб номланган мана шу улкан “ошхона”ларда тафаккур учун тайёрланган ва тавсия этилган барча рухсат этилган “таом”ларни ютиб нафсини қондирган эди. Ўшанда у мана шу чекланган моддий фаннинг туб-тубигача, тағзаминигача кириб боришга эришди. Ким билади, балки у алкимёгарлар, мунажжимлар ва герметикларнинг ғаройиб зиёфатида иштирок этиш учун қалбини гаровга қўйган бўлса не ажаб. Бу зиёфатнинг тўрида Ибн Рушд³, Парижлик Гильом⁴, Никола Фламель⁵ ўтирган бўлса, унинг қарама-қарши томонида эса излари қадим Шарқда қолиб кетган, қиёфаси етти шам билан ёритилган Соломон, Пифагор ва Зардушт тимсоли намоён бўлади.

Шуниси аниқки, Клод Фролло 1466 йилдаги ўлат қурбонлари билан бирга ётган ота-онасининг қабрини зиёрат қилиш учун Айбсизлар қабристонига тез-тез бориб турган; бироқ айтишларича, ота-онасининг қабри олдидаги бутга эмас, Никола Фламель ва Клод Пернель қабрлари ёнида қад ростлаган ғалати ҳайкалларга тиз чўккан экан.

Бундан ташқари, уни Ломбард кўчасида ҳам кўп бор кўришгани, бу ерда у Ёзувчилар ва Мариво кўчалари муюлишида жойлашган уйчага ҳеч кимга билдирмай кириб кетгани ҳам айни ҳақиқат. Бу уй Никола Фламель томонидан қурилган бўлиб, алкимёгар 1417 йилда шу ерда вафот этган. Ўшандан буён эгасиз бу уйга фалсафий тошни⁶ излаб келганлар деворларга исмини ўйиб ёзаверганидан емирилиб, вайронага айланиб қолган эди. Қўшнилари бир гал туйнукдан мўралашганда, архидьякон Клод тош пойдеворлари Никола Фламельнинг сон-саноксиз шеър ва иероглифлари билан чизиб-бежаб ташланган икки ертўлани казиб, тупроғини чиқариб ташлаганини ўз кўзлари билан кўришганини айтишганди. Ҳойнаҳой, у Фламель фалсафий тошни айнан шу ерга қўмган, деб ўйлаган бўлса керак. Орадан икки аср ўтибдики, алкимёгарлар уйнинг ҳаммаёғини қазиб ташлаганидан унинг пойдевори емирилиб, бир уюм тупроққа айланиб қолган эди.

Кези келганда айтиш жоизки, Биби Марям ибодатхонаси тақдирига уни бир-бирига мутлақо ўхшамайдиган икки киши – Клод Фролло ва Квазимодо томонидан севиш битилган экан. Ёввойи, табиий майлларгагина бўйсунадиган яримодам – Квазимодо ибодатхонани гўзаллиги, алифдек қадди-қомати ва мукамаллиги учун севиб-ардоқласа, билим доираси ва тасаввур дунёси бой Клод ота ушбу обида ботинига яширинган теран маъно-моҳият, у билан боғлиқ афсоналар, фасаднинг меъморий безакларида акс эттирилган ажиб белги-нақшлар, лўнда қилиб

¹ *Fas* (лот.) – рухсат этилган.

² *Nefas* (лот.) – рухсат этилмаган.

³ Ибн Рушд (1126–1198) – машҳур араб-мусулмон мутафаккири, табиб ва ҳуқуқшунос.

⁴ Гильом де Монфор (1101 йилда вафот этган) – Париж епископи.

⁵ Никола Фламель (1330–1418) – француз алкимёғари, айрим маълумотларга кўра, у фалсафий тошни ва ҳаёт малҳамини кашф этган эмиш.

⁶ Фалсафий тош – Ўрта аср алкимёғарларининг таъкидлашича, ҳар қандай металлни олтинга айлантирадиган ҳамда ҳаёт малҳамини яратишга хизмат қилувчи афсонавий модда.

айтганда, неча-неча асрлардан буён инсон тафаккурини ўйлантириб келаётган сир-синоат учун яхши кўрарди.

Ниҳоят, архидьякон ибодатхонанинг Грев майдонига қараган тарафидаги минорада унинг рухсатисиз ҳатто епископ ҳам қадам боса олмайдиган кичкина махфий хужрани ўзи учун танлаб ҳозирлаб қўйгани ҳам эътибордан четда қолмаган. Бу хужрада не сир-синоат яширинганини ҳеч ким билмасди; аммо баъзан тунлари Сенанинг қарама-қарши қирғоғидан миноранинг орқа тарафидаги дарчага кўзи тушиб, темирчи босқонининг дамига ўхшаб, қисқа ва бир хил вақт оралиғида липиллаётган, шамчирокдан кўра ўчоқ оловига ўхшаб кетадиган ўйноқи, қизғиш, ғалати шуълани кўрганлар бўлган. Теварак-атрофни зулмат босганда минорадан тушаётган бу шуълани кўрган ғийбатчи хотинлар: “Архидьякон яна босқонга ўт қалаётган кўринади! У ерда жаҳаннам олови ловуллаётган бўлса керак”, дея тилига эрк берарди.

Бу миш-мишлар унинг афсунгарлик билан шуғулланганига далил бўла олмаса ҳам, ҳар ҳолда, шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди, қолаверса, архидьякон халқ орасида яхши ном қолдирган кишилар сирасига кирмасди. Бироқ, тан олиш керакки, Мисрнинг барча афсунгарлик илмига қарши архидьякондек ашаддий душман, Биби Марям ибодатхонаси консисторияси судьялари олдида фолбину афсунгарларни шафқатсизларча фош этгувчи Клод Фроллодек жонбоз топилмаса керак. Шунга қарамасдан, руҳоний алломалар архидьякон руҳан каббалистика¹, дуохонлик, афсунгарлик, фолбинлик оламида кезиб юради, ҳатто дўзах бўсағасига қадам қўяди деб билишарди. Авом ҳам уларга ҳамфикр эди: унча-мунча фаросати бор одам ҳам Квазимодони иблис, Клод Фроллони эса афсунгар деб ҳисобларди.

Вақт ўтиши билан Клод Фроллонинг билимларида тубсиз жарлик ҳосил бўлдики, йиллар таъсирида худди шундай чоҳ қалбини ҳам емирди. Ҳарқалай, унинг қоп-қора булутлар орасида милтиллаб турган руҳини намоён этувчи юзига тикилган кишининг кўнглига шундан бошқа гап келмасди. Кенг пешонасида бирорта ҳам тук қолмагани, бошини ҳамиша эгиб юриши, кўкраги эса кўтарилиб тушаётганининг боиси нимада? Уйилган қовоқлари жанг қилишга шай буқалар сингари тутшиб турган паллада қандай махфий фикр оғзининг бир четида истехзоли нимтабассум уйғотди? Нима учун унинг яккам-дуккам сочлари оқариб кетган? Унинг қарашида ўчоқдан отилиб чиқаётган оловдек ярқираб кетадиган жуда ғалати сирли учқунлар ниманинг ифодаси?

Биз тилга олган воқеалар рўй бераётган кезларда бу ички руҳий изтироб белгилари авж палласига кўтарилган эди. Кўпгина ҳолларда кимсасиз ибодатхонада архидьякон билан учрашиб қолган черков хорининг бирон-бир кичик қўшиқчиси унинг ғаройиб ва ёрқин нигоҳларини кўриб қолса, даҳшатга тушиб қочиб қоларди. Ибодат чоғида ёнидаги курсида ўтирган сафдоши унинг нақоратга аллақандай тушунарсиз сўзларни қўшаётганини кўп бор эшитган.

¹ Каббалистика – 1) XII асрда яҳудийлик дини доирасида вужудга келган мистик оқим; 2) ҳарфлар ёрдамида фол очиш билан боғлиқ маросим ва аъналар; 3) мажозий маънода: тушунарсиз, сирли нарса.

ОЛТИНЧИ КИТОБ

I. Қадимий магистратурага холисона назар

1482 йилда Сьер де Бейн рицари, д'Иври ва Сент-Андри барони, қирол маслаҳатчиси ва камергери ҳамда Париж превоси шавкатли Робер д'Эстутвил ўзини бағоят бахтли инсон деб ҳисобларди. 1465 йилнинг 7 ноябрида, яъни комета пайдо бўлган йилда қирол марҳамати билан ана шундай нуфузли лавозимни эгаллаганига қарийб ўн етти йил бўлибди. Бу лавозимни у шунчаки хизмат жойи эмас, отамерос мулк деб биларди.

Қирол фармонида қайд этилганидек, бу лавозим унга “эҳтиёткорлик билан сақлаб туриш учун” топширилган эди. Чиндан ҳам, у лавозимини кўз қорачиғидек асраб-авайлади. Лавозимга жон-жаҳди билан ёпишиб, шу қадар унга сингиб кетдики, ҳатто мулозимларни тез-тез алмаштириб, мутлақ ҳокимиятни қўлида сақлаб туришга интиладиган, ҳар бир одамга шубҳа билан қарайдиган, ўта мижғов ва ҳаракатчан қиролнинг куткусига ҳам дош бера олди. Аммо шундай мартаба ҳам унга камлик қилди: шавкатли рицаримиз елиб-югуриб, ўзидан кейин бу лавозим ўғлига мерос бўлиб ўтишига эришди. Мана, икки йилдирки, зодагон Жак д'Эстутвилнинг исми шарифи отасининг исми шарифи билан ёнма-ён Париж шаҳар суди доимий аъзолари рўйхатининг бошида қайд этилган. Камдан-кам учрайдиган ва жуда ғаройиб илтифот! Лекин Робер д'Эстутвил Ижтимоий фаровонлик лигасига қарши рицарлик байроғини кўтариб жанг қилган жасур аскар экани ҳамда 14... йили қироличанинг Парижга ташрифи муносабати билан ул зоти олийларига ажойиб буғу ҳадя этганини унутмайлик. Қолаверса, у қирол судининг раиси Тристан-Қаландар билан ҳам апоқ-чапоқ бўлиб кетган эди.

Мессир Робер д'Эстутвил ҳоким ва Париж виконти¹ сифатида суд маҳкамасида ҳукмронлик қилиш билан чекланмасдан, қироллик олий суди ишларига ҳам бурнини тикарди. Бирон-бир мартабали шахс йўқки, жаллодга рўбарў бўлишдан олдин унинг қўлига тушмаган бўлса! Бозор майдонига герцог Немурни ушлаб келиш учун Бастилия томонда жойлашган Сент-Антуан дала ҳовлисига борган ҳам, жини суймайдиган коннетабл жаноб Сен-Польни, бақириб-чақирини, қаршилиқ кўрсатишига қарамасдан, Грев майдонига судраб келган ҳам мессир Робер д'Эстутвил бўлади.

Шуларнинг ўзиёқ бир одамнинг бахтли ҳаёт кечириши ва Париж ҳокимларининг ғоят қизиқарли тарихи солномасидан барчага сабоқ бўладиган алоҳида саҳифада муҳрлаб қўйилиши учун етарли бўлса керак.

Мессир Робер д'Эстутвил ҳаёти хотиржам ва хурсандчилик билан кечиши учун барча асослар мавжуд бўлса ҳам, 1482 йилнинг 7 январиди кайфияти бузук ҳолда уйғонган эди. Бунинг сабабини ўзи ҳам тушунтириб бера олмасди. Балки бу ҳол ўша куни осмон тунд бўлгани билан боғлиқдир. Ёки эскирган камар тўқаси ҳарбийларникидек қаттиқ тортиб боғлангани учун барча ҳокимларникига ўхшаш йўғон

¹ Виконт – Франция ва Англияда барон ва граф ўртасидаги зодагон унвони.

белини сиқиб қўйганиданмикан? Балки эгнида жулдур кийим, бошига илма-тешик бўлиб кетган шляпа қўндирган, белига йўлхалта ва сувдон боғлаб олган, қаторда тўрттадан бўлиб деразалари остидан ўтаётган бир гала такасалтанглар унга ҳурмат бажо келтирмагани бунга сабаб бўлдимикан? Ким билади, эҳтимол, бўлғуси қирол Карл Саккизинчи¹ томонидан келаси йили Париж ҳокими даромадининг уч юз етмиш ливр, ўн олти соль ва саккиз деньега қискартирилиши мумкинлиги кайфиятини бузаётганмикан?

Нима бўлганда ҳам, кечаги шодиёнадан кейин бугун барча учун, айниқса, ҳар бир байрамдан кейин Парижни ахлатдан мажозий ва том маънода тозалашга мажбур бўлган амалдор учун зерикарли кун эди. Бундан ташқари, у Гран-Шатледаги суд йиғилишида иштирок этиши зарур эди.

Аммо бу гал суд йиғилиши ҳокимнинг иштирокисиз бошланди. Унинг вазифасини жиной, фуқаровий ва хусусий ишлар бўйича ёрдамчилари бажариб турарди. Соат саккизларданок дубдан ясалган тўсиқ ва Шатледаги қуйи зал деворлари ўртасида оғзини очиб тиқилиб турган ўнга яқин парижлик эркак ва аёллар Шатле кичик судьяси ва ҳоким ёрдамчиси – Флориан Барбедьен томонидан нари-бери бажарилаётган ғаройиб ва мароқли фуқаролик ва жиной судлов жараёнида иштирок этарди.

Зал чоғроққина, пастқам, гумбазсимон эди. Унинг тўрида, айна пайтда бўш турган, Париж ҳокими ўтирадиган, қирол герблари билан безатилган стол ва дубдан ўйиб ясалган кўркам курси, чап тарафда кичик судья Флориан Барбедьенга мўлжалланган курси қўйилган. Пастроқда бир нималар ёзаётган мирза, унинг рўпарасида эса оломон жойлашган эди; эшик рўпарасида ва стол қаршисида қизил камлотдан² тикилган калта кафтан кийган, кўкрагига оқ хоч осиб қўйилган судьялар ўтирарди. Ярми қизил, ярми мовийранг пахтали камзул кийган шаҳар жамоа оқсоқоллари кенгашининг икки сержанти залнинг ичкарасида, стол ортидаги кичкина эшик ёнида соқчилик қилиб турарди.

Икки даста суд ишлари боғламаси ўртасида судья столига тирсақларини тираб ўтирган, қизариб-бўзарган ғадир-будур юзи қўй жунидан тикилган ёқа ичига ботиб кетган одамни; пирпираётган кўзларни, томоқнинг тагигача осилиб тушган серёғ ёноқларни тасаввур қила олсангиз – кўз ўнгингизда кичик судья Флориан Барбедьен киёфаси намоён бўлади.

Бунинг устига унинг қулоғи ҳам кар эди. Аммо бу ҳол Флориан Барбедьенга аниқ-тиниқ ва қатъий ҳукм чиқаришга тўсқинлик қилмасди. Ахир, судья ҳамма нарсани эшитаётгандек тасаввур уйғотса, бас. Бизнинг муҳтарам судьямизнинг диққат-эътиборини ҳеч қандай шовқинсурон буза олмаслиги туфайли, у бу талабга тўлиқ жабоб берарди.

Аммо залда унинг хатти-ҳаракатлари ва имо-ишораларини масхараляётган кузатувчи бор эди. Бу кечагина мактабда ўқиб юрган, бироқ истаган пайтда Парижнинг хоҳлаган бурчагида учратиш мумкин бўлган дўстимиз Жеан Тегирмончи эди.

– Қара, қара! – деди у шивирлаб, уларнинг кўз ўнгида бўлаётган

¹ Карл Саккизинчи (1470–1498) – 1483 йилдан Франция қироли.

² Камлот – қалин юнг газлама.

вокеалар ҳақидаги изоҳларини тинглаб, тиржайиб турган ҳамроҳи Робен Пуспенга. – Кимни олиб келишаётганини кўраяпсанми? Соқчиларнинг кўплигини қара! Юпитер ҳақи қасам ичиб айтаманки, този итлар галасининг бари шу ерда! Даҳшатли йиртқични тутишган кўринади. Ёввойи чўчкамикан, а? Робен, бу чиндан ҳам чўчка! Геркулес номи билан қасам ичиб айтманки, бу бизнинг кечаги ҳукмдоримиз, масхарабозлар папаси, кўнғироқчимиз, букримизнинг худди ўзгинаси! Бу – Квазимодо!

Бу чиндан ҳам Квазимодо эди.

У қовоғини солиб, индамай турарди. Фақат биргина кўзи билан оёқ-кўлидаги кишанларга онда-сонда хўмрайиб қараб кўярди. Флориан Барбедьенга келсак, у ўзини бекаму кўст, қулоғи бирозгина оғирлашган одам деб ҳисобларди, холос.

Шундай қилиб, Квазимодо ишини ғажиб бўлгач, қиёфаси улуғворлик ва беғаразлик касб этиши учун судья бошини ортга ташлаб, кўзларини юмиб олди. Энди у бир вақтнинг ўзида ҳам қар, ҳам кўр бўлиб қолган эди. Намунали судья бўлиш учун энг зарур шарт шу ўзи! Ана шундай қиёфага кирган судья сўроқ қилишга киришди:

– Исмингиз?

Бу ўринда карни қар сўроқ қилаётгани сабабли қонунда кўзда тутилмаган вазият юзага келди.

Ҳеч ким савол билан мурожаат этилаётганидан огоҳлантирмаган Квазимодо судьянинг юзига жимгина тикилиб турарди. Судланувчининг қарлиги ҳақида огоҳлантирилмаган қар судья эса у одатдагидек бошқа айбланувчилар сингари саволига жавоб берди, деб ўйлади ва ўта манманлик билан сўроқни давом эттирди:

– Жуда яхши. Ёшингиз нечада?

Табиийки, Квазимодо бу саволга ҳам жавоб бергани йўқ. Судланувчи жавоб қайтарганига заррача шубҳа қилмаган судья эса савол беришда давом этди:

– Шундай денг. Унвонингиз?

Судланувчи ҳамон сукут сақлаб турарди. Бу пайтга келиб, залдагилар бир-бирига кўз қирини ташлаб, шивирлаша бошлади.

– Етарли, – деди Барбедьен пинагини бузмай, судланувчининг учинчи саволга ҳам жавоб берганини ўзича тусмоллаб. – Сиз, биринчидан, тунги сукунатни бузганликда, иккинчидан, энгилтак аёлга (тахминимизча, фоҳишага) нисбатан қуч ишлатиш ва номуносиб хатти-ҳаракатларда, учинчидан, исён кўтариб, қиролимиз хизматидаги соқчиларга бўйсунмасликда айбланасиз. Бу ҳолатларнинг ҳар бири бўйича нима дея оласиз? Мирза! Судланувчининг олдинги жавобларини ёзиб олдингизми?

Ана шу машъум савол янграши билан бутун зални ларзага келтирган шу қадар қаттиқ, телбанамо, қулоқни қоматга келтирадиган қулги, қаҳқаҳа бошландики, уни ҳатто қар судья ҳам, қар судланувчи ҳам пайқамаслиги асло мумкин эмасди. Квазимодо букрини қимирлатиб, қулаётган томошабинлар томон бурилди; ҳайратга тушган Флориан Барбедьен эса судда иштирок этаётганларнинг қулгиси судланувчининг ўта бетакаллуфлик билан берган жавобига боғлиқ бўлса керак,

деган тахминга бориб, унга қараб ўдағайлади:

– Ярамас! Бундай жавоб учун сени дорга осиш керак! Ким билан гаплашаётганингни биласанми, ўзи?

Судьянинг бу дағдағасидан кейин кулги яна авжига чикди. Бу гаплар шу қадар ўринсиз ва бемаъни эдики, Яратган ақлдан қисган шаҳар оқсоқоллар кенгаши сержантлари ҳам чидаб туролмай, хохолаб юборди. Нималар юз бераётганини англай олмаётган биргина Квазимодо пинагини бузмай серрайиб турарди. Жаҳл отига минган судья эса гапини ўша руҳда давом эттириб, судланувчининг кўнглига қўрқув солиш орқали бу ерда ҳозир бўлганларга ҳам таъсир этишга умид боғлаб, судга нисбатан ҳурмат бажо келтириш лозимлигини эслатиб кўйишга қарор қилди.

– Эй, ярамас босқинчи, бузуки! Сен ҳали халқ фаровонлиги ҳақида тинимсиз беғараз қайғуриш вазифалари зиммасига юклатилган амалдор устидан куляпсанми!

Агарда айнан шу дақиқаларда зал тўридаги кичкина эшик тўсатдан очилиб, жаноб ҳоким кириб келмаганда нотиклик уммонига фарқ бўлган Флориан Барбедьен қачон ва қаерда соҳилга етиб олиш-олмаслиги худогагина аён эди.

Ҳокимнинг пайдо бўлиши билан судья пошнасида ярим бурилиб, унга мурожаат этди.

– Монсеньор! – деди у. – Судни ўта оғир ва ақл бовар қилмайган сўзлар билан ҳақорат қилган мана бу судланувчига муносиб жазо белгилашингизни талаб қиламан.

Қовоғи уйилган мессир Робер д’Эстувилнинг улуғвор ва диққат талаб этувчи ҳаракатини кўриб турган букур бир нималарни англаган-дек бўлди.

– Қани, ярамас, айт-чи, – деди ҳоким жиддий оҳангда, – қандай жиноятинг учун сени бу ерга олиб келишди?

Шу чокқача бир оғиз ҳам гапирмаган шўрлик Квазимодо бу жаноб исмимни сўраяпти, деб ўйлади чоғи, хириллаган ва бўғиқ овозда жавоб қилди:

– Квазимодо.

Жавоб саволга шу қадар зид эдики, яна ҳамма хохолаб кулиб юборди, ғазабдан қизариб кетган мессир Робер эса бор овози билан ўшқирди:

– Вой аблаҳ-ей, сен мени ҳам масхара қиляпсанми?!

– Париж Биби Марям кўнғироқчисиман, – деди судьяга машғулотини айтиш керак деган фикрга борган Квазимодо.

– Кўнғироқчиман?! – дея давом этди судья. Эрталабдан кайфияти бўлмаган ул зот судланувчининг бундай ғалати жавобларисиз ҳам ғазаб отига минишга тайёр эди. – Кўнғироқчиман дегин! Темир хивичлар билан орқангга шундай савалатаманки, ҳаммаёғинг жиринглаб кетади. Эшитяпсанми, ярамас?

– Ёшимни сўраётган бўлсангиз, – деди Квазимодо, – адашмасам, авлиё Мартин кунида йигирмага тўламан.

Бунисига энди чидаб бўлмасди, ҳокимнинг тоқати тоқ бўлди.

– Шунақами! Сен ҳали ҳоким устидан ҳам куляпсанми! Жаноб сержантлар! Мана бу қаллобни Грев майдонидаги шармандалик устунига

олиб боринг-да, роса савалаб, бир соат чамбаракда айлантинг. Худо ҳақи, бундай кўрслиги унга қимматга тушади! Бу ҳукми тўрт жарчи Париж виконтлигидаги барча округларга етказишини талаб қиламан!

Уша захоти мирза ҳукм матнини ёзишга киришди.

– Худо ҳақи, буни ҳақиқий ҳукм деса бўлади! – дея бақирди турган жойидан шумтака Жеан Фролло Тегирмончи.

Ҳоким ўгирилиб, ғазабга тўла кўзларини яна Квазимодога қадади.

– Бу фирибгар худони тилга олдимиз? Мирза! Ҳукмга худога шак келтиргани учун ўн икки Париж денъеси миқдоридеги жарима ҳам қўшилсин ва унинг ярми авлиё Евстафий черковига берилсин.

Мирза тақдим этган суд қарорига ўз муҳрини босган ҳоким ташқарига чиқиб, суд залларини айлана бошлади. Унинг нохуш кайфиятини кўрган киши бугун Парижнинг барча турмалари тўлиб кетади, деган хулосага келган бўларди. Жеан Фролло ва Робен Пуспен унинг ортидан тиржайиб кузатиб қолган бўлса, Квазимодо рўй берган воқеаларни аллақандай лоқайдлик ва ҳайрат билан кузатиб турарди.

Айни шу пайтда шўрлик букурнинг аҳволига ачиниб кетган мирза, жазони биров бўлса ҳам енгиллатиш мақсадида, ҳукми имзолаш учун уни ўқиб чиқаётган Флориан Барбедьенга энгашиди-да, Квазимодога ишора қилиб шивирлади:

– Бу кимсанинг қулоғи эшитмайди.

У худди шундай жисмоний нуқсонга бўлган Флориан Барбедьеннинг кўнгли юмшаса керак, деган хаёлга борган эди. Аммо, таъкидлаганимиздек, Флориан Барбедьен ҳеч ким карлигини сезиб қолишини ис-тамасди. Қолаверса, унинг қулоғи шу қадар оғир эдики, мирза айтган гапдан биргина товушни ҳам эшитгани йўқ. Шунга қарамасдан, ҳамма гапдан хабардор эканини кўрсатмоқчи бўлиб, мирзага қарата деди:

– Э, шунақа денг? Бундан мутлақо беҳабар эканман. Шундай экан, шармандалиқ устунни ёнидаги жазога яна бир соат қўшинг.

Ва шу ондаёқ ўзгартирилган ҳукмга имзо қўйди.

II. Каламуш уяси

Бир кун олдин Гренгуар билан биргаликда Эсмеральданинг ортидан бориш учун тарк этганимиз Грев майдонига яна қайтмоқчимиз.

Майдоннинг ҳар бир бурчагида юз бераётган марокли воқеаларни кўриб тўйган китобхон майдоннинг ғарб томонида соҳил билан бурчак ҳосил қилган қадимий, ярим готика, ярим романча услубда яратилган Роланд минорасига разм солса, фасаднинг охирироғида ёмғирдан кичкина соябон, ўғрилардан эса – уни варақлашга тўсқинлик қилмайдиган панжара билан тўсилган қалин, ниҳоятда зўр безатилган дуолар китобига кўзи тушган бўлар эди. У билан ёнма-ён кўча томонга қараган, бирининг устига иккинчиси кўндаланг қўйилган ва темир тасма билан тўсилган кичкина узунчоқ деразани кўрган бўларди; қалин деворда кўча билан бир сатҳда қурилган эшиксиз хужрага озгина бўлса ҳам нур ва ҳаво кирадиган ягона туйнук шу эди; бу хужрада ҳукмрон сукунат Парижнинг қайнаб ётган энг гавжум ва сершовқин майдони яқинлиги учун, айниқса, яққол сезиларди.

Тахминан уч юз йил муқаддам салиб урушларида ҳалок бўлган отасига мотам тутган Роланд минораси соҳибаси – Роланд хоним бор мулкини қашшоқларга ва худо йўлига сарфлаб, ўз уйининг деворини ўйдириб, ўзини ўзи умрбод зиндонбанд этган пайтлардан буён тилларда дoston эди бу хужра. Ажабланарлиси шундаки, у ўзига эшиклари маҳкам беркитиб ташланган, деразачаси қишин-ёзин очик турадиган мана шу кулбадан бошқа бирон нарса қолдирмаган экан. Кеча-ю кундуз отасининг ҳақиға ибодат қилган, ғам-ғуссага ботган жувон йигирма йил ўзига хос қабрда ўлимини кутиб ётган; қора либос кийган Роланд хоним раҳмдил йўловчилар дераза-токчага қўйиб кетган нон ва сув билан озикланарди – шунча йил ўзгаларга кўрсатган меҳр-мурувватдан энди ўзи баҳраманд бўлаётган эди. Ўлимидан олдин ушбу вақтинчалик даҳмани ўзи ва ўзгалар учун ибодат қилиш мақсадида тириклайин кўмилишни ихтиёр этган азадор аёллар, оналар, бевалар ва қизларга васият қилиб қолдирган экан.

III. Зоғора нон ҳақида ҳикоя

Баён этилаётган воқеалар юз бераётган пайтда Роланд минорасидаги хужра банд эди. Хужрада ким борлигини билмоқчи бўлган китобхон соҳил бўйлаб Шатледан Грев майдонига кўтарилиб, айна шу томон келаётган уч ғийбатчи аёлнинг гапларига кулоқ солса, бас.

Аёллардан иккита ёши улуғи париждликларга хос либос кийган. Уларнинг оппоқ юпка рўмоли, дағал матодан тикилган кўк ва қизил юбкалари, оқ ипли рангли матодан узунасига тортиб тўқилган пайпоқлари, сариқ чармдан тикилган пошнаси қора тўртбурчак бошмоқлари, айниқса, ҳозиргача Шампандаги қишлоқ аёллари рус императори лейб-гвардияси аскарлари билан мусобақалашиб, кийиб юрадиган, тасма ва тўрлар ила безатилган бош кийимлари уларнинг бадавлат савдогарларга мансублигидан далолат берарди. Бармоғида узук, бўйнида тилла бутчанинг йўқлиги камбағаллигидан эмас, жаримадан кўрқиши билан изоҳланарди. Учинчи аёл ҳам тахминан улардек кийинган бўлса-да, либоси ва хатти-ҳаракатида қишлоқ нотариусининг хотинини эслатадиган нимадир бор эди. Масалан, камарни баланд тақишидан унинг Парижга яқиндагина келганини билса бўларди. Тағин, қат-қат бўйинбоғи, бошмоғидаги бантлар, йўл-йўл гули ёнламасига тикилган юбкаси ва носик дидли одамга унчалик мос бўлмаган бошқа майда-чуйдалар шундан далолат берарди.

Икки хоним қишлоқлик аёлни Париж бўйлаб сайр қилдираётган кишиларга ўхшаб қадам ташлаб борарди. Қишлоқлик аёл эса қалин кулча ушлаган болакайнинг кўлидан етаклаган эди.

Бу уч “дамуазель”¹ бир-бирига гал бермасдан тинимсиз гап сотарди.

– Қадамимизни тезлатмасак бўлмайди, дамуазель Майетта, – деди энг ёш, тўладан келган аёл қишлоқлик жувонга мурожаат қилиб. – Кечикиб қоламизми деб кўрқаман. Шатледагиларнинг айтишича, уни шу ондаёқ шармандалик устунига олиб боришар экан.

¹ Дамуазель – ўша замонларда оқсуяклар оиласига мансуб аёлларгагина “мадмуазель”, яъни “хоним” деб мурожаат этиш мумкин бўлган.

– Қўйсангиз-чи, дамуазель Ударда! – дея эътироз билдирди иккинчи парижлик аёл. – Уни камида икки соат шармандалик устунига боғлаб қўйишар экан. Вақтимиз етарли. Бундай жазо турини ҳеч кўрганмисиз, ўзи, азизам Майетта?

– Ҳа, Реймсда кўрганман, – деди қишлоқлик аёл.

– Реймсдаги шармандалик устунини тасаввуримга сиғдира олмайман! Фақат эркаклар учун мўлжалланган заифгина катакча бўлса керак-да? Шу ҳам гап бўптими!

– Фақат эркакларни, дейсизми? – деди ҳайратланган Майетта. – Реймсдаги Газлама бозорида-я! Ахир, у ерда ғаройиб жиноятчиларни, ҳатто ота-онасини ўлдирган кимсаларни ҳам кўриш мумкин! Эркаклар эмиш! Бизни ким деб ўйлаяпсиз, Жервеза?

Шу пайтда Майетта икковининг гапини бўлди:

– Эҳ-хе, кўприк олдида тўпланган оломонни қаранг! Улар бир нимани кузатаяптими дейман?

– Ҳа, рост, – деди Жервеза, – доира овози эшитилипти. Лўли қиз Эсмеральда эчкчаси билан томоша бошлаган кўринади. Майетта, бўлинг тезроқ, болангизни ҳам шошилтиринг. Ахир, бу ерга Париждаги ажойиботларни кўриш учун келгансиз-ку. Кеча фландрияликларни кўрган бўлсангиз, бугун лўли қизни томоша қиласиз.

– Лўли қизгамиш! – деди Майетта ва боланинг қўлини қаттиқ сиқиб, ортига бурилиб кета бошлади. – Яратганнинг ўзи асрасин! У ўғлимни ўғирлаб кетади-ку! Қочдик, Эсташ!

У соҳил бўйлаб кўприкни ортда қолдириб, Грев майдони томон югуриб кетди. Судралиб чопиб бораётган болакай тиззалаб йиқилгандан кейингина тўхташга мажбур бўлди. Ударда билан Жервеза унга етиб олишди.

– Лўли қиз болангизни бошига урадимизми? – деди Жервеза. – Бу ғирт бемаънилик-ку!

Майетта ўйчан бошини чайқаб қўйди.

– Қизик-да, – гапга аралашди Ударда, – нимагадир ўзини ўзи тириклайин гўрга тикқан анави роҳиба ҳам лўлиларни унчалик хуш кўрмайди.

– Қайси роҳиба? – деб сўради Майетта.

– Муштипар Гудула, – дея жавоб қилди Ударда.

– Ким ўзи у?

– Наҳотки, билмасангиз, э, дарвоқе, сиз Реймсдан келгансиз-ку! – деди Ударда. – Бу Каламуш уясидаги роҳиба.

– Йўғ-е, наҳотки! – деди ҳайратланган Майетта. – Биз кулча олиб бориб бермоқчи бўлган бахтиқаро аёл ўшами?

– Ҳа, ўша. Грев майдонига қараган дераза олдида ҳозир уни кўрасиз. Доира билан томоша кўрсатиб, фол очиб юрган бу мисрлик тиланчилар борасида у билан ҳамфикрга ўхшайсиз. Аслида роҳибанинг мисрликлар ва лўлиларга нафрати қаёқдан пайдо бўлганини ҳеч ким билмайди. Хўш, ўзингиз-чи, Майетта, нима сабабдан улардан бунчалик кўрқасиз?

– О! – дея хитоб қилди Майетта боласининг малласоч бошини силаб. – Пакетта Шантфлери фожиаси бизнинг бошимизга тушмасин дейман-да!

– Азизим Майетта, бизга бу воқеани айтиб бермайсизми! – деди Жервеза унинг қўлидан тутиб.

– Бажонидил! – деди Майетта. – Ана кўрдингизми, парижлик бўлишингизга қарамасдан, бу воқеадан беҳабар экансиз! Шундай қилиб... Ҳа, айтгандай, нима учун тўхтаб қолдик? Йўл-йўлакай гапириб кетиш ҳам мумкин-ку... Шундай қилиб, бундан ўн саккиз йил муқаддам тенгдошим – ғоят келишган ва хушбичим Пакетта Шантфлеридан менга ўхшаб эри ва фарзанди бўлган ўттиз олти ёшли соғлом ва ўн гулидан ҳали бир гули ҳам сўлмаган аёл чиқмаган бўлса – унинг ўзи айбдор. Аслида, ўн тўрт ёшидаёқ у турмуш қуриш ҳақида ўйлашга кечиккан эди! Раҳмдил ва меҳрибон онаси унга зарҳал иплар билан матога ҳар хил майда-чуйда безакларни тикишдан бошқа ҳеч нимани ўргатмаган. Табиийки, қизалоқ қашшоқликда ўсиб-улғайган. Улар Реймсда, соҳил бўйидаги Буюк қайғу кўчасида истиқомат қиларди. Ана шу кўчанинг номини эслаб қолишингизни истардим: назаримда, қизнинг барча мусибатлари шу билан боғлиқ бўлса керак. Олтмиш биринчи йили, худо ёрлакаган қиролимиз Людовик Ўн Биринчининг тахтга ўтириш маросими ўтказилган йилда, келишгангина, шаддод Пакеттани кўрган одамлар уни “Шантфлери”¹ деб аташарди. Бечора қиз! У ҳамма кўриши учун маржондек тишларини кўз-кўз қилиб жилмаярди. Кулишни хуш кўрган қиз аччиқ кўз ёш тўкиши муқаррар, чиройли тишлар эса – шахло кўзлар учун ҳалокат белгисидир. Шантфлери ана шунақа эди. Уларнинг турмуши жуда қийин кечган. Отасининг вафотидан кейин аҳвол янада оғирлашади, зардўзлик билан шуғулланиб, ҳафтасига ўн денье атрофида, яъни бор-йўғи икки бургутли лиар даромад қилишган, холос. Якшанба кунларининг бирида бўйнига кичкинагина тилла хоч осиб олган қиз черковга борганида унинг ҳалокат йўлига қадам қўйгани аён бўлди. Бир ўйлаб кўринг! Ўн тўрт ёшда-я! Ҳаммаси Реймсдан тахминан икки ярим километр масофада жойлашган ҳовли-жой соҳиби ёш виконт де Кормонтрейдан бошланди; кейин қирол аравакаши мессир Анри де Трианкур; сўнг оддий кишилар: шаҳар жарчиси Шиар де Болион; борган сари тубанлашиб, у қирол дастурхончиси Гери Обержон, дофин Маса де Фрепюснинг сартароши, қирол ошпази Тевенен-ле-Муэн билан дон олишадиган бўлди; сўнг тобора кексароқ ва мартабаси пастроқ одамлар билан учрашиб, Гильом Расин деган саёқ қўшиқчи ва чироқчи Тьери-де-Мернинг жазманига айланди. Шу тарика шўрлик Шантфлери қўлма-қўл бўлиб кетди. Чўнтагида бир чақа ҳам пули қолмади. Э, нимасини айтасиз! Тож кийдириш маросими ўтказилаётганда, яна ўша олтмиш биринчи йили у исловотхона назоратчисининг тўшагини иситиб ётарди! Бу атиги бир йил ичидаги қилмишлари!

Майетта чуқур хўрсиниб, кўзидан оққан ёшни артиб қўйди.

– Бу ҳар қадамда учрайдиган воқеа, – деди Жервеза, – аммо лўлилар ва болаларнинг бунга нима дахли борлигини сира тушунолмаёпман.

– Шошмасангиз-чи! Ҳозир ҳаммасини тушуниб оласиз. Шу ойда нишонланадиган авлиё Павел кунида Пакетта қизли бўлганига роса ўн олти йил тўлади. Шўрликнинг қанчалар қувонганини билсангиз эди! У кўпдан буён фарзандли бўлишни орзу қиларди. Бу вақтга келиб, унинг саёқ юришига кўз юмиб келган меҳрибон онаси ҳам оламдан ўтди. Энди бу дунёда у севадиган ҳам, уни севадиган ҳам қолмаган

¹ “Шантфлери” (фр.) – гул қўшиғи.

эди. Беш йилда у аянчли мавжудотга айланди-қолди. Меҳнат қилишга ҳам хоҳиши йўқ: фоҳишаликни касб қилгач, ишга қўли бормай қолди, бекорчиликдан саёқ юришга майли кучайди.

– Хўш, – деди Жервеза, – лўлилар-чи, лўлилар?

– Сабр қилсангиз-чи, Жервеза! – деб жеркиди дугонасига нисбатан сабрлироқ Ударда. – Бошидан ҳаммаси маълум бўлса, охирида нима қолади? Илтимос, Майетта, давом этинг. Шўрлик Шантфлери!

Майетта ҳикоясини давом эттирди:

– Ғамгин, бахтиқаро аёлнинг юзлари сўлиб, адойи тамом бўлаёзган эди. Аммо у қанчалик шармада-ю шармисор, якка-ёлғиз бўлмасин, агарда бу дунёда мен севадиган ва мени севадиган бирон-бир мавжудот бўлганида бу қадар тубанлик йўлига кирмасдим, деган ўй кўнглидан ўтарди. Бечорага фақат бола керак, чунки бегуноҳ болагина уни севиши мумкин эди. Садоқатли жазман топа олмаган экан, у фарзандли бўлишни кўнглига тугиб қўйди. Кеча-ю кундуз худога илтижо қилиб ёлворди. Илтижолари ижобат бўлиб, Яратган унга фарзанд инъом этди. Унинг қанчалар шодланганини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади: кўз ёш, эркалаш ва бўсалар бўронига айланди гўё. У кўкрак сути билан боласини боқди, якка-ю ягона кўйлагини йиртиб, чақалоқ учун тагликлар тикди; бундан буён у на совуқни, на очликни ҳис қилар, сўлиб бораётган жувоннинг чиройи очилиб, навқирон онага айланганди. Яна ишқий саргузаштлар бошланди, Шантфлери ҳузурига келадиган ишқибоз эркаклар кўпайди. Ана шу жирканч машғулотдан келадиган даромадга чақалоқ учун тагликлар, енгил, шойи қалпоқчалар, рўмолчалар сотиб олар, ўзига эса ҳатто кўрпа харид қилиш ҳам ҳаёлига келмасди. Қизалоқнинг икки жуфт жуда чиройли пойабзалини кўрган одам, ҳойнаҳой, қирол Людовик Ўн Биринчи ҳам гўдаклигида бундай оёқ кийими киймаган бўлса керак, деб ўйлаши мумкин! Уларни Пакеттанинг ўзи фақат зардўзларга хос меҳр билан тиккан ва Биби Марям ёпинчиғидек безаган эди. Мен умрим бино бўлиб бу қадар митти пуштиранг пойабзални кўрмадим. У, чамалашимча, жимжилоғимча ҳам келмасди; кийгизиб кўрмагунча пойабзал боланинг оёғига тўғри келишига ишонмайсан. Қизалоқнинг кичкина, пуштиранг оёқчалари ҳам пойабзалга қуйиб қўйгандек мос эди! Фарзандли бўлганингиздан кейингина, азизим Ударда, бу дунёда жимитдай оёқ ва қўллардан азизроқ нарса йўқлигини тушуниб етасиз!

– Қизик, – деди Жервеза Майеттанинг гапини бўлиб, – бунга лўлиларнинг нима дахли бор?

– Дахли бор, – дея Майетта ҳикоясини давом эттирди. – Кунларнинг бирида Реймсга ғалати чавандозлар келиб қолади. Бу мамлакат бўйлаб изғиб юрган қашшоқ ва тиланчилар галаси эди. Барчаси буғдойранг, сочлари жингалак ва қулоқларига ҳалқа осиб олганди. Аёллари эркаклардан ҳам хунук эди: очиқ юзлари яна ҳам қорайган, эгнида дағал копматодан тикилган ва елкаларига боғлаб қўйилган рўдапо, сочлари эса отнинг думига ўхшаб кетарди. Қисқаси, худобехабарлар тўдаси! Шаҳарга уларнинг кириши ман этилгани боис лўлилар эски оҳак хандақлари ёнидаги тепалиқда қурилган тегирмонга яқин Брен дарвозалари ортида бемалол жойлашиб олди. Албатта,

лўлилар одамларнинг кафтига қараб, бўлар-бўлмас мўъжизалар рўй беришини айтарди. Аммо орадан бироз вақт ўтгач, лўлилар болаларни ўғирлаши, ҳамёнларни шилиб кетиши ва одам гўштини ейиши ҳақида миш-мишлар тарқала бошлади. Оқилона фикрлайдиган кишилар ўйламасдан иш қиладиганларни: “У ёққа бора кўрманг”, деб огоҳлантишарди-да, ўзлари яширинча бориб келарди. Хуллас, лўлилар барчанинг хаёлини банд этган эди. Бутун Реймс аҳолиси уларни томоша қилиш учун борганини айтмасам ҳам бўлар. Назаримда, уларнинг устомонлик билан қилган башоратлари ҳатто кардинални ҳам лол қолдирган бўларди. Кафтдаги чизикларга қараб, аллақандай тушунар-сиз тилда келгусида болаларини қандай мўъжизалар кутаётганидан фол очганида оналарнинг ғурурланганини кўрсангиз эди! Бирининг боласи – бўлғуси император, иккинчисиники – папа, учинчисиники – лашкарбоши бўлади! Бечора Пакеттанинг ичини ит тирнарди: бир кун келиб унинг хушрўй қизалоғи тақдирига Арманистон ёки бошқа қандайдир мамлакатнинг қироличаси бўлиш битилган-битилмаганини у ҳам билишни истарди. Қандай қилиб лўлилар маконига қизалоғи билан борганини ўзи ҳам сезмай қолади. Қизалокни кўрган лўлилар бири кўйиб бошқаси эркалатган, қоп-қора лаблари билан юзларидан, нозиккина кўлларида ўпган. Айниқса, унинг чиройли оёқчалари ва ажойиб бошмоқчасини мақтагани-мақтаган эди. Ўшанда қизалоқ ҳали уч ёшга ҳам тўлмаганди. Онасини кўрганда бир нималар деб гувранадиган, қотиб-қотиб куладиган қизалоқ кичкина фариштанинг ўзгинаси эди! Аммо лўлиларни кўриб, йиғлаб юборади. Она лўлилар башоратидан хурсанд бўлиб, қизалоғини бағрига босиб ортига қайтади. Лўлилар келгусида қизалокнинг нафақат гўзаллик ва маъсумалик тимсолига айланиши, балки қиролича бўлишини каромат қилган экан.

Эртаси куни, боланинг ухлаётганидан фойдаланиб, Пакетта эшикни аста беркитиб, бир кун келиб, шоҳона дастурхон ёнида ўтирган унинг Агнессасига инглиз қироли ва Эфиопия эрцгерцоги хизмат қилиши ва яна қанчадан-қанча мўъжизавий кароматларни гапириб бериш учун Қуритувчилар кўчасида истиқомат қиладиган дугонасиникига югуриб кетади. Уйга қайтиб, бола йиғисини эшитмагач, “Жуда соз, демак, ҳали ҳам ухлаётган экан-да”, деган хаёлга борган. Аммо эшик қия очик қолгани кўнглига ғулғула солади. Шўрлик она ичкарига кириб, каравотча томон югуради... Каравот бўш, бола ғойиб бўлган эди. Фақат кулбанинг бир чеккасида чиройли пойабзалнинг бир пойи қолганди, холос. Она зинадан кўча томон отилади, бошини деворга уриб: “Болагинам! Қани менинг болагинам?! Ким уни мендан тортиб олди?” – дея бақиради, уввос солиб йиғлайди. Кўча кимсасиз, уй бир чеккада жойлашгани учун ҳеч қандай садо келмайди. У бутун шаҳарни, ҳар бир кўчани айланиб чиқади; жазавага тушган, эси оққан, боласини йўқотиб кўйган онаизор даҳшатли йиртқич ҳайвон сингари қанча-қанча уйларнинг бўсағалари ва деразаларини искаб чиқади. Нафаси бўғилиб қолган, сочлари хурпайган, вазоҳатли, кўзлари бежо она дуч келган ҳар бир йўловчини тўхтатиб: “Қизалоғим! Қизалоғим! Менинг гўзал қизалоғим! Қизимни қайтариб берган одамнинг ҳатто итининг қули бўлишга тайёрман. Майли, юрагимни суғуриб, ғажиб ташласин!”

– деб бакирар экан. Ох, бахтиқаро она! Кечкурун у уйга қайтиб келади. Пакетта кетган пайтда қўлида тугуни бор икки лўли хотин унинг уйига кириб, бироздан кейин эшикни ёпиб, чиқиб кетганини қўшни аёл кўрган экан. Улар кетгач, Пакеттанинг кулбасидан гўдак йиғиси эшитилибди. Қалбида умид учқуни пайдо бўлган она қанот чиқаргандек югуради ва эшикни очиб, ичкарига қадам қўяди... ва даҳшатли манзарага дуч келади. Беланчақда унинг кичкина, дўмбоққина, хушрўй Агнессаси, Яратган берган неъмат эмас, ўта жирканч, чўлоқ, букур бир махлуқ чинқириб ётарди. Даҳшатга тушган она кўзларини юмиб, “О! Наҳотки, жодугарлар қизалоғимни мана шу жирканч ҳайвонга айлантириб қўйган бўлса?” – дея пичирлайди. Махлуқни ўша заҳоти олиб кетишмаса, Пакеттанинг эси оғиб қоларди. Бу махлуқ қандайдир лўли аёлнинг иблисдан орттирган боласи бўлса керак. Тахминан тўрт ёшли бу мавжудот тушуниб бўлмайдиган аллақандай тилда гўлдирар, аммо бирорта сўзни англаб бўлмасди. Шантфлери гурс этиб ерга ағанаб тушади-да, жондан азиз боласидан қолган ягона ёдгорлик – бошмоқчани бағрига босади. Шу алпозда жонсиз, ҳаракатсиз қанча ётгани худогагина аён – энди у тирик одамга ўхшамасди. Бир вақт бехосдан бутун вужуди титраб кетди, қизалоғининг бошмоғини ялаб-юлқаб, ўпкаси тўлиб шундай хўнграб йиғладики, уни кўрган одамнинг юраги сел бўлиб кетарди. Ўшанда ҳаммамиз хўнграб йиғлаганмиз, ишонаверинг! Шўрлик она: “О, қизалоғим! Менинг хушсурат қизалоғим! Қаердасан?” – деб тинимсиз инграрди. Бу ҳақда эсласам, ҳозир ҳам беихтиёр кўзларимга ёш келади. Хуллас, Пакетта бир амаллаб ўрнидан туриб, Реймс кўчалари бўйлаб чошиб кетади. “Лўлилар маконига! Лўлилар маконига! Соқчиларга хабар беринг! Бу ярамас жодугарларни ўтда ёқиш керак!” – дея бакириб борарди у. Аммо лўлилар аллақачон ғойиб бўлганди. Зим-зиё тунда уларнинг ортидан қувишдан маъни йўқ эди.

Эртасига Реймсан икки лье¹ масофада, Ге ва Тулуа ўртасидаги ўт босган ерда катта гулхан қолдиғи, кичкинтой Агнессанинг тасмаси, қон излари ва эчки тезагини топишди. Бир кун олдин шанба эди. Мана шу ташландиқ жойда базму жамшид қилган лўлилар, Вельзевул иштирокида қизалоқни еб қўйишган бўлса керак, деган тахминга боришди. Бу даҳшатли тафсилотлардан хабар топган Шантфлери бир нима демокчидек лаблари қимирлаган бўлса ҳам, гапиришга куч-мажоли қолмаган эди. Бир кечадаёқ сочлари оқарди. Учинчи куни қаёққадир ғойиб бўлди.

– Ҳа, чиндан ҳам даҳшатли фожа, – деди Ударда, – бундай кезларда ҳатто бургундиялик ҳам чидолмасдан, йиғлаб юборган бўларди!

– Нима учун лўлилардан кўрқинишгани энди тушундим, – қўшиб қўйди Жервеза.

Майетта чуқур ўйга чўмиб, сукут сақлаб борарди. Шу пайт Жервеза савол билан унга мурожаат этди:

– Шантфлерининг кейинги тақдири билан бирон-бир киши қизиқдимми?

Майетта жавоб бермади. Жервеза унинг қўлини силтаб, саволни қайтарди. Шундагина Майетта ўзига келгандек бўлди.

¹ Икки лье – тахминан тўққиз километр.

– Шантфлерининг тақдири қандай кечди? – деб саволни такрорлади-да, унинг мазмунини англашга уриниб, шоша-пиша жавоб берди: – Афсуски, бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нима билмайди.

– Бошмоқча-чи? – деб сўради Жервеза.

– У ҳам она билан бирга ғойиб бўлган, – деб жавоб қилди Майетта.

– Бечора бошмоқча! – дея хитоб қилди Ударда.

Тўладан келган ва эҳтиросли Ударда Майетта билан яна бир муддат хўрсиниб, кейин тинчиб қолган бўларди, аммо қизиқувчан Жервеза савол беришдан тўхтамасди.

– Махлуқ-чи? – деб сўради у бехосдан.

– Қайси махлуқни айтаяпсиз? – деди Майетта.

– Жодугарлар Шантфлери қизининг ўрнига ташлаб кетган кичкина махлуқ – лўливаччани айтяпман-да. Уни нима қилишди? У дарёга чўктирилгандир?

– Йўқ, у чўктирилмади, – дея жавоб қилди Майетта.

– Нахотки! Демак, ёкиб юборишибди-да? Жодугардан бино бўлган махлуқ учун муносиб жазо!

– Униси ҳам, буниси ҳам эмас, Жервеза. Архиепископ унга меҳр-саховат кўрсатиб, чўқинтирди, ичидаги жинни хайдаб, Парижга жўнатиб юборди. Парижда уни Биби Марям ибодатхонасининг ташландиқ болалар беланчагига солиб қўйишди.

– Э, бу епископларни худо урсин! – минғирлаб деди Жервеза. – Азбаройи билими кўплигидан булар ҳамиша инсонга зид ҳаракат қилади. Ахир, иблисни ташландиқ болалар учун мўлжалланган беланчакка солиб қўйиш ғирт бемаънилик-ку!

Шу тариқа, суҳбатга берилган аёллар Грев майдонига кириб келишганини ҳам сезмай қолишди. Тинимсиз гап сотаётган жувонлар Роланд минорасидаги ибодатлар китоби ёнида тўхтамасдан, дақиқа сайин кўпайиб бораётган оломон тўпланган шармандалик устунни томон ўтиб кетишди. Агарда бехосдан олти яшар Эсташ эслатмаганда, барчанинг нигоҳи қадалган манзара туфайли Каламуш уясини ҳам, унинг олдида тўхтамоқчи бўлганларини ҳам эсларидан чиқариб юборишлари эҳтимолдан холи эмасди.

– Ойи! – деди болакай Каламуш уяси ортда қолиб кетганини сезгандай. – Кулчани энди есам бўладими?

– Дарвоқе, роҳиба аёлни унутиб қўйибмиз-ку! – деди Майетта. – Каламуш уясини кўрсатинг, кулчани бериб кетмоқчиман.

Аёллар ортига қайтди. Роланд минорасигача етиб келганларида Ударда икки дугонасига мурожаат қилди:

– Уни қўрқитиб юбормаслик учун ҳаммамиз бирданига у ерга бошимизни тикмаганимиз маъқул. Ибодатлар китобидан Dominusни¹ ўқиётгандек бўлиб турганингизда, мен деразага бош суқиб кўраман. У мени сал-пал танийди. Деразага қачон яқинлашиш мумкинлиги ҳақида сизни огоҳлантираман.

Ударда деразачага яқинлашди. Хужранинг ичкарасига разм солиши билан Ударданинг очиқ ва кувноқ қиёфаси шу қадар кескин ўзгардики, уни кўрган одам назарида, аёлнинг юзида жилваланган куёш нури ортидан ой шуъласи пайдо бўлгандек туюларди. Ударда йиғламоқдан

¹ Dominus! (лот.) – Эй, Яратган эгам! – ибодатнинг бошида айтиладиган калима.

бери бўлиб, кўзлари намланиб, лаблари буришиб турарди. У бармоғини лабига қўйиб, Майеттага ишора қилди.

Бутун вужудини ҳаяжон босган Майетта худди ўлаётган кишининг тўшагига яқинлашаётгандек, индамай, оёқ учида секингина юриб борди.

Икки аёлнинг кўз олдида жуда аянчли манзара намоён бўлди; улар Каламуш уясининг панжара билан тўсилган деразачасига кимирламасдан, нафасини ичига ютиб қараб турарди.

Бу ичкаридан қараганда йирик Миср митрасига ўхшаб кетадиган узунчоқ гумбазли торгина хужра эди. Ерга ётқизилган ясси плита устида тиришиб-букчайган бир аёл ўтирарди. Ияги қўллари билан кўкрагига қисилган тиззасига тиралганди. Бир қарашда, малларанг жанданинг кенг бурмаларига чўкиб кетган, узун оппоқ сочлари юзига тушиб, оёқларининг учигача осилиб турган бу кичкина мавжудот хужранинг нимқоронғи шуъласида қорайиб турган қандайдир ғалати нарса, деразадан тушиб турган нур билан қора ва оқ бўлақларга ажратилган қорамтир учбурчакка ўхшаб туюларди. Бу фақат тушда кўриш мумкин бўлган ёки Гойянинг ғаройиб асарларида тасвирланган кимнингдир қабрига ёки ҳибсхона панжарасига суяниб турган ярми зими-стон, ярми нурли – рангсиз, ҳаракатсиз, кўркинчли шарпалардан бири эди. Ерга осилиб тушган сочлар орасидан изтиробга тўла қиёфани зўрға илғаб олиш мумкин; рўдапо кўйлак остидан муздай ерда буралиб кетган яп-яланғоч оёқларнинг учи кўриниб турарди. Ана шу мотам-саро қобиқ орасидан ғира-шира намоён бўлиб турган инсон қиёфаси ҳар қандай одамни ларзага соларди. Дастлабки дақиқаларда у арвоҳга, яхшироқ разм солганда эса – ҳайкалга ҳам ўхшаб кетарди.

Баъзан унинг сўнган кўзларида узоқ-узоқларга, ҳар ҳолда, хужра ташқарисидаги бир нимага қадалган тушунарсиз, таъсирчан, қайғули нигоҳ – ана шу изтиробга тўла қалбдан чиқаётган ғамгин ўйларни аллақандай сирли хилқат билан боғлайдиган учқун намоён бўларди.

Учала аёл деразачага қараб туришарди. Гарчанд аёлларнинг бошлари деразадан тушаётган озгина куёш нурини тўсиб турган бўлса ҳам, шўрлик роҳиба уларни пайқамас эди.

– Халал бермайлик, – деди Ударда шивирлаб, – у ибодат қилмоқда.

Майетта эса тобора кучайиб бораётган ҳаяжонини боса олмай, шўрликнинг сўник қиёфасига, сочи тўзғиган бошига диққат билан разм солди.

– Жуда ғалати-ку! – деди у хайрон бўлиб.

Бошини бир амаллаб панжарадан ўтказиб, бахтиқаро аёлнинг нигоҳлари қадалган бурчакка разм солди.

Майетта бошини деразадан чиқарганда, кўзлари ёшга тўлганди.

– Бу аёлнинг исми нима? – сўради у Удардадан.

– Биз уни Гудула деб атаймиз, – дея жавоб берди Ударда.

– Мен эса уни Пакетта Шантфлери деб атайман, – деди Майетта.

У бармоғини лабига қўйиб, Удардага бошини деразадан ўтказиб, ичкарига разм солишни таклиф қилди.

Ударда аёлнинг ғамгин нигоҳи қадалган бурчакка қараганида, зарҳал ва кумуш иплар билан тикилган пуштиранг шойи бошмоқчага кўзи тушди.

Удардадан кейин Жервеза ҳам хужранинг ўша бурчагига разм солди ва бахтиқаро онанинг аҳволига ачинган учала аёл уввос солиб йиғлаб юборди. Аммо роҳиба уларнинг вағир-вуғурига ҳам, кўз ёшларига ҳам заррача эътибор қилгани йўқ. У ҳамон қўлларини туташтириб, жимгина бир нуқтага тикилиб ўтирарди. Унинг фожиасидан, у кўз узмай тикилиб турган бошмоқча тарихидан бохабар бўлган одамларнинг юракбағри эзилиб кетмаслиги мумкинми?

Одатда гапга чечан аёллар жим бўлиб қолишди, улар ҳатто шивирлаб гапиришга ҳам жазм этмасди.

Ниҳоят, қизиқувчан ва шу боис эҳтиросга ҳадеб берилавермайдиган Жервеза шўрлик аёлни гапга солишга уриниб кўрди:

– Синглим! Синглим Гудула!

У овозини кўтариб, уч марта чақирса ҳам роҳиба кимир этмади. На сўз, на нигоҳ, на эътибор, на йилт этган ҳаёт учқуни сезилди!

– Синглим! Синглим Гудула! – дея мурожаат этди унга Ударда юмшоқроқ оҳангда.

Ўша сукунат, қилт этган ҳаракат йўқ.

– Ғалати аёл! – деди Жервеза. – Уни милтиқ отиб ҳам уйғотиб бўлмайдими дейман!

– Кулчани дераза-токчада қолдиришга тўғри келади, – деди Ударда. – Лекин бирор болакай уни ўғирлаб кетмасмикан, ишқилиб? Қандай қилиб бу аёлни ўзига келтирсак экан?

Шу тобда эътибори йирик бир ит тортиб бораётган аравага жалб этилган Эсташ аёллар деразача орқали ниманидир кўраётганини бехосдан сезиб қолди. Бир нимадан куруқ қолгандек, у устунчага чиқиб олди-да, оёқ учида туриб, дўмбоқ юзини панжарага теккизиб бақирди:

– Ойи, мен ҳам кўрмоқчиман!

Боланинг соф, қўнғироқдек овозини эшитган роҳиба аёл бир сесканиб тушди. У бошини кескин буриб, узун ва озгин қўллари билан пешонасидаги сочни орқасига ташлади-да, болага чакмоқ чакқандек ҳайрат, ғам-андух ва умидсизликка тўла кўзлари билан тикилди.

– Э худойим! – дея бақирди у юзини тиззаларига яшириб; унинг бўғиқ, хириллоқ овози кўкрагини тешиб ўтаётгандек туюларди. – Бегона болаларни менга кўрсатманг!

– Салом, хоним! – деди болакай аллақандай эҳтиром билан.

Кутилмаган руҳий ларза уни ҳаётга қайтаргандек бўлди. Аъзойи бадани титраётган, тиши-тишига тегмаётган аёл бошини кўтарди, тирсакларини сонларига қўйиб, қўллари билан товонларини иситмоқчи бўлгандек ишқалаб деди:

– О, бунчалар совуқ бўлмаса!

– Шўрликкина! – деди Ударда жони ачишиб. – Исинишингиз учун олов ёқиб келсакмикан?

Роҳиба бошини чайқади.

– Мана бу долчинли шаробдан ичиб кўринг, бироз бўлса ҳам исиниб оласиз, – давом этди Ударда шиша идишни узатиб.

Роҳиба яна бош чайқаб қўйди-да, Ударданинг юзига тикилиб деди:

– Сув беринг!

– Э, бунақанги изғиринда сувга бало борми! Мана бу шаробдан би-

роз ичиб, сиз учун пиширилган зоғора кулчадан ейишингиз зарур, – деди Ударда бўш келмай.

Аёл Майетта узатган кулчани суриб қўйди:

– Қора нон беринг!

– Синглим Гудула, – деди Жервеза ва эгнидаги қалин ёпқични ечди. – Манави кўрпангиздан иссиқроқ бўлса керак. Олиб елкангизга ташланг.

Шароб ва кулчадан воз кечган аёл кийимни олишдан ҳам бош тортди.

– Менга жанданинг ўзи кифоя! – деди у.

– Ахир, кечаги байрамни нима биландир нишонлаш керак-ку! – деди хушфеъл Ударда.

– Шусиз ҳам у менинг хотирамда қолган, – деди роҳиба. – Кружкамда бир култум ҳам сув қолмаганига икки кун бўлди. – Бироз сукут сақлаб, қўшиб қўйди: – Байрам кунлари мени эсларидан чиқаришади. Ажаб қилишади! Мен улар ҳақида ўйламасам, нима учун улар мен ҳақимда қайғуриши керак? Ёниб бўлган кўмир бир уюм кулга айланади.

Шунча гапдан кейин чарчаб қолди, шекилли, бошини яна тиззаларига туширди.

Роҳибанинг охириги гапларини совуқдан нолиш деб тушунган содда ва раҳмдил Ударда:

– Балки сизга олов ёқиб келтириш керакдир? – деб сўради.

– Олов? – деди аёл қандайдир ғалати нигоҳ билан. – У ҳолда ўн беш йилдан буён каро ерда ётган шўрпешона гўдакка ҳам олов ёқиб келтирсангиз бўлмайдими?

Бутун вужудини титроқ босган, овози узилиб-узилиб чиқаётган, кўзлари чўғдек ёнаётган аёл тиззасига кўтарилди-да, бирдан хайрат билан унга боқиб турган Эсташга озғин кўлларини чўзди.

– Болани олиб кетинг! – деди у хириллаб. – Ҳозир бу ердан лўли қиз ўтади!

Шу гаплардан кейин бор гавдаси билан ерга ағанаб тушди; пешонаси қаттиқ нарсага урилган тошдек қарсиллаб плитага бориб тегди.

Аёллар у ўлди деган фикрга боришди. Аммо бироздан кейин роҳиба қимирлаб, бошмоқча ётган бурчакка судралиб кетди. У томонга қарашга аёлларнинг юраги дош бермаган бўлса ҳам, беҳисоб бўса ва хўрсинишлар, оҳ-фарёдлар, деворга бошнинг урилаётганидан чиқаётган товуш уларнинг қулоғига чалинди. Аёлларни ларзага солган ана шундай вазоҳатли зарбаларнинг биридан кейин бирорта ҳам товуш чикмади.

– Наҳот, у ўлган бўлса? – деди Жервеза бошини панжарадан ўтказишга уриниб. – Эй синглим! Синглим Гудула!

– Синглим Гудула! – қайтарди Ударда.

– Эй худойим-ей! У қимирламаяпти-ку! Наҳотки, ўлган бўлса? – деди Жервеза хавотирга тушиб. – Гудула! Гудула!

Майеттанинг томоғи қақраб, анча вақтгача тили калимага келмади. Бироздан сўнг ўзига келгач, роҳиба аёлни чақирди:

– Тўхтанглар! – деди у деразага яқинлашиб. – Пакетта! Пакетта Шантфлери!

Петарданинг тутаётган пилигига пуфлаб, уни портлатган ва қошкипригини куйдириб олган болакай ҳам Гудула хужрасида жаранлаган бу исм роҳиба аёлга қандай таъсир этганини кўриб, кўрқиб кетган Майетгачалик кўркмаган бўларди.

Аъзойи баданини титроқ босган роҳиба аёл ўрнидан кўзгалиб, дераза томон ялангоёқ ташланди; унинг олов бўлиб ёнаётган кўзларини кўрган уч аёл ҳам, болакай ҳам беихтиёр ортга, соҳил бўйидаги панжарагача тисарилиб кетди.

Роҳибанинг даҳшатли юзи дераза панжарасига ёпишиб турарди.

– О! Бу лўлининг овози! – деди у эси оккан одамдек хохолаб.

Айни шу пайтда шармандалик устунни ёнида намоён бўлган манзара роҳиба аёлнинг паришон нигоҳини жалб этган эди. Юзи даҳшатдан тиршиб-буришиб кетган шўрлик аёл, скелетникидек қуруқшаб қолган қўлларини панжарадан чиқариб, хириллаб бақирди:

– Бу яна сенми, лўливачча! Сенми мени чақираётган, бола ўғриси! Лаънат бўлсин сенга! Лаънат! Лаънат!

IV. Бир томчи сув учун кўз ёши

Шармандалик устунининг тўрт бурчагида тўрт сержантнинг пайдо бўлиши бугун, албатта, қандайдир воқеа бўлишидан далолат берарди: мабодо, кимнидир осишмаса ҳам, ҳар ҳолда қамчи билан савалашади ёки кулоқларини кесишади, хуллас, бирон-бир қизиқарли томоша кўриш мумкин. Оломоннинг тобора гавжумлашиб, сержантлар томон босиб келаётгани сабабли улар вақти-вақти билан қамчиларни ишга солишга мажбур бўларди.

Шундай бўлса ҳам, оммавий қатл томошасининг бошланишини узоқ кутишга ўрганиб қолган оломон ортиқча ҳаракатлардан тийилиб турарди. Тошдан ясалган, баландлиги чамаси ўн фут¹ бўлган ғаройиб қурилма – шармандалик устунини томоша қилишнинг ўзи ҳам завқли эди. Бир неча тарошланмаган тош “зиналар”дан юриб, эман дарахтидан ясалган ва ёнламасига мустаҳкамлаб қўйилган ғилдирак жойлашган юқори майдончага чиқиб бориларди. Тиз чўктирилган ва қўллари орқасига танғиб боғланган жинойтчиларни ана шу ғилдиракка боғлаб қўйишарди. Чиғир ёрдамида ҳаракатга келтириладиган ёғоч таёк ғилдиракни айлантирар ва шу тариқа жазога тортилаётган жинойтчининг юзини майдоннинг ҳамма тарафидан кўриш мумкин эди. Бу жазо тури жинойтчини “айлантириш” деб аталарди.

Ниҳоят, араванинг орқа томонига боғлаб қўйилган маҳкумни олиб келишди. Уни дор олдидаги супага чиқариб, арқон ва камарлар билан шармандалик устунига боғлагунларига қадар майдонда мисли кўрилмаган шовқин-сурон, кулги ва масхараомуз олқишлар кўтарилди. Оломон маҳкумни – Квазимодони таниган эди.

Бироздан кейин қирол ҳазрати олийларининг жарчиси Мишель Нуаре халойиқни жим бўлишга мажбур қилиб, ҳокимнинг кўрсатмаси ва фармойиши билан ҳукмни ўқиб эшиттирди-да, калта камзул кийган одамлари ҳамроҳлигида араванинг орқасига ўтиб турди.

¹ Ўн фут – тахминан 3,1 м.

Квазимодо қаршилик қилишга уринмади, тепиб-итаришларига, юқорига судраб чиқишларига, боғлаб-танғиб ташлашларига қўйиб берди. Юзида ёввойи ёки эсипаст одамнинг хайратидан бошқа ҳеч қандай ҳис-туйғу акс этмади. Унинг карлигини ҳамма билар, аммо энди сўқирлиги ҳам фош бўлганди.

Уни доирасимон тахта устида тиз чўктиришганда ҳам, курткеси билан қўйлагини юлқиб олиб, белигача яланғоч қилишганда ҳам, камар ва тўқаларнинг яна бир ўрами билан боғлашганида ҳам қаршилик кўрсатгани йўқ. У фақат онда-сонда қассоб аравачасининг чеккасидан боши осилиб, чайқалиб турган хўкизчага ўхшаб, ҳарсиллаб қўярди, холос.

Квазимодонинг яланғоч буқури, туяникига ўхшаш кўкраги, тук босган елкаларини кўрган оломон орасида кулги ва ҳайқириқлар эшитила бошлади. Шовқин-сурон бироз тингач, кийимига шаҳар герби туширилган ва тўладан келган басавлат кимса тахтасупага чиқиб келди-да, маҳкумнинг ёнига бориб турди. Бу исми оломонга яхши таниш бўлган Шатле турмасининг доимий жаллоди Пьер Тортерю эди.

У дастлаб юқоридаги косачасига солинган қизил кум бир маромда пастгисига тушадиган қора кум соатни шармандалик устунни олдидаги майдонча бурчагига келтириб қўйди; икки хил рангли плашини ечганда ўнг қўлида учиди темир тирноқчалари бор узун оқ камардан ясалган ингичка қамчи кўринди; у чап қўли билан ўнг енгини елкасигача шимариб қўйди.

Жаллод оёғи билан ерни бир тепди. Гилдирак айланиб, кишанга солинган Квазимодо чайқала бошлади. Унинг хунук қиёфасида хайрат акс этган эди; оломон орасида қийқириқ ва кулги авж олди.

Гилдирак айланиб, Квазимодонинг буқури мэтр Пьер рўпарасига келиб қолганда жаллод қўлидаги қамчини силтади-ю, илондек вишиллаб товуш чиқарган бир ўрам ингичка камар бечоранинг елкасига бориб тушди.

Квазимодо бехосдан уйқудан уйғониб кетган одамдек бир сесканиб тушди. Нималар юз бераётганини у элас-элас илғай бошлаган эди. Кишанлар ичида тиришиб-буришиб, хайрат ва оғриқдан афт-башараси бужмайиб кетган бўлса ҳам, ундан ҳеч қандай садо чиқмади.

Биринчисидан кейин иккинчиси, учинчиси... кетма-кет келиб тушган зарбалар унинг елкасини моматалоқ қилиб юборди. Гилдирак тўхтовсиз айланар, зарбалар дўлдай ёғиларди. Буқурнинг буғдойранг елкасидан майда-майда жилғалар бўйлаб сизиб тушаётган қон кўринди, тинимсиз ҳаракатланаётган ингичга камарлар эса қон томчиларини оломон томон сачратиб юборарди.

Бир қарашда, Квазимодо ҳамма нарсага бефарқ бўлиб қолгандек туюларди. Дастлаб у билинар-билинемас ҳаракатлар қилиб, кишанларни узиб ташлашга уриниб кўрди. Бу сонияларда унинг бир кўзи ёниб, мушаклари бўртиб, бутун танаси таранглашгани атрофдагиларнинг эътиборидан четда қолмади. Бу чиндан-да ноиложликдан вазоҳат билан қилинган жуда кучли ҳаракат бўлса ҳам, Париж ҳокимининг кишанлари дош берди. Улар фақат қарсиллади, холос. Силласи қуриган Квазимодо бўшашиб, юзидаги хайрат ўрнида чуқур қайғу ва умидсиз-

лик пайдо бўлди. У биргина кўзини юмди-да, бош эгиб, шу алпозда қотиб қолди.

Шундан кейин у кимирламади. Энди уни на оқаётган қон, на тобора кучайиб бораётган зарбалар, на жаллоднинг ғазаби, на вишиллаши заҳарли ҳашаротлар тажовузидан ҳам даҳшатлироқ камарлар бу ҳолатдан чиқаришга қодир эди.

Ниҳоят, жазолаш бошланганидан бери нарвон олдида турган қора либосли Шатле суд ижрочиси қорамтир ёғочдан ясалган ҳассасини қум соатга теккизиб қўйиши билан жаллод қийноқни тўхтатди. Гилдирак ҳам тўхтаб қолди. Квазимодонинг кўзи очила бошлади. Аммо бу ҳам ҳали ҳаммаси эмасди. Квазимодо Робер д'Эстувилнинг ҳукмига билан Флориан Барбедьен томонидан қўшилган алоҳида жазо – шармандалик устунда яна бир соат туриб бериши керак эди.

Шундай қилиб, одил судловни тўлиқ қаноатлантириш учун қум соатни яна ўгириб, шўрлик букурни устунга боғланган ҳолда қолдиришди.

Биз Квазимодо барчанинг нафратига дучор бўлгани ҳақида эслатган эдик. Бутун оломон орасида Париж Биби Марям ибодатхонаси кўнғироқчисига қасди бўлмаган одамни топиш амримаҳол эди. Табиийки, шармандалик устуни олдида Квазимодонинг пайдо бўлиши оломон томонидан шод-хуррамлик билан қарши олинганига шубҳа қилмасак ҳам бўлаверади. Квазимодонинг шафқатсизларча қийналиши ҳам, ундан кейинги аянчли аҳволи ҳам оломон кўнглини юмшатгани йўқ, аксинча, уни аччиқ киноя, заҳарли нишлар билан қуроллантириб, нафратини юз чандон оширди.

Шўрликнинг бошига ҳар тарафдан ҳақорат, сўкиш, киноя ва тошлар отилар эди. Квазимодо кар бўлса ҳам, кўзи ўткир эди: оломоннинг ғазаби нафақат сўзларда, балки қиёфаларда ҳам ёрқин ифодаланганди.

Бир муддат у тишини-тишига қўйиб турди. Аммо жаллод қамчисининг зарбалари остида чиниққан сабр-тоқати тугаб, у жазавага туша бошлади. Пикадорнинг ҳамласига эътибор қилмаган астурия хўкизи бир гала ит ва бандерилийлардан¹ худди шундай ғазабланади.

У қовоғини уйиб, атрофдагиларга кўз югуртириб чикди. Аммо қўлоёғи боғлаб қўйилган Квазимодо биргина ёвқараш билан ярасига ёпишиб олган бу хирапашшаларни қувишга ожиз эди. У ўзини ҳар томонга ура бошлади. Унинг вазоҳатли силкинишларидан шармандалик устунининг ёнлама ёғочидаги эски гилдирак қисирлаб кетди. Бироқ бу ҳол оломоннинг ҳақорат ва таҳқирлашларига чек қўймади, аксинча, авж олдирди.

У занжирбанд этилган ва бўйнидаги тушовни ғажиб ташлашга ожиз йиртқич ҳайвон сингари бирданига тинчиб қолди. Фақат оғзидан отилиб чиқаётган нафасдан кўкраги кўтарилиб-тушарди. Қиёфасида на уят, на хижолат аломати сезиларди. Чунки уят нималигини англаши учун у кишилиқ жамиятига шунчалик ёт ва ибтидоий ҳолатга шунчалик яқин эди. Умуман олганда, шундай тасқара ўз ҳолатининг аянчли эканини англаши мумкинми?

Лекин барибир ғазаб, нафрат ва умидсизликдан тобора қорайиб, кўзида чакнаб турган минг-минглаб яшинлар билан тўйинган булутлар унинг бадбашара қиёфасини қоплаб олган эди.

¹ Бандерилий – корридада тасма билан безатилган кичкина найза.

Вақт ўтиб борарди. Яраланган, тилка-пора этилган, ҳақоратланган, тошбўрон қилинган Квазимодо қарийб бир ярим соатдан буён шармандалик устунига боғланган ҳолда турарди.

Бир пайт шу қадар вазоҳат билан тўлғана бошладики, у боғлаб қўйилган шармандалик устуни титраб кетди; у гапирмаслик аҳдини бузиб, одамнинг товушидан кўра кўпроқ итнинг вовуллашини эслатадиган бўғиқ ва хириллоқ овоз билан оломоннинг шовқин-суронини босиб бақирди:

– Сув беринг!

Квазимодонинг бу илтижоси шармандалик устунини ўраб олган ва шафқатсизликда юқорида тасвирланган дарбадарлар галасидан асло қолишмайдиган оддий авомнинг истехзоли кулгисига сабаб бўлди.

Квазимодо бир неча дақиқа сабр қилиб, оломонга илтижоли тикилиб, янада қаттиқ овозда бақирди:

– Сув беринг!

Яна кулги кўтарилди.

– Мана буни сўриб кўр-чи! – дея қичқирди Робен Пуспен, кўлмакда намланган латтани букурнинг юзига иргитиб. – Ол, ярамас карқуш! Мен сендан қарздорман!

Қандайдир аёл букурнинг бошини мўлжаллаб тош отди:

– Бу ўша ярамас қўнғироғинг билан ухлаб ётган одамларнинг ҳаловатини бузмасликка ўргатса ажаб эмас!

– Сув беринг! – деди Квазимодо учинчи бор.

Шу пайт қаланғи-қасанғиларнинг бари икки томонга сурилганини кўриб қолди.

Оломон ичидан шохлари тилларанг оппоқ эчкича ҳамроҳлигида қўлида доира ушлаб, антиқа либос кийган бир қиз ажралиб чиқди.

Квазимодонинг кўзи чақнаб кетди. Бу кеча кечкурун у ўғирлаб кетмоқчи бўлган лўли қиз эди: букри айнан ана шу жинояти учун жазоланганини ҳам сал-пал тушунгандек бўлди; аслида, бу ҳақиқатдан йироқ, чунки кар букур аксига олиб, кулоғи оғир судьянинг қўлига тушиб қолгани учунгина жазоланганди. Квазимодо қиз бу ерга ундан қасдини олиш ва бошқаларга ўхшаб тош отиш учун келганига шубҳа қилмасди.

Қиз кишанлар исканжасида илондек тўлғанаётган Квазимодога яқинлашиб, белидан сувдонини ечиб, шўрликнинг қуриб қолган лабларига оҳиста тутди. Кутилмаганда қуруқшаб, қизариб кетган кўз намланди ва букурнинг умидсизликдан бужмайган бадбашара чаккасидан бир томчи кўз ёши секин оқиб туша бошлади. Эҳтимол, бу бутун ҳаёти мобайнида тўккан биринчи кўз ёши бўлса ажаб эмас.

У ташналикни нузутиб қўйгандек туюларди. Лўли қиз эса, одатдагидек афтини бужмайтириб, сувдонни Квазимодонинг тишларига босиб турарди.

Букур сувни катта-катта қултумлар билан симирарди.

Чанқоғини қондиргач, шўрлик унга шунчалик меҳр кўрсатган қўлдан бўса олмоқчи бўлиб, қорайиб кетган лабларини чўччайтирди. Аммо лўли қиз ҳам анойи эмасди. Ўтган тундаги кўпол тажовузни ҳали унутмаган қиз, гўё қандайдир хайвоннинг тишлаб олишидан қўрққан боладек, шоша-пиша қўлини тортиб олди.

Квазимодо чексиз ғам-андух ва гина-кудуратга тўла нигоҳини унга қадади.

Бахтиқаролик, бадбашаралик ва ёвузлик тимсолига ёрдам қўлини узатган қалби меҳр-шафқат билан тўла гўзаллик, покизалик, бокиралик, назокат тимсоли бирорта ҳам одамни бефарқ қолдириши мумкинми? Шармандалик устуни олдидаги бу манзара қандайдир улуғворлик касб этган эди.

Бу ҳолатни кўриб турган оломон ҳам “Шарафлар бўлсин! Шарафлар бўлсин!” дея олқишлай бошлади.

Шу онда шармандалик устуни ўрнатилган майдончадаги лўли қизни кўриб турган роҳиба аёл ўз уясининг деразасидан одатдагидек бақирди:

– Лаънат сенга, лўли боласи! Лаънат! Лаънат!

V. Кулча ҳақидаги ҳикоянинг охири

Бирдан юзлари оқариб кетган Эсмеральда гандираклар пастга тушди. Аммо роҳибанинг овози уни ҳамон таъқиб этарди:

– Тушавер, тушавер, Миср ўғриси! Сен ҳам бир кун келиб барибир ўша ерга чиқасан!

– Роҳиба алаҳсираяпти, шекилли, – дея шивирлади кимдир, лекин бошқа ҳеч кимнинг гап қўшишга юраги дов бермади.

Ниҳоят Квазимодони кишанлардан бўшатадиган фурсат етди. Уни олиб кетишлари билан оломон ҳам аста-секин тарқалди.

Икки дугонаси ҳамроҳлигида уйига қайтаётган Майетта катта кўприк олдида бирданига тўхтаб қолди:

– Дарвоқе, Эсташ, кулча қани?

– Ойижон! – деди бола йиғламоқдан бери бўлиб. – Сиз уядаги хоним билан гаплашиб турганингизда югуриб келган баҳайбат ит кулчанинг бир бўлагини тишлаб қочди, қолганини мен еб қўйдим.

– Наҳотки! – деди она ҳайратланиб. – Кулчани еб қўйдингми?

– Ойижон, мен эмас, ит еб қўйди. Мен уни ҳайдаб юбормоқчи бўлдим, бироқ у менга кулоқ солмади. У кулчани бурдалаб ер экан, мен қараб туришим керакмиди?

– Нодон бола! – деди Майетта кулимсираб. – Биласизми, Ударда, Шарлеранжедаги ҳовлимизда ўсаётган олча дарахтининг мевасини болам бир ўзи паққос туширади. Бобоси у капитан бўлади, деб бежиз айтмаган экан. Яна бир бор шундай қилиб кўр-чи, Эсташ... Қараб тур ҳали, лапашанг!

ЕТТИНЧИ КИТОБ

I. Сирни эчкига ишонишнинг ножоизлиги ҳақида

Орадан яна бир неча ҳафта ўтди.

Ботаётган қуёшнинг қизғиш нурлари билан ёритилган баланд ибодатхона рўпарасидаги майдон ва Эшиклар кўчаси муюлишида қад ростлаган готика услубидаги ҳашаматли уй айвонида хушсурат қизлар бир-бирига ноз-карашма ва ҳазил-хузил қилиб, гап сотиб ўтирарди. Қуббали бош кийимининг учидан товонигача тушган ва дуру марваридлар билан безатилган узун ёпинчиқлари, елкаларини ёпган, аммо ўша давр тамойилига кўра, жозибали бокира кўкракларининг юқори қисмини очик қолдирган кўлда тикилган ҳарир кўйлақлари, устки кийимларидан ҳам қимматроқ газлама, ипак ва бахмал билан безатилган жимжимадор юбкалари, айниқса, бекорчилик ва ялқовлик белгиси – оппоқ кўлчалари бу қизларнинг жуда мартабали ва бой-бадавлат меросхўрлар эканидан далолат берарди. Чиндан ҳам Флер-де-Лис де Гонделорье ва унинг дугоналари – бари асилзода оилаларга мансуб бу нозанинлар бева де Гонделорье хонимникида тўпланган эди. Апрель ойида монсеньор де Боже қайлиғи билан Парижга келиши ва дофиннинг қайлиғи – Маргарита учун уни Пикардияда¹ қарши оладиган фрейлиналарни танлаб олиши керак. Ўз-ўзидан аёнки, ўттиз лье² масофада яшайдиган барча асилзодалар қизлари шундай шарафга дохил бўлишига интилар, аксарияти фарзандларини аллақачон Париждан олиб келган ёки ўша ерга жўнатишга улгурган эди. Қизлар ота-оналарнинг розилиги билан, қирол соқчилари собиқ бошлиғининг беваси, Биби Марям ибодатхонаси майдонида жойлашган ҳашаматли уйда қизи билан истикомат қиладиган Алоиза де Гонделорье хоним ихтиёрига топширилган эди.

Қизлар ўтирган айвон эшиги зарҳал безаклар солинган сарғиш фламанд чарми билан қопланган серҳашам хонага олиб боради. Хона шифтидаги тўсинлар, нақшинкор, ранг-баранг, тилла суви юритилган безаклар кўзни қувонтиради. Ўйма сандиқларда камалакнинг барча рангларини кўз-кўз қилиб турган бежирим идишлар; ажойиб жавончани безаб турган чиннидан ясалган тўнғиз боши уй бекасининг ўз туғига эга бўлган асилзоданинг турмуш ўртоғи ёки беваси бўлганидан далолат берарди. Хонанинг ичкарасида тепадан пастгача герб ва эмблемалар билан безатилган камин ёнида қизил духоба билан қопланган дабдабали курсида эллик ёшли де Гонделорье хоним савлат тўкиб ўтирарди.

Унинг ёнида басавлат, аммо олифтанамо ва ўзига бино қўйган – одатда аёллар ҳайрат билан боқадиган, жиддий кишилар эса кўпинча елка қисиб қўядиган келишган бир йигит турарди.

Асилзода хонимларнинг бири хонада, бошқаси айвонда, бирлари – бурчаклари зарҳал духоба билан қопланган тўртбурчак ёстиқларга суяниб, бошқалари – ўйма гуллар ва нақшлар билан безатилган эмандан ясалган курсиларда ўтирарди. Ҳар бирининг тиззасида улар биргаликда тикаётган каштанинг бир чети осилиб ётар, унинг асосий бўлаги эса полга тўшалган бўйранинг устига тушиб турарди.

¹ Пикардия – Франция шимолидаги вилоят.

² Ўттиз лье – тахминан 135 км.

Уларнинг даврасида ёш йигит ҳозир бўлгани учун қизлар одатдаги-дек мийиғида кулиб, шивирлаб сўзлашарди. Бу ҳолатга йигит у қадар диққат қилмас ва айна пайтда чарм қўлқопи билан камарбандининг тўқасини ишқалар, қизлар, аксинча, бири қўйиб бошқаси унинг эътиборини жалб этишга уринарди.

Уй бекаси уни гапга тутганда, йигит ҳурмат юзасидан истар-истамас хонимнинг саволларига жавоб берарди. Капитан билан сўзлашаётган Алоиза хонимнинг табассуми, сезилар-сезилмас ишоралари, қизи Флер-де-Лисга кўз кирини ташлаб қўйишидан суҳбат яқинда бўлиб ўтган унаштириш ёки бўлғуси никоҳ маросими ҳақида бораётганини пайқаш қийин эмасди. Зобитнинг совуқ киёфаси ва хижолат чекаётганидан, бу ўринда ҳар ҳолда у томондан севги-муҳаббат ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмаслигини илғаш мумкин эди.

Аммо қизидан ғурурланиб юрадиган ва оналарга хос қандайдир бепарволик билан зобитнинг лоқайдлигини пайкамаётган хоним Флер-де-Лиснинг игнани қанчалик маҳорат билан санчаётгани ёки калавани ечаётганига унинг эътиборини жалб этишга зўр бериб уринарди.

– Унга бир киё боқсангиз-чи! Унинг эгилиб-эшилаётганига қарасангиз-чи! – дея шивирларди Алоиза хоним капитаннинг қулоғига.

– Ҳа-ҳа, албатта, – дея жавоб қиларди йигит аллақандай бепарволик билан.

Дақиқа ўтмасдан яна бошини эгишга ва Алоиза хонимнинг шивир-шивирини эшитишга тўғри келарди:

– Қаллиғингизникидек жонли ва ёқимли киёфани бирон марта кўрганмисиз? Бекиёс чиройи ва жозибаси билан у сизга оққушни эс-латмаяптими? Баъзан сизга қанчалар ҳавас қилишимни билсангиз эди! Эй ҳавойи одам, наҳотки эркак бўлиб туғилиш чинакам бахт эканини тушунмасангиз! Менинг гўзал Флер-де-Лисим севгига муносиб эмасми, наҳотки, унга ошиқу мубтало бўлиб қолганингиз ёлғон бўлса?

– Албатта, албатта, – деди айна шу пайтда бошқа нарсалар ҳақида хаёл сураётган йигит.

– У билан гаплашсангиз-чи! – деди Алоиза хоним йигитнинг елкасига секингина туртиб. – Унга бир нима десангиз-чи, ахир. Жуда тортинчоқ бўлиб қолибсиз.

Китобхонни ишонтириб айтамикки, аслида, тортинчоқлик капитанга хос фазилат ҳам, иллат ҳам эмасди. У ниҳоят ўзига қўйилаётган талабни бажаришга киришди.

– Сиз тикаётган каштадаги расмда нима акс этган? – деб сўради у Флер-де-Лисга яқинлашиб.

– Мен сизга уч марта бу Нептун ғори деб тушунтиргандим, – дея жавоб қилди қиз бироз энсаси қотиб.

Флер-де-Лис капитаннинг совуқ муносабати ва паришонхотирлиги сабабларини онасидан кўра яхшироқ тушунадиган кўринади.

Йигит суҳбатни давом эттириш лозимлигини тушуниб турарди.

– Бу нептуншунослик кимга мўлжалланган, ўзи?

– Сент-Антуан-де-Шан аббатлиги учун, – деб жавоб қилди Флер-де-Лис бошини кўтармай.

Капитан каштанинг бир чеккасини кўтариб олди.

– Бор кучи билан трубани пуфлаётган мана бу савлатли чавандоз ким бўлди?

– Бу Тритон, – деб жавоб қилди қиз.

Флер-де-Лиснинг узук-юлук жавобларида аллақандай ўкинч сезилиб турарди. Йигитча унинг кулоғига бир нима деб шивирлаш – қандайдир назокатли сўз, маънили бирор гап айтиш кераклигини тушунди. У қизнинг кулоғига энгашиб деди:

– Нима учун ойингиз бир вақтлар Карл Еттинчи даврида момоларимиз орасида урф бўлган герблар билан безатилган либос кийиб юради? У кишига бу ҳозир русумдан чиққанини, кўйлагига герб шаклида тикилган илгак ва дафна уни тик юрган камин беагига ўхшатиб кўйганини айтсангиз бўлмайдими? Қасам ичиб айтаманки, ҳозирги вақтда гербларда ўтирадиган вақтлар ўтиб кетган!

Флер-де-Лис таъна тўла гўзал кўзлари билан унга тикилди.

– Қасам ичиб менга айтмоқчи бўлган гапингиз шуми ҳали? – деди у овозини пастлатиб.

Бу пайтда уларнинг бир-бирига эгилиб, шивирлашаётганини кўриб беҳад завқланган Алоиза хоним дуолар китобининг тўқасини ўйнаб деди:

– Севги-муҳаббатнинг нақадар таъсирчан манзараси!

Аввалгидан ҳам кўпроқ хижолатга тушган капитан эътиборини яна каштага қаратди:

– Ажойиб иш! – деди у.

Сочлари сарғиш, териси нозиккина, Дамашқ шойисига бурканган соҳибжамол Коломба де Гайльфонтен, хушсурат капитан жавоб беради деган умидда суҳбатга аралашди:

– Азизим Гонделорье! Рош-Гийон кўчасида жойлашган ҳашаматли уйдаги каштани кўрганмисиз?

– Бу деворлари ортида Лувр хўжалик бекасининг боғи жойлашган уй эмасми? – деб сўради Диана де Кристейль кулимсираб; тишлари маржондек терилган бу хоним қулай вазият бўлди дегунча уларни кўз-кўз қилишга интиларди.

– Парижнинг эски деворидан қолган улкан қадимий минорани айтаяпсизми? – қўшиб қўйди Амлотта де Монмишель, тимқора сочлари жингаллак хоним. Дугонаси Диана де Кристейль бўлар-бўлмасга қулишга одатланиб қолган бўлса, у дам-бадам бебабаб хўрсиниб кўярди.

– Азизим Коломба! Эҳтимол, Карл Олтинчи даврида яшаган де Беквилнинг ҳашаматли уйини назарада тутаётгандирсиз?

– Чиндан ҳам у ердаги рангли гиламлар ғоят гўзал бўлган, – дея қўшиб қўйди Алоиза хоним.

– Карл Олтинчи! Карл Олтинчи! – дея минғирлади навқирон капитан мўйловини бураб. – Эй худойим, хотирасида неча аср олдинги гапларни ҳам сақлаб юрган экан-да бу хоним!

Гонделорье хоним гапини давом эттирди:

– Ҳа, ҳа, чиндан ҳам ажойиб гиламлар. Катта маҳорат билан тўқилган бу гиламлар жуда камёб!

Айни шу дақиқада айвон панжарасининг уч баргли ўйма безаклари орасидан майдонга боқиб турган етти ёшли ориққина қизалоқ – Беранже-ра де Шаншеврие Флер-де-Лисга муружаат этиб, тўлқинланиб деди:

– Чўқинтирган ойижон, майдонда, хув анави одамлар орасида келишган бир раққоса доира чалиб, рақс тушаётганига бир қаранг!

Дарҳақиқат, майдондан доиранинг дапир-дупури эшитилиб турарди.

– Богемиялик бирон лўли бўлса керак, – деди ижирғаниб майдонга юзини бурган Флер-де-Лис.

– Кўрайлик! Кўрайлик! – дея унинг дугоналари айвон панжараси томон боришди; каллиғининг совуқ муносабати ҳақида ўй сураётган Флер-де-Лис ҳам уларга эргашди; қизларнинг чалғигани туфайли мушкул вазиятдан қутулиб қолган йигит тунги қоровулликдан озод этилган аскар сингари шодланиб, хонанинг ичкарасидаги олдинги жойига бориб турди. Аслида Флер-де-Лис хоним ёнида туриб, кўриқчилик қилиш ёқимли ва қувончли мажбурият эди; яқин-яқинларгача шундай фикрда бўлган капитаннинг унга муносабати аста-секин ўзгариб, никоҳ маросими яқинлашиб келаётгани ҳафсаласини пир қилаётганди. Бунинг устига, у феъл-атвори ўзгарувчан ва буни ҳам айтмасак бўлмас – дидсизроқ эдимией. Асилзодалар оиласига мансуб бўлишига қарамасдан, ҳарбий хизмат чоғида талай бемаъни одатларни орттириб олганди. Унга майхона ва у билан боғлиқ бўлган ҳамма нарса ёқарди. Сўкиш, ҳақорат, казармаларга хос ҳазил-хузул эшитилаётган, гўзал хонимларга эришиш осон бўлган жойда ўзини эркин, бемалол ҳис этарди.

Шундай қилиб, каминнинг жимжимадор қопламасига суяниб, ўзича хаёл суриб турган пайтда Флер-де-Лис беҳосдан у томонга бурилиб, савол берди (бечора қиз қалбида кечаётган туғёнларни босиб, у билан совуқ муносабатда бўлишга мажбур эди).

– Икки ой илгари тунги назорат чоғида дайди тиланчилар кўлидан юлиб олганингиз лўли қиз ҳақида гапирганингиз ёдингиздами?

– Гапиргандим, шекилли, – жавоб қилди капитан.

– Майдонда рақс тушаётган ўша лўли қиз эмасми? Бу ёққа келиб қаранг-чи, эй йигитлар гули – Феб.

Назокат ва тортинчоқлик билан қилинган бу таклифда, айникса, исмини тилга олишда ярашиш истаги яширинган эди. Капитан Феб де Шатопер шошмасдан айвонга йўл олди.

– Майдондаги давра ичида рақс тушаётган қизалоққа эътибор қилинг, – деди Флер-де-Лис йигитнинг елкасига нозиккина кўл теккизиб. – Бу ўша лўли қизингиз эмасми?

Феб ўша томонга разм солиб жавоб берди:

– Ҳа, бу ўша, мен уни эчкичасидан танидим.

– О! Нақадар ажойиб эчкича! – деди хайратланган Амлотта кўлларини силкитиб.

– Унинг шохлари олтиндан экани ростми? – деб сўради Беранжера.

Курсида ўтирган Алоиза хоним ҳам қизиқсиниб савол берди:

– Утган йили Жибар дарвозаси орқали Парижга келган лўлилардан эмасмикан?

– Эй, хушкелбат Феб, – деди Флер-де-Лис йигитга мурожаат этиб, – сиз у билан танишсиз. Уни бу ерга чакиринг. Бу барчамизни завқлантиради.

– О, қани эди! – дея хитоб қилди қизлар чапак чалиб.

– Бу ишимиз ақлдан бўлмайди, – эътироз билдирди Феб. – Ҳойнаҳой,

у мени унутган бўлса керак, мен эса унинг хатто исмини ҳам билмайман. Майли, хонимлар, шуни хоҳлаётган экансиз, бир уриниб кўраман.

Йигит панжаранинг устидан эгилиб бақирди:

– Эй, қизалоқ!

Худди шу онда раққоса доирасини пастга туширган эди. Овоз келатган томонга қараб, порлаб турган кўзлари Фебга қадалган лўли қиз турган жойида қотиб қолди.

– Эй, қизалоқ! – яна такрорлади капитан ва кўли билан “бери кел” дегандай ишора қилди.

Лўли қиз яна бир бор унга разм солди-да, юзи оловдек қизариб кетди. Сўнг доирасини қўлтиғига қисганча илоннинг аврашига алданиб, нигоҳлари хира тортган кушчадек, аста-аста қадам босиб, хайратланган оломон орасидан ўтди-да, Феб чақирган эшик томон йўл олди.

Дақиқа ўтмасдан эшик пардаси очилиб, бўсағада ҳаяжондан юзлари қизарган, нафаси бўғзига тиқилган, чарос кўзлари ерга қадалган, олдинга яна бир қадам қўйишга журъат топа олмаётган лўли қиз пайдо бўлди.

Беранжера чапак чалиб юборди.

Лўли қиз ҳамон бўсағада қимирламай турарди.

У шу қадар гўзал эдики, бўсағада пайдо бўлган пайтда хона бирдан ёришиб кетгандек туюлди. Кичкина меҳмонхона, нимкоронғи деворлар ва гулқоғозлар орасида лўли қиз майдондагидан ҳам гўзал ва жозибалироқ эди. У гўё ёруғликдан зулматга олиб кирилган машъала эди. Албатта, асилзода хонимларнинг кўзлари қамашиб қолганига ажабланмаса ҳам бўлади. Ҳар бири ўзини таҳқирлангандек ҳис этган хонимлар ўша заҳоти бир-бири билан келишмаган ҳолда муомаласини ўзгартирди. Улар бир-бирини жуда яхши тушунарди. Эркакларни онг жипслаштирса, аёлларни одатда ички ҳис-туйғулар тезроқ бирлаштиради. Улар рўпараларида чинакам рақиб пайдо бўлганини ҳис этган эди. Чунки бир стакан сувнинг рангини ўзгартириш учун бир томчи шароб кифоя қилади; якка-ёлғиз эркак даврасида бир талай хушсурат хонимларнинг кайфиятини бузиш учун улардан-да гўзалроқ қизнинг пайдо бўлиши етарли бўлса керак.

Улар лўли қизга ўта совуқ муомала қилиб, менсимасдан қарши олишга қарор қилишган эди. Унга бошидан оёғининг учигача разм солиб, бир-бири билан кўз уриштиришида ҳаммаси аён, ҳаммаси сўзсиз тушунарли бўлган эди! У билан гаплашишларини кутиб турган лўли қиз хижолатдан кўзларини ерга қадаб турарди.

Биринчи бўлиб капитан сўз бошлади.

– Қасам ичиб айтаманки, – деди у дадил ва ёқимсиз оҳангда, – умрим бино бўлиб бундай гўзал мавжудотни учратмаганман! Гапимга қўшиласизми, азизам Флер?

Бошқа вазиятда одобли, маданиятли киши шивирлаб айтадиган гапнинг ҳаммага эшиттириб айтилиши лўли қизнинг бўсағадан ўтиши билан пайдо бўлган аёлларга хос қизганиш, рашкни тарқатиб юбормаса керак.

Флер-де-Лис афтини буруштириб, капитанга жавоб қилди:

– Ҳа, чиройли экан!

Бошқа хонимлар бир-бири билан шивирлашиб турарди.

Нихоят, ўзи учун бўлмаса ҳам, қизи учун ташвишга тушиб қолган Алоиза хоним лўли қизга мурожаат этди:

– Берироқ кел-чи, қизалоқ.

– Бери кел, қизалоқ! – деди бўйи лўли қизнинг белигача зўрға етадиган Беранжера кинояли оҳангда.

Лўли қиз асилзода хонимга яқинлашди.

– Нақадар жозибали қизалоқ! – деди унга томон бир неча кадам юрган капитан баландпарвозлик билан. – Мени танирмикансиз? Бундай бахтга мушарраф бўлармиканман...

Лабида нозик табассум пайдо бўлган қиз меҳрга тўла кўзлари билан унга боқди.

– О, албатта! – деди лўли қиз.

– Хотираси зўр экан, – деди ажабланган Флер-де-Лис.

– Ўша кечаси бир зумда қочиб қолдингиз! – давом этди Феб. – Ё ўшанда кўрқитиб юбордимми сизни?

– Йўқ-йўқ! – дея жавоб қилди лўли қиз.

Лўли қизнинг “о, албатта!” ва “йўқ-йўқ!” деган гапларида Флер-де-Лиснинг кўнглига тегиб кетадиган қандайдир ишора бордек эди.

– Ўрнингизга, азизим, бадқовоқ, қийшиқ ва букур кимсани, адашмасам, архиепископнинг қўнғироқчисини ташлаб кетган эдингиз, – дея гапини давом эттирди капитан. – Айтишларича, бу қайсидир архидьяконнинг ўғай ўғли, аслида эса – иблиснинг ўзи эмиш. Жин урсин, бу тасқара нима учун сизни ўғирламоқчи экан? Билмайсизми?

– Билмайман, – дея жавоб қилди лўли қиз.

– Дадилликка қаранг! Аллақандай қўнғироқчи худди виконтдек қизни ўғирласа-я! Асилзодалар паррандаси изидан тушган қишлоқи ўғри овчи! Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа! Майли, қўяверинг, қилмиши учун у муносиб жазоланди.

– Бечора Квазимодо! – деди лўли қиз шармандалик устунни олдидаги манзарани кўз олдига келтириб.

– Кийиниши ғалатиноқми-ей, – деди Диана де Кристейль бежирим тишларини кўз-кўз қилиб.

Бу луқма бошқа хонимларга малҳамдек ёқиб тушди. У лўли қизнинг нозик жойидан олган эди-да. Гўзаллигини камситишга ожиз бўлган хонимлар унинг кийимларига ташланишди.

– Бу нима қилганинг, азизам, – деди Амлотта де Монмишель, – Нимча ва қийик рўмолсиз кўчама-кўча шаталоқ отиб юриш мумкинми?

– Юбкасининг калталигини айтмайсизми – даҳшат-ку! – қўшиб қўйди Гайльфонтен.

– Зарҳал камарингиз учун, жонгинам, – деди Флер-де-Лис ижирғаниб, – сизни шаҳар қоровуллари ҳибсга олиши мумкин.

– Қизалоқ, эй қизалоқ, – деди Кристейль истехзоли жилмайиб, – қўлларинг ва елкаларингни ёпиб юрганингда офтобда бунчалик қорайиб кетмаган бўлармидинг?

Кўча раққосаси атрофида ғимирлашиб, илондек тўлғаниб, тиллари захар сочиб турган бу гўзал хонимларга Феб эмас, диди нозикроқ муносиб томошабин керак эди. Ана шу келишган жозибали хонимлар

лўли қизнинг ғарибона ва антика ялтир-юлтур либосини қандайдир ичиқоралик ва заҳархандалик билан синчиклаб муҳокама қиларди. Ҳақорат, истехзо, таҳқирлаш, калондимоғлик ва ёвқарашнинг чек-чегараси кўринмасди... Бу хонимларни гўзал асиранинг кўкрагига эрмак учун тилла тўғнағич тиқиб олаётган римлик оқсуяк аёлларга қиёслаш мумкин. Улар эпчил ов итларига ўхшаб кетарди; бурун катаклари шишган, кўзлари ярқираб турган бу итлар шўрлик ўрмон кийиги атрофида уймалашар ва хожасининг ғазабидан кўрққанидан, уни тилка-пора қилишдан ўзларини зўрға тийиб турарди.

Ростда, шундай оқсуяк хонимлар турганда, кўча раққосаси ким бўпти? Улар лўли қизнинг шу ерда турганига парво қилмасдан, унинг хушрўйлигини тан олса ҳам, искирт, нотавон, дея очиқ-ошқора бетига айтишарди.

Лўли қиз ҳам тўғноғич санчиқларига бепарво эмасди. Баъзида уятдан юзлари қизариб, кўзлари чакмоқдек ярқираб кетарди; нафратини ошқор баён этишдан ҳайиқиб, афтини буруштириб кўярди, холос. У Фебга маънос кўзлари билан термилиб, кимираб этмай турарди. Бу нигоҳларда чексиз бахт ва назокат ифодаланган эди. Шу тобда унга разм солган одам бу ердан ҳайдаб солмасликлари учун ўзини тийиб турибди, деган хаёлга бориши мумкин.

Лўли қизнинг аҳволига ачинган Феб эса тиржайиб, уни химоя қилишга уринарди.

– Буларнинг гапларига парво қилманг! – деди у этигининг тепкисини шиқирлатиб. – Албатта, либосингиз бироз ғалатирок бўлса ҳам, сиздек нозанин учун бунинг заррача аҳамияти йўқ!

– Эй худойим! – дея хитоб қилди Гайльфонтен маънос жилмайиб. – Наҳотки, лўлининг чарос кўзлари қирол ўқчиларининг ҳам юрагини ёндириб юборишга қодир бўлса?!

– Шундай бўлиши мумкин эмасми? – деди Феб.

Кимга бориб тегаётганига парво қилмасдан отилган тошчадек, қандайдир беписандлик билан берилган саволдан завқланган Коломба, унинг ортидан Диана, Амлотта ва Флер-де-Лис хохолаб кулиб юборишди. Ҳатто Флер-де-Лиснинг кўзларига ёш келди.

Коломба гапираётганда бошини қуйи солиб турган лўли қиз бу гал ҳам бахт ва ғурур уфуриб турган нигоҳларини яна Фебга қаратди. Бу дақиқаларда у чиндан ҳам ниҳоятда гўзаллашиб кетган эди.

Бу саҳнани кузатиб турган ва ўзини ҳақоратлангандек ҳис этган кекса хоним нималар бўлаётганини тушунмасдан анграйиб қолганди.

– Эй нажоткор Биби Марям! – деди у ўтирган жойида сесканиб. – Оёғим тагида ивирсиб юрган қандай бало бўлди? Йўқол-ей, ярамас махлук!

Махлук деганлари эгасини излаб хонага югуриб кирган, лўли қизни кўриб унга интилган ва йўл-йўлақай шохи билан хонимнинг ергача ёйилиб кетган кўйлагининг этагига ўралиб қолган эчкича эди.

Бу воқеа ҳозир бўлганларнинг эътиборини жалб этди. Лўли қиз бир оғиз ҳам гапирмасдан эчкичани бўшатиб олди.

– Ана! Туёқлари тилларанг эчкича ҳам ўз оёғи билан келиб қолди! – деди хурсандлигини яшира олмаган Беранжера.

Лўли қиз тиззаларига ўтириб, эркаланиб чаккаси билан суйкалаётган эчкичанинг бошига қўлини қўйди. Уни ташлаб кетгани учун лўли қиз жонивордан узр сўраётган эди.

Шу пайт Диана Коломбанинг қулоғига эгилди:

– Эй худойим, нима учун бу ҳақда илгари ўйлаб кўрмаган эканман? Ахир, бу эчки билан лўли қиз-ку! Айтишларича, у афсунгар, эчкича эса ҳар қандай мўъжизаларга кодир экан!

– Ундай бўлса, эчкича бизга бирон-бир мўъжиза кўрсатсин, – деди Коломба.

Диана ва Коломба қизиқсиниб, лўли қизга мурожаат этишди:

– Қизалоқ! Эчкичанга айт, бизга бирон мўъжиза кўрсатсин.

– Мен сизни тушунмаяпман, – дея жавоб қилди раққоса.

– Қандайдир сеҳр-жоду, афсунгарлик, қисқаси, мўъжиза кўрсатсин деяпмиз!

– Гапингизни тушунмаяпман.

У ёқимтой эчкичасини “Жали! Жали!” дея яна эркалаб силай бошлади.

Шу пайт Флер-де-Лис эчкичанинг бўйнига осиб қўйилган қўлда тикилган чарм халтачага қўзи тушиб қолди.

– Бу нима? – деб сўради у лўли қиздан.

Лўли қиз катта-катта кўзлари билан унга тикилиб, жиддий оҳангда жавоб қилди:

– Бу менинг сирим.

“Бу қандай сир эканини жуда ҳам билишни истардим”, деб ўйлади Флер-де-Лис.

Тоқати тоқ бўлган Гонделорье хоним ўрнидан кўзгалди-да, норози оҳангда деди:

– Хўш, лўли қиз, на сен, на эчкичанг рақсга тушишни истамас экансиз, бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?

Лўли қиз саволга жавоб қайтармасдан, шошмасдан эшик томон йўл олди. Лекин унга яқинлашган сари қадами секинлашиб борарди. Кўзга кўринмас қандайдир куч уни оҳанрабодек ортга тортаётган эди. У кўз ёшдан намланган мужгонларини Фебга қаратиб, бирдан тўхтаб қолди.

– Худо ҳақи, – деди капитан, – бундай кетиш яхши эмас! Ортингизга қайтиб, рақсга тушиб берсангиз дегандим. Айтгандек, исмингиз нима?

– Эсмеральда, – деди раққоса, ундан кўзларини узмай.

Бу ғалати исмни эшитган қизлар кулиб юборишди.

– Қиз бола учун бўлмағур исм! – хитоб қилди Диана.

– Унинг жодугар эканига энди ишонгандирсиз! – деб гап қўшди Амлотта.

– Нима ҳам қилардик, жонгинам, – деди Алоиза хоним аллақандай тантанавор оҳангда, – болаларни чўқинтирадиган тоғорачадан бундай исмни топиб бўлмаса кераг-ов.

Бу орада Беранжера, бошқаларга сездирмасдан, марципан¹ ёрдамида эчкичани хона бурчагига алдаб чақирган эди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас улар апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Қизиқувчан қизалоқ эчкича бўйнидаги халтачани ечиб олди-да, ичидаги нарсаларни бўйранинг устига ағдарди. Бу қора қайин дарахтидан кесиб олинган кички-

¹ Марципан – бодоммағиз талқонига шакар қўшиб қорилган хамирдан тайёрланган қанд-қурс.

на тахтачага ҳар бири алоҳида-алоҳида ёзилган алифбе ҳарфлари эди. Бу ҳарфлар бўйра устига ёйилиб кетгач, қизалоқ эчкичанинг “мўъжиза”ларидан бирини кўрсатишга киришганини, яъни тилларанг туёкчалари билан ҳарфларни суриб, муайян тартиб билан жойлаштира бошлаганини ҳайратланганча кузатиб турди. Ҳосил бўлган сўз эчкичага жуда яхши таниш бўлса керак: бу ишни у жуда тез ва қийналмасдан уддалаган эди. Қойил қолган Беранжера кўллари билан силкитиб деди:

– Чўқинтирган ойижон! Эчкичанинг ишига қаранг!

Югуриб келган Флер-де-Лис ҳайратдан турган жойида қотиб қолди. Бўйранинг устида ёйилган ҳарфлардан “ФЕБ” деган сўз ҳосил бўлган эди.

– Буни эчкича ёздими? – деди у ҳаяжондан овози титраб.

– Ҳа, ойижон, – дея жавоб қилди Беранжера.

Ҳеч қандай шубҳа-гумонга ўрин қолмаган, чунки қизалоқ ёзишни билмас эди.

“Унинг сири шу экан-да!” – деб ўйлади Флер-де-Лис.

Қизалоқнинг бақир-чақирини эшитган хонимлар, лўли қиз ва зобит югуриб келишди.

– Феб! – дея шивирлади ҳайратдан лол қолган хонимларнинг бари. – Ахир, бу капитаннинг исми-ку!

– Чиндан ҳам хотирангиз зўр экан! – деди Флер-де-Лис тош қотиб турган лўли қизга. Кейин нозик кўллари билан юзини беркитиб, “О, ярамас жодугар!” дея уввос солиб йиғлай бошлади. Юрагининг туб-тубидан эса “Бу рақибанг!” деган янада ғамгин овоз келгандек бўлди.

Флер-де-Лис ҳушдан кетиб йиқилди.

– О, қизалоғим! Қизалоғим! – дея қичқирди кўрқиб кетган Алоиза хоним. – Йўқол, жин урсин сен жодугарни!

Флер-де-Лисни бошқа эшикдан олиб чиқишаётган пайтда Эсмеральда ерда ётган машъум ҳарфларни бир зумда йиғиштириб олди-да, эчкичасига ишора қилиб, жўнаб қолди.

Қаёққа боришни билмай ёлғиз қолган капитан, бир дақиқа иккиланиб турди-да, сўнг лўли қизнинг ортидан югурди.

II. Руҳоний ва файласуфнинг қисмати ўзгача

Ҳар куни қуёш ботишидан бир соат олдин архидьякон минора зиналаридан кўтарилиб, хужрачасига борар ва баъзан туни билан шу ерда қолиб кетарди. Ўша куни у хужранинг пасткам эшигига етиб, ҳамиша белида осилиб турадиган ҳамёнидаги калитни кулфнинг ичига соламан деб турганда, қулоғига чилдирма ва қайроқчаларнинг товуши чалинди. Овоз Бош майдондан келаётган эди. Аввал таъкидлаганимиздек, хужрада ибодатхона қуббасига чиқадиган кичкина деразача бор эди, холос. Клод Фролло шоша-пиша кулфнинг ичидан калитни суғуриб олди-да, бир неча дақиқадан кейин миноранинг тепасига чиқиб, майдонга разм солди.

Майдонда лўли қиз рақс тушаётган эди. У провансалча сарабанда¹ мақомида хиром этар, панжасининг учи билан чилдирмани ўйнатиб,

¹ Сарабанда – испанча қадимий халқ рақси. У бошқа мамлакатлар, жумладан, Италия ва Францияда ҳам кенг тарқалган.

тепага отиб юборар ва ушлаб оларди; пардай енгил ва кувноқ қиз, юкоридан ўзига қадалган даҳшатли нигоҳларни сезмас, ҳис эмасди.

Лўли қиз атрофида тумонат одам тўпланган; вақти-вақти билан қизил-сарик куртка кийган қандайдир нусха оломонни ортга суриб, даврани кенгайтирарди-да, эчкичанинг бошини тиззаларига бошиб, раққосадан бир неча кадам наридаги курсига бориб ўтирарди. Ҳойнаҳой, бу кимса лўли қизнинг ҳамтовоғи бўлса керак. Ҳар ҳолда, Клод Фролло унинг юзини аниқ кўра олмади.

– Ким бўлди экан бу нусха? – минғирлади у ижирғаниб. – Ахир, лўли қиз доимо ёлғиз юрарди-ку!

Бурама зинанинг илонизи равоқлари тагидан юриб, пастга тушди. Кўнғирокхонанинг ярим очиқ эшигини очиб, ичкарига кадам қўйиши билан кўзи тушган манзарадан қотиб қолди: улкан ёғоч дарпардага ўхшаб кетадиган шиферли бостирмадаги туйнуқларнинг биридан эгилиб, майдонга тикилиб турган Квазимодони кўриб қолди. У бу ишга шу қадар берилиб кетган эдики, асраб олган отаси шундоқ ёнгинасидан ўтиб кетганини ҳам сезгани йўқ. Унинг одатдаги бадқовоқ, хўмрайган нигоҳларида аллақандай ҳайрат ва меҳр учқунлари порлаб турарди.

– Ажабо! – минғирлади Клод. – Наҳотки, бу нигоҳлар лўли қизга қаратилган бўлса?

У яна пастга туша бошлади. Бир неча дақиқадан кейин ажабланган архидьякон минора тагидаги эшикдан майдонга чиқди.

– Лўли қиз қаёққа ғойиб бўлди? – деб сўради у чилдирма товушини эшитиб келган томошабинларга қўшилиб.

– Билмайман, – деди ёнида турган томошабинлардан бири, – қўққисдан қаёққадир ғойиб бўлди. Уни чақиришган ҳув анави уйга фанданго¹ рақсига тушиш учун кетган бўлса керак.

Архидьякон гиламчанинг устида лўли қизнинг ўрнида қизил-сарик кийим кийган кишини кўриб қолди; қўллари сонларига тиралган, боши ортга ташланган, юзлари қизарган, бўйни чўзилган ва тишлари билан курсини кўтариб олган бу кимса ҳам бир неча кумуш танга ишлаб олиш илинжида давра бўйлаб айланарди. Курсига қўшнисидан вақтинча олинган ва қўрққанидан тинимсиз миёвляётган мушук боғлаб қўйилган эди.

– Эй Биби Марям, ўз паноҳингда асра! – деди ҳайратланган руҳоний, юзларини тер босган масхарабоз шундоқ ёнгинасидан мушук ва курсидан иборат пирамидани кўтариб ўтаётганда. – Сиз бу ерда нима қиялпсиз, Пьер Гренгуар?

Архидьяконнинг кескин овозидан довдираб қолган бечора шоир мувозанатни йўқотиб, курси ва мушук билан бирга бақир-чақир қилаётган томошабинларнинг бошига бориб тушди.

Агарда саросимадан фойдаланиб Клод Фроллонинг ишораси билан ибодатхонага кириб кетмаганида мушук ҳам, айрим томошабинларнинг у ер-бу ери тилингани ҳам Пьер Гренгуарга қимматга тушган бўларди.

Бир-икки кадам олдинга юрган Клод ота, устунларнинг бирига суяниб, диққат билан Гренгуарга разм солди. Руҳонийнинг нигоҳида бояги шармандали ҳолат: таниқли ва зиёли одамнинг масхарабоз либосида юрганига ишора сезилмади. Унда ҳақорат, истехзодан асар ҳам йўқ:

¹ Фанданго – испанча халқ рақси, сарабанда турларидан бири.

Клод отанинг қиёфаси жиддий, хотиржам, сезгир эди. Архидьякон биринчи бўлиб ўртадаги сукунатни бузди:

– Қулоқ солинг, мэтр Пьер, кўп нарсани менга тушунтириб беришингиз лозим. Аввало, уч ой қаёққадир ғойиб бўлиб, бугун чоррахаларда кодебек¹ олмасидек ярми сариқ, ярми қизил жуда ғалати либосда пайдо бўлишингизнинг боиси нимада?

– Ҳазрати олийлари! – дея гап бошлади Гренгуар мунгли оҳангда. – Бу чиндан ҳам ғалати либос, бинобарин, мушукнинг бошига кўндирилган қовоқ қанчалик ғайритабиий бўлса, мен ҳам бу либосда ўзимни яхши ҳис қиламан, дея олмайман. Аммо на илож, устоз? Барига йиртилиб-ситилиб кетаётгани сабабли аллақачон эскифурушнинг саватидан жой олиш учун қишнинг бошидаёқ мени тарк этган ўша ярамас камзулим айбдор. Нима қилишим керак? Тамаддунимиз, қария Диоген хоҳлагандек, бемалол қипяланғоч юриш мумкин бўлган даражага ҳали етмаган бўлса! Тагин, совуқ шамол эсаётгани ва январь – инсониятнинг ана шу истиқбол сари ғолибона юришига хизмат қилмайдиган ой эканини ҳам эътиборга олиш зарур. Ана шундай вазиятда мана шу куртка кўлимга тушиб қолди. Уни олдим-да, мен сингари совуққа чидамсиз одамни у қадар иситмайдиган қора эски кийимимни ечиб ташладим. Шу тариқа авлиё Генесий каби масхарабоз либосига эга бўлдим.

– Майли, бу ишларингизга чидаса бўлар, бироқ лўли қиз ортидан тимириланиб юргангизни қандоқ тушунмоқ керак?

– Жин урсин! – дея жавоб қилди Гренгуар. – Ахир, у менинг рафиқам, мен эса унинг эриман.

Рухонийнинг тунд юзида ғазаб учқунлари пайдо бўлди.

– Эй эсипаст, бундай қилишга қандай ҳақдингиз сиғди? – деди у жаҳл билан Гренгуарнинг кўлидан силтаб. – Эй худобеҳабар! Нахотки, шу қизга кўл теккизган бўлсангиз?

– Сизни фақат шу нарса ташвишлантираётган бўлса, ҳазрати олийлари, – деди Гренгуар, – қасам ичиб айтаманки, мен унга ҳатто кўлимни ҳам теккизганим йўқ.

– Унда нима учун эр-хотинмиз деб валдираяпсан?

Гренгуар китобхонга маълум бўлган воқеаларни: Мўъжизалар ҳовлисидаги саргузаштлари ва синдирилган кружка билан никоҳлангани, ҳар гал лўли қиз унинг никоҳ кечасига бўлган умидларини чилпарчин қилаётганини бирма-бир руҳонийга сўзлаб берди.

– Демак, мэтр Пьер, – дея унга яна савол берди юзлари анча ёришиб қолган Клод ота, – бу махлуққа биронта ҳам эркакнинг кўли тегмаган деб ҳисоблайсизми?

– Бидъатга қарши эркакнинг кўлидан нима ҳам келиши мумкин, Клод ота? Лўли қиз ўзини ўзи шунга ишонтирган. Ўйлашимча, роҳибаларгагина хос бундай фазилят, одатда осонлик билан кўлга олинадиган лўли қизлар орасида деярли учрамайдиган ноёб ҳодиса.

Архидьякон Гренгуарни саволга кўмиб ташлади.

Гренгуарнинг айтишича, Эсмеральда беозор ва фусункор хилқат. Афтини буруштирмаганда ундан-да гўзал қизни топиш амримаҳол. Соддакўнгил ва эҳтиросли, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган, ҳамма нарсага берилувчан, эркак билан аёлнинг фарқига бормай-

¹ Кодебек – Франциянинг шимолида жойлашган Кодебек шаҳарчасида ўсадиган олма нави.

диган бокира қиз! У табиат фарзанди, рақсга меҳр кўйган, шовкин-сурон, очиқ осмон остида яшашни хуш кўради; у оёқларида кўринмас қанотлари бўлган, ҳамиша қандайдир гирдоб ичида учиб юрадиган ари-қиз. Лўли қизнинг қадами тегадиган мавзелар аҳолиси уни қувноқлиги, хушмуомалалиги, эпчиллиги, рақс ва кўшиқлари учун яхши кўрарди. Ўзининг айтишича, шаҳарда фақат икки киши ундан нафратланади: нима сабабдандир лўлиларни хуш кўрмайдиган ва ҳар гал деразаси ёнидан ўтаётганда бечора раққосага лаънатлар ёғдирадиган Роланд минорасидаги жандачи, жирканч роҳиба ҳамда дуч келиб қолганда кўз қарашлари ва кескин гаплари билан юрагига ғулғула соладиган қандайдир руҳоний. Гренгуар келтирган бу тафсилот архидьяконни ҳаяжонга солди. Аммо шоиримиз бунга эътибор қилгани йўқ. Чунки бундан икки ой муқаддам лўли қизни илк бор учратган ўша ғалати кеча тафсилотлари ва айни шу кезларда архидьякон ҳам ёнида бўлгани боқибегам шоиримизнинг хотирасидан кўтарилган эди. Сирасини айтганда, лўли қиз ҳеч нарсадан кўркмасди: у бошқа лўлиларга ўхшаб, фолбинлик билан шуғулланмаслиги сабабли ҳеч ким уни бунинг учун жазога торта олмасди. Гренгуар унинг эри эмас, ака ўрнини босарди. Нима бўлганда ҳам, файласуф бундай ғаройиб никоҳга чидашдан бошқа иложи йўқ эди. Ҳар ҳолда, бошпанаси ва бир бўлак нони бор. “Ўйлаб кўрилса, – дерди у, – аслида, бу хоҳлаганча хаёл суришга имкон берадиган мароқли турмуш”. Бундан ташқари, файласуф лўли қизни чиндан ҳам жон-дили билан севишига ишончи комил эмасди. Унинг ёқимтой, ювош, ақлли, фаросатли, бир сўз билан айтган, доно эчкичасини эса яхши кўриб қолган эди. Ўрта асрларда томошабинларни ҳайратга соладиган бундай ақлли жониворлар туфайли эгаларини гулханга ташлаш оддий ҳол бўлган. Бироқ эчкичанинг тилла туёқчалари билан кўрсатган мўъжизаси шунчаки бир ҳийла эди. Кўпинча эчкича бирон-бир найранг кўрсатиши учун чилдирмани гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга айлантириш кифоя қиларди. Бунга уни шу каби ишларда зўр истеъдоди бўлган лўли қиз ўргатган, масалан, алоҳида ҳарфлардан “Феб” деган сўзни ҳосил қилишни ўргатиш учун икки йил етарли бўлган.

– Феб? – деб сўради руҳоний. – Нима учун айнан Феб?

– Билмадим, – дея жавоб қилди Гренгуар. – Эхтимол, унинг учун бу сўз қандайдир яширин, мўъжизавий сир-синоатга эга бўлса керак-да. У якка-ёлғиз қолганда бу сўзни тез-тез тилга олади.

– Бу шунчаки сўз, аллақандай исм эмаслигига ишончингиз комилми? – деб сўради Клод Гренгуарга ўқрайиб.

– Кимнинг исми? – деди шоир ажабланиб.

– Ким билади дейсиз?

– Бу ҳақда менинг фикрим ўзгача, ҳазрати олийлари! Лўлилар қисман оташпараст бўлган ва қуёшга сиғинган. Назаримда, “Феб” деган сўз шундан келиб чиққан бўлса керак.

– Менга бу ҳол сизчалик, мэтр Пьер, аниқ-тиникдек туюлмапти.

– Ўзи, бунинг менга нима дахли бор? Истаганча “Феб” деб минғирлаб юравермайдими. Фақат Жали мени деярли эгасидек севишига шубҳа қилмайман.

– Жали деганинг ким бўлди?

– Эчкича-да!

Архидьякон икки қўлини иягига тираб, бир муддат ўйланиб қолди. Бирдан Гренгуар томон кескин бурилди:

– Тагин, унга қўл ҳам теккизмаганман, деб қасам ичиб ўтирибсанми, бетавфик?

– Кимга? – деб сўради Гренгуар ҳайрон бўлиб. – Эчкичагами?

– Йўқ, ўша аёлга.

– Хотинимгами? Қасам ичиб айтаманки, унга қўл теккизганим йўқ!

– У билан тез-тез якка-ёлғиз қоласанми?

– Кечкурунлари камида бир соат.

Клод отанинг қовоғи уйилди.

– О! О! Solus cum sola поп cogitabuntur or are “Pater nosier”¹.

– Руҳим билан қасам ичаманки, унинг ҳузурида бошқа оятларни ўқиганимда ҳам, товуқ черковга эътибор қилмаганидек, у ҳам менга заррача қиё боқмайди.

– Бу махлуққа қўл теккизмаганман деб, онанг ҳақи, қасам ич! – деди архидьякон ҳар бир сўзга урғу бериб.

– Ҳатто отамнинг боши билан қасам ичишга тайёрман. Аммо, муҳтарам устоз, менга ҳам биргина савол билан мурожаат этишга ижозат беринг.

– Сўрайвер.

– Сизга ўзи бу ишнинг нима дахли бор?

Бир зумда архидьяконнинг рангсиз юзи навқирон қизнинг чаккаларидек кизариб кетди. У сукут саклаб турди-да, хижолатда қолган одамдек, гапира бошлади:

– Сўзларимга қулоқ солинг, мэтр Пьер Гренгуар. Билишимча, руҳингиз ҳали ўлмаган. Мен сизга хайрихоҳман ва фақат яхшилик тилайман. Ўша иблис лўли қиз билан ош-қатиқ бўлсангиз, билиб қўйинг, шайтоннинг измига тушасиз. Айнан жисм руҳни хароб этишини биласиз-ку! Ўша аёлга яқинлашсангиз, бошингизга бало ёғилади! Бор гап шу.

– Бир мартагина уриниб кўрганимда, – деди Гренгуар бир қулоғининг орқасини қашиб, – арининг нишига дуч келган эдим.

– Жин урсин сени! Йўқол! – дея бақирди руҳоний нафрат тўла кўзларини унга қадаб. Сўнг серрайиб қолган Гренгуарнинг елкасидан бир туртди-да, катта-катта қадам ташлаб, ибодатхонанинг энг қоронғи аркидан ичкарига кириб кетди.

(Давоми келгуси сонда)

¹ Solus cum sola поп cogitabuntur or are “Pater nosier” (ном.) – эркак билан аёл “Яратган эгам” оятини ўқиб ўтирмайди.

DRAMA

Жан САРМАН

(1897–1976)

МАМУРЭ

Драма

Рус тилидан
Шароф БОШБЕКОВ
таржимаси

Мамурэнинг хонаси. У каравотда ётганича ўзи билан ўзи гаплашяпти. Элоиза чироқ олиб киради.

Элоиза. Нима гап, ойижон?

Мамурэ (*бефарқ*). Ҳеч...

Элоиза. Яна ўзингиз билан ўзингиз гаплашяпсизми?

Мамурэ. Биласан-ку, зерикканимда ўзим билан ўзим гаплашаман.

Элоиза. Цирк ёмон таъсир қилдими, дейман-да.

Мамурэ. Франкёр қаерда ётар экан-а?

Элоиза. Уларнинг нимаси кўп – усти ёпиқ араваси кўп, биронтасида ётса керак-да.

Мамурэ. Усти ёпиқ арава... Ўша араваларнинг ғилдираги бир йилда неча марта айланади...

Элоиза. Ухланг, ойи. Чироқ ёниқ туради. Яхши дам олинг.

Мамурэ. Анави майдончадаги арқонга ким чойшаб илибди, Элоиза?

Элоиза. Қани, ойи?

Мамурэ (*деразага ишора қилиб*). Ана...

Элоиза (*қараб*). Ҳеч қанақа чойшаб йўқ. Хиёбон охирига ой нури тушиб турибди.

Мамурэ. Ойдинда кир ёйиш бехосият бўлади. Чойшаб ҳам сарғайиб кетади...

Элоиза. Айтяпман-ку, ҳеч қанақа чойшаб йўқ, деб.

Мамурэ. Турмушга чиққанимда сепимга йигирма тўртта чойшаб билан ўн иккита дастурхон олиб келганман. Ўшалар қани, Элоиза?

Элоиза. Шкафга тахлаб қўйилган, ойижон.

Мамурэ. Ҳа... Улар оппоқлигича турибди, нимага десанг, мен ойдинда қуритмаганман. (*Асабий*) Умуман, яхши буюм ишдан чиқса, сира чидолмайман!..

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

Элоиза. Тинчланинг, ойижон...

Мамурэ. Бувим раҳматли, ойдинда кир ёйманглар, деб қайта-қайта тайинлардилар. (*Чуқур тин олиб*) Ойдинда кир қуритишдан фойдалироқ машғулот топса бўлади...

Элоиза. Бўпти, ҳар нарсани ўйлайверманг, ойи. Яхшиси, ибодат қилинг.

Мамурэ. Ҳа, тўғри айтдинг. Ибодат қилсам тезроқ ухлайман.

Элоиза эшикни ёпиб чиқиб кетади. Мамурэ болаларча тиришқоқлик билан “Або Мария”ни ўқир экан, болохонада аллақандай кўланка пайдо бўлади. У – Маркус эди. Бирпас иккиланиб туриб, секин хонага кириб келади.

(*Хотиржам*). Франкёр, бу сенмисан?

Маркус уни кўриб қотиб қолади. Кейин аста чекинади.

Сени ўйлаб ётувдим. Бизники куш уйқуси-да...

Маркус. Кечирасиз... Мен... Узр...

Мамурэ. Келганинг яхши бўлди. Мени деб биров девор ошмаганига кўп йиллар бўп кетди. Кел, кўзим, ўтир.

Маркус. Мени кечиринг... Адашиб қолдим, шекилли...

Мамурэ (*ҳазиллашиб*). Ие, адашиб кирдингми ҳали? Қара-я, мен учун девор ошиб юрибсан, деб ўйлабман!

Маркус. Тўғри... Сизни бир кўриб кетай, деб келувдим... Мана кўрдим – яхши экансиз, энди мен борай...

Мамурэ. Шошма. Гапимизни биров эшитиб қолади, деб қўрқаяпсанми? Улар ўзим билан ўзим гаплашиб ётишимга ўрганиб кетишган. Сен секин гапиравер – қулоғим яхши эшитади. (*Буйруқ оҳангида*) Ўтир!..

Маркус ноилож ўтиради.

Ҳайвонларингга овқат бердингми?

Маркус. А? Ҳа, бердим...

Мамурэ. Одамларинг усти ёпиқ араваларда ухлашадими?

Маркус. Ҳа...

Мамурэ. Тўғри қилишади. Барибир бошқа жой йўқ. Меҳмонхона-ю ётоқхоналарнинг ҳаммасини бу оила банд қилиб олган. Бирам кўпки, ёмғирдан кейин ковагидан чиққан чувалчангдай ҳаммаёкни босиб кетган. Яқинроқ ўтир, яхши кўрмайпман.

Маркус эҳтиёткорлик билан стулини каравотга яқинроқ суради.

Бувинг ҳаётми?

Маркус. Йўқ...

Мамурэ. Бувангдан олдин қазо қилганми, кейинми?

Маркус. Олдин. Анча олдин.

Мамурэ. Хотини ўлганда буванг неча ёшда эди?

Маркус. Билмадим. Бувам бувимнинг вафотларидан кейин йигирма йилча яшадилар-ов.

Мамурэ. Шунча вақт сўққабош яшабди-да... *(Билинар-билинемас тантана билан)* Ана шунақа... *(Яна илгариги оҳангда)* Болалари нечта эди?

Маркус. Битта – менинг отам.

Мамурэ. Неваралари-чи?

Маркус. Қаршингизда ўтирибман-ку, демак, бор.

Мамурэ. Кўпмиди неваралари?

Маркус. Тўртта.

Мамурэ. Ҳаммаси ҳаётми?

Маркус. Йўқ, қолганлари урушда ҳалок бўлган. Битта мен қолдим.

Мамурэ. Уруш менинг йигирма учта ўғилу невараларимни олиб кетди... Йигирма учтаси битта полк бўладими?

Маркус. Йўқ, рота бўлса керак. *(Ўрнидан туриб)* Майли, энди мен борай.

Мамурэ *(чаққонлик билан унинг қўлидан тутиб)*. Томошанг менга жуда маъқул бўлди. Фақат, биласанми, қачонлардир кўрганам – “занжир узиш” томошаси етишмас экан...

Маркус *(ҳайратда)*. У бувам кўрсатадиган томоша-ку! Бувам – Александр Франкёр!..

Мамурэ *(илиқ жилмайиб)*. Ҳа, ҳа...

Маркус. Сиз бувамни ёшликларида кўрган бўлсангиз керак, а?

Мамурэ. Ҳа! *(Секин)* Унинг асл исми Франсуа эди...

Маркус. Ие, уни танирмидингиз?

Мамурэ. Танимасам исмини қаёқдан биламан.

Маркус. Шунақа денг.. Биласизми, бир марта бувам менга сиз ҳақингизда гапириб берганлар.

Мамурэ *(чуқур тин олиб)*. Мен бўлсам бу ҳақда ҳеч кимга айтмаганман. Мавриди бўлмаган... *(Каравотнинг бош томонига ишора қилиб)* Қара!.. Мана унинг сурати! *(Шўх қараш билан)* Кўрмаяпсанми? Худди шу ерга, айнан шунақа қияликда илиб қўйганман!

Маркус *(ҳайрати баттар ошиб)*. Буви!..

Мамурэ. Атайлаб шунақа қилиб осиб қўйганман – ўзимдан бошқа ҳеч ким кўрмайди. Франсуа Франкёр! Жаранглашини қара! У ҳам сенга ўхшаб шаҳримизда йўл-йўлакай тўхтаб ўтган эди. Унинг ҳам томошасига одам сизмай кетувди. Унда ёш эдим, ҳали турмушгаям чиқмагандим. Эй, худойим!..

Маркус *(атрофга аланглаб)*. Секинроқ, бувижон!..

Мамурэ *(овозини сал пасайтириб)*. Ўша пайтларда ёш-яланглар йиғилишиб, якшанба кунлари далага чиқиб кетардик! Тегирмон ортидаги ўтлоққа борардик. Ҳамманинг оғзида – мен. “Селина”... Ёшлигимда шунақа деб чақирарди. “Селина, бу ёққа кел!”, “Селина, биз билан ўтир!”, “Селина, бирон нима айтиб бер!..” Ўша пайтлар куёш ҳозиргига қараганда кўпроқ нур сочарди!.. Қушлар сайроқироқ, осмон тиниқроқ эди!.. Турмушга чиққунимча олам ўзгача эди... Кейин дунё остин-устин бўлиб кетди...

Маркус *(уни тинчлантирган бўлиб)*. Тушунаман, бувижон, тушунаман.

Мамурэ (*бош чайқаб*). Буни тушуниш эмас, ҳис қилиш керак, қўзим. Ундан ҳам яхшиси, яшаб кўриш керак.

Маркус. Ҳарқалай, шунча умр кўрдингиз, нолимасангиз ҳам бўлади.

Мамурэ (*маъюс жилмайиб*). Э, қўзичоғим... Қарғаям икки юз йил яшайди – нима маъниси бор? Ойнинг ўн беши қоронғи-ю ўн беши ёруғ, дейишади. Бўлмаган гап. Қоронғиси кўпроқ... Ўшандай қоронғи кунларимнинг бирида Франкёр пайдо бўлди – олам ёришиб кетгандай туюлди!.. Юрак қурғур ўзгача тепа бошлади!.. Қалбимга кирди-ю, ўша ерда бир умрга қолиб кетди!..

Маркус (*қизиқиб*). Хўш, кейин нима бўлди, кетиб қолдимиз?

Мамурэ. Бир-икки марта кечқурунлари шаҳар айландик. Бирпасгина, бир неча сония қўл ушлашиб турдик. Кейин у усти ёпиқ аравасида жўнаб кетди... Мен қўзим тўла ёш – эшигимиз олдида қолавердим...

Маркус. Ҳа, маъюс ҳикоя экан.

Мамурэ (*кичкинагина муштлари билан сурат “илинган” деворни муштлаб*). Журъатинг етмади, Франсуа, журъатинг етмади!.. Ё Раб! Занжирларни парчалайдиган куч ўрнига жажжигина қизалоқни етаклаб кетоладиган журъат берсанг бўлмасмиди, Эгам?! (*Хижолатомуз жилмайиб*) Ана шунақа гаплар... Майли, энди бора қол...

Маркус. Хайр, бувижон... (*Балкон томон кета бошлайди, лекин кимнингдир шарпасига кўзи тушиб, орқага қайтади*).

Мамурэ. Қизалоқлар кечги сайрдан қайтишяпти... Ким билсин, битта-яримтасини кутишгандир... Нега индамайсан? Қайси бирини деб келувдинг?

Маркус. Ҳеч қайсини...

Мамурэ. Ярим кечаси иккинчи қаватга мени деб тирмашмагандирсан, ахир?

Маркус (*ношлож*). Жозини деб...

Мамурэ. Жози?

Маркус. Мари-Жозеф...

Мамурэ (*унинг пешонасидан ўтиб*). Раҳмат, болагинам. Кўнглимдагини танлабсан. Ажойиб қиз у... Эй, худойим!.. Менинг қўчамда ҳам байрам бўларкан-ку!.. Вой, эсим қурсин, вақтингни олиб ўтирибман-а... Бора қол, қўзим.

Маркус. Мен... у билан хайрлашмоқчи эдим, холос...

Мамурэ. Нега энди хайрлашмоқчи эдинг?

Маркус. Бизнинг ҳаётимизни биласиз-ку – бугун бу ерда бўлсак, эртага у ерда...

Мамурэ (*ўксиниб*). Шуям баҳона бўлди-ю... Бўлмаса униям бирга олиб кет.

Маркус (*ёш болани тинчлантиргандай*). Кўрамиз, бувижон, кўрамиз.

Мамурэ. Мен билан бундай оҳангда гаплашма, ҳали эсимни еб қўйганим йўқ. Олиб кет уни. Фифинани кўрсам, ёшлигим эсимга тушади. Эҳ, ўн саккиз ёшлигим... Мен ҳам шунақа ўйчан, индамас қиз эдим... Кўрқма, у сенга ташвиш бўлмайди. (*Деворга ишора қилиб*) У ҳам мен Франсуага қарагандай, сенга узоқ-узоқ тикилиб ўтиради. Хўп де, қўзим.

Маркус. Қандоқ бўларкан?.. Уни қийнаб қўяманми, дейман...

Мамурэ (унга ҳайрат билан бирпас қараб туради, сўнг девордаги “сурат”га назар ташлайди). Неваранг ҳам ўзингга ўхшаган ландавур чиқибди! (Маркусга) Уям худди шунақа деганди: “Қандоқ бўларкан? Мен билан қийналиб қолмасмикансан?” Қўрқоқдан ботир туғилмас экан-да...

Маркус (оғриниб). Ахир, қанақа қилиб олиб кетаман, қариндош-уруғи рози бўлмаса, устига-уштак, қайлиғи бўлса?

Мамурэ. Қайлик? Гильом қайлиқ эканми? У қизалоғимнинг тирноғигаям арзимайди-ку! Қайлиқ эмиш-а!.. (Маркусга бирпас тикилиб туриб) Агар уни олиб кетмасанг, биласанми, нима бўлади? Буванг билан икковимиз нима бўлсак – шу бўлади... Мурэга турмушга чиққанимга бир неча йил бўлувди ўшанда. Лекин бахтли бўлолмадим. Бир сафар эрим билан Парижга борадиган бўп қолдик. Бу ердагилар ўша воқеани эслашни унчалик хуш кўришмайди. Битта ўзим дўкон айландим. Кел, дедим, бир йўла Александрни ҳам кўриб кетай, дедим, рўзғордан ортиб бу ёқларга қачон йўлим тушади, деб ўйладим. Унинг номини афишада кўрувдим. Учрашдик. “Бу сизмисиз?” деди у. “Ҳа, менман”, дея жавоб қайтардим. “Лекин мен энди сиз билган ўша тортинчоқ, уйдан кўчага чиқмайдиган, журъатсиз қизалоқ эмасман, мана, ўз ихтиёрим билан келиб турибман”, дедим. У сўзларимга унчалик ишонмади. “Мен ҳам уйландим, лекин бахтли бўлолмадим”, деди. Мен: “Ҳалиям кеч эмас, келинг, ҳаммасини қайтадан бошлаймиз”, дедим. Уям сенга ўхшаб, “қандоқ бўларкан”, деди... Йўғон темир занжирларни шартта-шартта узиб ташларди-ю, лекин уйида ингичка чилвирни ҳам узолмасди... Олиб кет уни!

Маркус. Тинчланинг, бувижон, уриниб қоласиз... Яхшиси, бирпас ухлаб олинг.

Мамурэ. Йўк, шундоқ ҳам ярим асрдан кўпроқ умримни уйкуда ўтказдим. Энди уйғондим! Болагинам, уни бу оила чангалидан қутқар! Булар одам эмас, булар – Мурэллар! Булар учун Мурэ деган ном ҳамма нарсадан улуғ! Севгидан ҳам, номусдан ҳам, имондан ҳам мўътабар! Булар соғиниш, кутиш, титроқ қўлларнинг бир-бири билан қовушишини тушунмайдиган, юракнинг ўзгача тегишидан беҳабар савдогарлар!

Маркус. Қўйинг, қўйинг, буви...

Мамурэ. Бутун ҳаётимни қафасдаги қушдай типирчилаб яшадим, унинг калити эса Мурэллар қўлида бўлиб келди. Ёмон кўраман уларни! Йўк, бизнинг тупроғимиз бошқа-бошқа жойдан олинган!..

Маркус. Секинроқ, эшитиб қолишади!..

Мамурэ. Эшитса эшитар! Кекса Мамурэ ҳар куниям ёрилавермайди! Франкёр! Болагинам! Бу пўпанак босган оиланинг битта кичкинагина бўлакчасига нур бер, ёруғлик бер!.. Авлодимизнинг ҳеч қурса битта шохобчасида муҳаббатга йўғрилган инсон қони оқсин!.. (Бошини ёстиққа ташлайди).

Маркус. Тобингиз қочдими, буви?

Мамурэ (уйқусираб). Ухлайман... Эртага нутқ сўзлашим керак...

Маркус. Айтганларингизни бажараман, бувижон, сиз дам олинг.

*Маркус овоз чиқармасликка ҳаракат қилиб, балкон томонга юради.
Бирпас тараддулланиб туриб, пастга сакрайди.*

(Бошини кўтариб.) Қаёққа, тентаквой?.. Чапга, чапга... Иккинчи дераза... Вой, қулоқсиз-ей, иккинчи дераза... Қаёққа кетяпсан, ҳа, бувангга ўхшамай қолгин!..

Остонада Элоиза пайдо бўлади.

Элоиза. Ойижон, яна ўзингиз билан ўзингиз гаплашяпсизми?

Мамурэ. Ибодат қиялман...

Элоиза. Ҳа, мен ҳам ҳар куни ётишдан олдин яратган эгамдан тинчлик-хотиржамлик сўрайман.

Мамурэ. Мен бўлсам худодан бир-бирига талпинаётган икки юракнинг мушқулини осон қилишини сўраялман...

*Эрталаб. Деразалар ланг очиқ. Ташқаридан қушларнинг шўх сайроғи ва ёш-яланларни қиқир-қиқир кулгиси эшитилиб турибди.
Мамурэ хотин-халаж ёрдамида кийиняпти.*

Армандина. Унга ёқаси қаттиқроқ бирон нима кийдириш керак, ҳарқалай, бошини тўғри тутиб туради. Ҳеч нима қилмайди, бир кунга чидайди.

Мамурэ. Усиз ҳам бошимни тутиб турибман-ку. Бу нима бўпти, Мурэлар оиласи шаъни учун бундан ҳам баттар масхарабозликларга чидаганман.

Шу пайт иккала қиз – Эстель ва Жизель – негадир ҳиринглаб кулади. Негалигини ўзлари ҳам билмаса керак.

(Қизларнинг кулганига гашланиб) Ҳай-ҳай-ҳай...

Армандина (қизларга). Бас қилинглар!

Эстель (Жизелни кўрсатиб). Қаранг ўзини, ҳадеб туртавереди...

Армандина. Туртса нима бўпти? Шунга товукқа ўхшаб қоқолаш керакми! Ё уйқуга тўймадиларингми?

Эстель. Йўқ, жуда яхши ухладик. (Тагдор оҳангда) Ҳеч ким безовта қилгани ҳам йўқ. Тўғрими, Жизель?

Жизель (орзумандлик билан). Нимасини айтасан, шунақа яхши ухладикки!.. Вой, ўлиб қоламан!..

Мамурэ (қизлардан кўз узмай). Ҳамма яхши ухлаганлар ўлиб қолаверса, дунёда одам қолмасди.

Элоиза (Мамурэнинг кийимини тўғрилай туриб). Ана, бўлди... Ёшариб кетдингиз, ойи!.. (Армандинага) Тўғрими?

Армандина. Ҳм, жудаям! (Хотин-халажга) Бўлди, энди ташқарига чиқинглар! Тезроқ, тезроқ, ҳали иш қайнаб ётибди!

Аёллар Армандина бошчилигида чиқиб кетишади.

Мамурэ (Мари-Жозефга кўзи тушиб). Нега бунақа ўтирибсан, болам?

Мари-Жозеф. Шундоқ, ўзим...

Мамурэ. Бугун туш кўрдим, болагинам. Деразанг очиқмиш-у, ундан Маркус тушиб келганмиш...

Эстель. Агар менинг деразамдан ошиб тушганида, итдай қилиб хайдаб солардим!

Жизель. Агар-чи, менинг хонамга кирганида борми, шунақа қилардимки, шунақа қилардимки... (*Мамурэнинг кулимсираб қараб турганига кўзи тушиб*) Иккинчи қадам босмасди!..

Гильомнинг овози. Бу уйда менга қаҳва берадиган бирон тирик жон борми?

Эстель ва Жизель. Ҳозир, ҳозир!.. (*Югуриб чиқиб кетадилар*).

Мамурэ. Бугун жудаям камгапсан, қизалоғим?

Мари-Жозеф (*чўчиб тушиб*). Келмади, бувижон...

Мамурэ. Келди. Сени деб келди. У ёқда бўлса, уни анави иккита дардисар кутиб ётибди.

Мари-Жозеф. Мен уни кўрганим йўқ...

Мамурэ. Мен кўрдим. Кўзларим ҳали унча-мунча нарсага ўтади! Тўғрисини айт, сен ҳам ич-ичингда жиндайгина кутдинг-а? Озгинагина?

Қиз ер чизиб тураверади.

Сенга гапиряпман, Жози.

Мари-Жозеф (*хайратда*). Нега “Жози” деяпсиз, бувижон?..

Мамурэ. У сени шундай деб чақираркан. Севиб қолдингми, жигаргинам? Менга ўхшаб-а?

Мари-Жозеф (*ўзини унинг бағрига ташлаб*). Бувижон!..

Мамурэ (*қучиб, ҳаяжонда*). Бувигинанг ўргилсин!..

Мари-Жозеф. Ўзим ҳам билмай қолдим, бувижон...

Мамурэ. Чинакам севги шунақа бўлади-да – билмай коласан. Фақат Мурэлар билишади: кимни севишни, қачон севишни, неча грамм севишни! Сен билан биз билмаймиз, болагинам, шундоқ севамиз – тамом. У севги дегани нима олиб келиши ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз: бахтми, кулфатми. Бошга тушганини кўраверамиз... Қизалоғим, битта чамадон топиладими?

Мари-Жозеф. Чордоқда ойимнинг эски чамадонини кўргандай бўлувдим.

Мамурэ. Кетишинг керак, болагинам!..

Мари-Жозеф. Қаёққа? Қачон?

Мамурэ. Қанча тез бўлса, шунча яхши.

Мари-Жозеф. Бувижон, ахир, мен унаштириб қўйилганман-ку?

Мамурэ. Нима бўпти? Бир пайтлар сенинг ўрнингга унаштирилган одамимга мен текканман. Сенинг ўрнингга хўнг-хўнг йиғлаб, тақдирга мен тан берганман! Сенинг ўрнингга урф-одатларимизга мен содиқ қолганман! Сенинг кўз ёшларингни мен аллақачон тўкиб бўлганман, сенинг оғриқларинг билан оғриб, кечалари сен учун ҳам алам билан тақдиримни лаънатлаб чиққанман! Энди илгариги қувватим йўқ, бу ёғига ўзинг учун ўзинг яша, болагинам... Кўркма, гуноҳ бўлмайди – ҳаммасининг ҳақи тўланган!..

Мари-Жозеф. Вой, бувижон!..

Мамурэ. Кўп нарса керакмас, чамадонингга бир-иккита қўйлак, оёғингга бирон нима, ўзингга керакли майда-чуйдаларни олсанг бўлди. Ҳа, айтгандай, сенга қимматбаҳо тақинчоқларимни совға қилмоқчиман,

унгаям жой қолсин. Улар авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тақинчоқлар. Фарзандларимнинг ярми урушда ҳалок бўлди, қолганлари унақа совғага арзимайди. Сен бошқачасан...

Эшик томондан гап-сўз, бақир-чақирлар эшитилади.

Ана, ана улар! Йўқ, менинг умримни савдога кўйиб, бойлик орттирадиган кўрнамак ҳали онасининг қорнида ётибди! Бор, қизалоғим, тарадудингни кўр. Ўзим бош-қош бўламан. Муҳаббатнинг мен тотган лаззати насиб бўлсин-у, чеккан азобларимнинг юзини тескари қилсин!

“Кўзиқорин”нинг каттакон зали. Қаердадир тантанали марш янграмоқда. Мамурэнинг атрофини 1850 йиллар либосидаги ёшлар ўраб олишган. Антуан, Орас, Альфонс, Армандина ва бошқа Мурэлар киришади. Мамурэнинг кўксига Фахрий Легион ордени ярқираб турибди.

Антуан (*эшик олдида*). Бўлди, бўлди! Ҳаммага жой етмайди! Шундок ҳам бувимга ҳаво етишмаяпти!

Орас. Манави ерга ўтиринг, бувижон.

Мамурэ. Майли, чарчамасам ҳам ўтираман. Озроқ ичсам девдим, менга шерик бўладиганлар бўлса – марҳамат!

Унинг бу гапини атрофдагилар эшитмаганга олади. Улар Мамурэга ҳаддан зиёд гамхўрлик кўрсатишар эди.

Аёл. Байрамингиз шунақа зўр бўлдики, бувижон!

Қариндош (*орденни ушлаб кўриб*). Қаранг, буви, бунақаси ҳаммагаям насиб қилавермайди!

Мамурэ. Ҳа, бунақаси фақат ажали эшикдан мўралаб турганларга насиб қилади. Элоиза, вино олиб кел, дедим!

Армандина. Винога бало борми! (*Антуанга*) Кўрдингизми? “Вино”миш!..

Антуан. Вино?! Эсларинг жойидами, ўзи? Нима, бувимни ўлдирмоқчимисизлар? Шундай кунда-я?

Мамурэ (*тақдирга тан бериб*). Йўқ бўлса – йўқ-да...

Қўлида фотоаппарат тутган суратчи кириб келади.

Антуан (*унга ташланиб*). Кейин-кейин-кейин! Министр билан департамент бошлиғи келгандан кейин очик ҳавода оласиз! Яхши боринг, яхши боринг!

Суратчи. Битта! “Сўнгги хабарлар” учун! Онахонимизни оила аъзолари билан... Бир лаҳзалик гап!

Антуан (*ўйланиб*). Оила аъзолари билан, денг... (*Эшик томонга*) Чиқинглар, чиқинглар! Бувимга раҳминглар келмайдими? Қанақа сурат, қанақа сурат?! Ҳаммаларинг барибир сиғмайсизлар, энг асосий қариндошлар кирсин, қолганлар кўчада тушади! Эстель, бориб Фердинандни чақириб кел.

Суратчи аппаратини тўзрилайди. Ҳамма Мамурэнинг атрофини қуршаб олади. Антуан энг обрўли жойни эгаллайди. Салобат билан кириб келган Эспри тўда орасига сингиб кетади.

Мамурэ (*дафъатан*). Франкёр-чи?

Антуан. Қанақа Франкёр?

Мамурэ. Франкёрдақа Франкёр!

Антуан. Ҳа-а, уми? У йўлбарслари билан қафасда ўтирибди, бувижон!

Умумий қулги.

Мамурэ. Одам юбор, айтиб келсин.

Антуан. Нега?

Мамурэ. Негаки, у ҳам суратга тушишини хоҳлайман.

Антуан (*суратчига*). Бўлинг, оғайни, тезроқ! Кўряпсиз-ку, ўтлаб кетяптилар...

Армандина (*асабий*). Миясига иссиқ уриб кетдими, нима бало!

Мамурэ. Агар Франкёр келмас экан, суратга тушмайман. Ёки юзимни рўмол билан тўсиб оламан!

Орас. Чақирсаларинг чақириб қўя қолинглар ўша ҳайвон... (*Мамурэга кўзи тушиб*) Ўргатувчини!

Альфонс. Ҳозиргина шу ерда юрувди. Ташқарида кўрдимми...

Антуан. Гильом, бор, чақириб кел! Кўнмаса айт, ҳақини тўлаймиз, де! Тез!

Гильом югуриб чиқиб кетади. Ҳамма суратбон бўлиб турган эди, секин тарқала бошлайди.

Армандина (*Мамурэга*). Бўлдими, кўнглингиз жойига тушдими?

Мамурэ (*таъкидлаб*). Тушди, келинжон, тушди!

Антуан (*суратчига*). Қани, вақт кетмасин, ҳаммани йиғинг!

Суратчи. Хўп. Агар муҳтарама онахонимизнинг атрофига мана бу ажойиб либосдаги ёшларни ўтказсак-чи?

Фердинанд. Яхши бўларди. Қани, болаларим, келинглари!

Антуан. Фифина, бу ёққа кел. Бўлажак куёвингнинг ёнида тур.

Мамурэ. Йўқ, у билан турмайди!

Антуан. Ие, нега? Ахир, улар келин-куёв-ку!

Мамурэ. Бўлмаган гап! Уларнинг тўйи бўлмайди!

Армандина. Бувижон, вой дейсизми-дод дейсизми, октябрь ойида уларнинг тўйи бўлади!

Мамурэ (*хотиржам*). Бўлмайди. Бир-бирига ҳечам муносибмас. Табиб табиб эмас, бошидан ўтказган – табиб. Бир-бирига тўғри келмайдиганларнинг турмуши нима бўлишини жуда яхши биламан.

Фердинанд. Ахир, сизнинг турмушингиз яхши бўлган-ку, нега нолийсиз?

Антуан. Айтиш мумкинки, сизнинг оилангиз намунали оила бўлган!

Фердинанд. Ўрнак бўларли оила!

Мамурэ. “Намунали”, “ўрнак бўларли”!.. Мен бир умр хотин бўлиб, она, буви бўлиб, ҳаммангга хизмат қилдим, холос. Сочим супурги,

кўлим косов бўлди. Эвазига нима кўрдим? Ҳа-а... Мўлжални тўғри ололмасанг, сакрамаганинг маъкул... Эшитдингми, Жози? Бувингнинг бу маслаҳатини қулоғингга қуйиб ол. Вақтида менга маслаҳат берадиган одам бўлмади, шу сабабли бошим меҳнатдан чиқмади. Лекин, хизматларим эвазига на меҳр топдим, на муҳаббат...

Ҳамма (*норози*). Буви!.. Буви!.. Буви!..

Армандина. Уялмайсизми шунақа дегани?

Антуан (*бўғилиб*). Армандина, бўйинбоғимни ечиб қўй... Ҳамма жойига бориб турсин! Ёшлар олдинда... Яхши. Фифина, бу ёққа кел.

Мамурэ (*босиқ ва қатъий*). Борма, Фифина, шу ерда тур. (*Гильомга*) Қўлингни ол-э! Унинг қўлини фақат мен танлаган куёв ушлаши мумкин!

Фердинанд. Нима дейди?

Антуан. Жин урсин!.. (*Суратчига*) Сиз бирпас чиқиб турунг!

Суратчи чиқиб кетади.

(*Мамурэга, жизганаги чиқиб*) Гапингиз тугадими?!

Мамурэ (*жўнгина*). Йўқ, ҳали тугамади. Яна эслатиб қўймоқчиман: учта тўйдан биттаси бўлмайди.

Фердинанд. Эси оғяпти.

Мамурэ. Туну кун пул ҳақида ўйлайдиганлар орасида нозик қалбли одамга ўрин йўқ.

Антуан. Ҳамма нарса оила манфаатига бўйсунуши керак!

Мамурэ. Қисқаси, мен Фифинанинг худбинлар орасида яшашини истамайман! Унга муносиб бошқа одам бор!

Армандина. Ким экан у?

Баланд қўнжли этик кийиб олган Маркус кириб келади.

Фердинанд (*уни кўриб, ҳадик билан*). Секин, секин... Бегона одамнинг олдида... (*Маркусга, илтифотли*) Қаранг, сизни ҳам безовта қилишга тўғри келди. Бизнинг оилада ҳеч ким бувимизнинг гапини икки қилолмайди. Нимаям дердик...

Армандина (*хушмуомалалик билан*). Она рози – худо рози, дейишади. Унча-мунча инжиқликларини биз кўтармасак ким кўтаради?

Мамурэ (*Маркусга, илиқ жилмайиб*). Келдингми, Франкёр? Ёнимга келиб тур. Мари-Жозефни кўлтиқлаб ол. (*Мари-Жозефга*) Қизарма, қизалоғим. Ана шундай... Қолганлар истаганча тураверсин. Битта-яримталаринг кўринмай қолсаларинг ҳам майли. Элоиза, сен ёнимга келиб тур, сен энг меҳрибон қизсан.

Ҳамма бир-бирига қараганича ҳайрон бўлиб қолади. Маркус нима қилишини билмай, доводиранича ўртада туради.

Антуан (*Маркусга*). Боринг-боринг, турақолинг энди! Бу машмашани тезроқ тугатайлик!

Фердинанд (*Маркусга*). Тушунаман деб овора бўлманг, бундай беъманиликни эси бор одам тушунмайди.

Армандина (*чаккасига кўрсаткич бармоғини тираб*). Сал...

Маркус билан деярли бир пайтда кириб келган сурагчи ҳаммани бир жойга тўплаб, апаратыни созлайди.

Сурагчи. Хоним, сиз ўнг томонга сал сурилинг. Сиз бошингизни кўтаринг. Яхши... Ҳамма менга қарасин. Жилмайинглар. Учгача санайман: бир, икки, уч! Раҳмат.

Ўртадаги асабий таранглик бир қадар юмшайди. Сурагчи чиқиб кетади.

Антуан (Маркусга). Сиз ҳам кетишингиз мумкин.

Мари-Жозеф кўлини олмоқчи бўлади.

Мамурэ. Нима қиялпсан, Фифина? Одам бўлажак эридан ҳам шунчалик тортинадими!

Мари-Жозеф (уялиб). Буви...

Қариндош-уруғлар орасида ҳайрат ва норозилик кайфияти пайдо бўлади.

Қариндошлар. Нима дейди?!

Чарчабди шўрлик...

Ҳа, бир юз олти ёш – ҳазил гапми!

Гапини қаранглар!..

Гильом (буйруқ оҳангида хуштак чалиб). Фифина, бу ёкка кел!

Мамурэ (Маркусни кўрсатиб). Бу йигит сенинг қаллиғинг бўлади, Фифина. *(Маркусга)* Мен рози. Ол, тўйни вақтинг бўлганида қилиб берарсан.

Гильом. Хў, кампир! Калла деган нарса борми ўзи сизда?!

Хизматкор (кириб). Жаноб Антуан, ичкилик масаласини нима қилай?

Антуан (Гильомга). Бор.

Гильом. Э, кечириб қўясизлар, мен унақа ўз қайлиғини бировларга...

Антуан. Аввал министр жанобларига ичкилик олиб бор!

Гильом. Айтиб қўяй, агар менинг қайлиғим масаласида...

Антуан (бақариб). Бор, деяпман!

Гильом ноилож чиқиб кетади.

Мамурэ (кўтаринки кайфиятда). Манави бошқа гап! Жози, қизгинам, Франкёр билан бир-бирларингга қанчалик моссизлар! Энди бошлаймиз: Франкёр, менинг эварам Мари-Жозеф билан тақдирингни боғлашга розимисан?

Маркус. Розиман!

Мамурэ. Мари-Жозеф, Франкёр билан тақдирингни боғлашга розимисан?

Мари-Жозеф. Розиман...

Мамурэ. Ана, ҳаммаси хамирдан қил суғургандек ҳал бўлди! Сизлар ваҳима қилиб юрибсизлар.

Антуан (*Маркуснинг елкасидан олиб, дўстона*). Мени афв этгайсиз, жаноб профессор, бу алахсирашларга эътибор берманг. (*Мамурэ томонга ишора қилиб*) Ўзингиз кўриб турибсиз – ахвол чатоқ... Албатта, биз қизалоғимизни жон-жон деб ҳурматли ҳайвон... ҳалиги... ўргатувчига берардик, афсуски, бизда бегонага қиз бериб, қиз олиш одати йўқ. Яна бир бор узр, биз оиламиз анъаналарига содиқ қоламиз. Фифина амакиваччасига унаштирилган.

Мамурэ. Мен ҳам оиламиз анъанасини бузмоқчи эмасман. Шунинг учун ҳам Мари-Жозеф Франкёрга турмушга чиқади.

Фердинанд. Буви, илтимос, сал эсингизни йиғиб олинг!

Мамурэ. Эсим жойида. Сен ўзингнинг каллангга эҳтиёт бўл, бўталоғим. Гильомнинг Фифинага уйланишга қанчалик ҳуқуқи бўлса, Франкёрнинг ҳам шунчалик ҳаққи бор. Улар амакиваччаларнинг болалари!

Армандина. Тамом, энди бутунлай ақлдан озди...

Мамурэ. Ҳозир тушунтираман. Франкёрнинг Александр Франкёр деган буваси бўларди. Циркда занжир узиб томоша кўрсатарди. Фифинанинг бувиси – Антуанетта – Комил денгизчининг қизи, биласизлар. Ўша Комил денгизчини мен занжир узадиган Александрдан тукқанман. Энди тушундиларингми?

Альфонс ва Орас. Жинни бўп қопсиз, буви!

Антуан. Кўп яшашнинг оқибати ана шу-да! Қачон нима бўлганиям эсида йўқ, ҳаммасини чалкаштириб юборди!

Мамурэ. Тўғри, баъзи нарсаларни унутган бўлишим мумкин, лекин фарзандларимни яхши биламан!

Сукут. Ҳамма даҳшатда. Биринчи бўлиб Фердинанд ўзига келади.

Фердинанд (*жилмайишга уриниб*). Шу ахволларига ҳазил ҳам қиладилар!..

Орас. Ҳазил-мутойиба умрни узайтиради, дейишади. Менимча тўғри гап.

Мамурэ (*Маркусга қувноқ кайфият билан назар ташлайди*). Ишонишмаяпти! Чунки мен бир юз олтидаман. Қачонлардир мен ҳам ўттиз беш ёшли жувон бўлганимни сира-сира ақлига сиғдиришолмаяпти! Ҳа, азизларим, (*Армандинага ўзининг гапини эслатиб*) вой дейсизлармидод дейсизларми, қаршингизда турган йигитча – қариндошларинг бўлади!

Антуан. Қачон, қаерда, ахир?!

Мамурэ. Бир юмуш билан Парижга борганимни гапириб берувдим, шекилли? Ана ўша ерда Александрни учратдим. Яъни, бу йигитчанинг бобосини...

Қариндошлар: Бас қилинг!

Овозингни ўчир, кампир!

Шундай байрамни расво қилиб ўтирибди-я!

Ҳеч курса, ёшлардан уялинг!

Викторина (*чийилдоқ овозда*). Суюқоёқ! Кўнглим сезарди-я, сезарди!.. Луизетканинг фоҳиша бўп кетгани ҳам бежиз эмас экан!..

Мамурэ (*аҳамият бермай, Маркусга*). Циркни нега яхши кўришимни энди тушунгандирсан, болагинам?

Антуан (аламини Маркусдан олиб). Сиз бу ерда нима килиб турибсиз?! Кўрмаяпсизми, биз ўзаро гаплашяпмиз!

Маркус. Кечирасиз, бу ерда гап менинг ота-бобом ҳақида кетяпти. Сизга аралашмасликни маслаҳат берардим, жаноб Антуан!

Гильом (муштини тугиб). Мен ҳозир унга кўрсатиб қўяман!..

Маркус. Сал ўпкангизни босиб олинг, қариндош! Бўлмаса йўлбарсларимга талатиб юбораман.

Гильом. Ҳозир полиция чақираман!..

Фердинанд, Альфонс, Орас. Эсинг жойидами! Бир ками энди уйимизга полиция келиши қолувди! Ҳеч қанақа жанжал бўлиши мумкин эмас! “Кўзиқорин” да ҳаммавақт осойишталик! Аҳмоқ!

Мамурэ (Маркусга). Мана бу ерга ўтир, болагинам. Тортинма, ўз уйингда, қариндош-уруғларинг орасидасан. Бегонамассан-ку.

Антуан. Бундан чиқди, бувам – Эльуага хиёнат қилган экансиз-да?

Мамурэ (елка қисиб). Демак, шундай бўлиб чиқяпти.

Викторина. Уятсиз! У бир умр оила деган муқаддас нарсага тупуриб келди! Эрини эса кўргани кўзи йўқ эди!

Мамурэ. Бўлмаган гап. Турмушга чиққан кезларим уни жуда хурмат қилардим, ишонардим, суянардим. Лекин у менинг тимсолимда эрта-ю кеч тиним билмайдиган ҳайвонни-ю ўттиз беш ёшли кампирни кўрди, холос. Ишдан қочмасдим. Эрта тонгдан ярим кечгача итда тиним бору менда тиним йўқ эди. Боз устига, эримнинг ҳисоб-китоб ишларини ҳам ўзим бажарардим. Бобокалонларинг бир саводсиз, оми одам эди-да. Худонинг берган куни аҳвол шу. Тонг отади – куёш ботади, тонг отади – куёш ботади... Озгина меҳр, жиндай эътиборга зор бўлиб ўтдим... Агар Мурэнинг хотини унчалик ҳам яхши кўрмаган экан, бунга унинг ўзи сабабчи.

Фердинанд. Сиз унинг хотирасини оёқости қияпсиз!

Мамурэ. Йўқ, мен унинг юзини қора қилганим йўқ. Ҳатто бир марта шармандали исноддан кутқариб қолганман.

Ҳақоратомуз хитоблар эшитилади.

Қара, ишонишмайди-я!.. (Хотиржам) Ҳеч бўлмаса, эримнинг укаси урушдан қочганига ишонарсизлар?

Барча саросимада. Сукут.

Антуан (Маркусга). Ана энди сизнинг ота-бобонгиз ҳақида гапирилмаяпти, кетишингиз мумкин!

Мамурэ. Ўтиравер, Франкёр. Қариндош-уруғларинг билан яхшилаб танишиб ол.

Армандина. Шундай оиланинг обрўсини бир пул қилмоқчи!

Мамурэ. Оила? Қанақа оила? Ўзидан бошқа ҳеч кимни ўйламайдиган бир юз қирқ еттита одам бир жойга йиғилса, шу оила бўладими? Ўз манфаати учунгина бир-бирига қўл чўзадиган, бойлиги бировнинг қўлига ўтиб кетмасин деб титраб турадиган, қандай бўлмасин бир сўмни икки сўм қилиш учунгина битта фамилия остига йиғилган тўда – оилами?! Йўқ! У оила эмас, одамлар подаси!

Қариндошлар. Овозини ўчиринглар!

Бўлди, пичок бориб суякка етди!

Бунақа қиладиган бўлсангиз, ёшингизга ҳам қараб ўтирмаймиз!

Мамурэ. Аввалбошда ўзимнинг рўзгорим борлигига, ўз уйимда чироғимни ёқиб ўтирганимга ҳамма аёллар қатори хурсанд эдим. Энди ўйлаб қарасам, бекорга қувонган эканман. Бобокалонларинг Мурэ ўшандаёқ куч билан, манфаат йўлидагина оила аъзоларини бирлаштириб турган экан. Ўшандаёқ оила деган муқаддас тушунча яратилмаган экан. Оила, бу – фақат қуруқ номгина эмас, у юрак дегани ҳам! Мен ҳеч қачон сизларнинг юрагингизни кўрмадим. Юраксизлар билан яшашга кўникдим, холос...

Қариндошлар. Бўлди қил, хў, кампир!

Э, айтинглар, жим бўлсин!

Мамурэ. Франкёр, манов воқеани эшит, болагинам. Император хузурига нима учун борганимни айтиб бермаганман. Ҳеч кимга айтганим йўқ. Бир куни эримнинг укаси урушдан қочиб келиб қолди.

Фердинанд. Бўлмаган гап!

Мамурэ. Жим ўтир, сен унда онангнинг қорнидаям йўқ эдинг. *(Давом этиб)* Бу воқеа оиламиз учун чидаб бўлмас шармандалиқ, улкан иснод эди. Қариндош-уруғларимиз кўчада бош кўтариб юролмай қолди. Ҳамма азобда, ҳеч кимнинг юрагига қил сиғмайди. Негаки, ахвол шундай давом этаверса, “Кўзиқорин”нинг обрўси тушиб, одамлар овқатлангани келмай кўярди-да... Қисқаси, “Кўзиқорин” синарди. Агар ўша қочоқнинг фамилияси Мурэ бўлмаганида қариндошларнинг ҳеч бири унга ачинмасди ҳам, парвосига ҳам келмасди. Керак бўлса, уни қатл қилаётган жаллодга жон-жон деб қарашиб ҳам юборарди.

Қариндошлар. Ёлғон!

Тухмат!

Мамурэ. Эримнинг йиғлаганини ўшанда кўрганман. Албатта, укаси учун эмас, “Кўзиқорин” учун ёш тўкарди. Ана шундан кейин император хузурига боришга рози бўлдим... Император афв этди... Мурэлар бошини кўтариб юрадиган бўлишди-ю, менинг бошим янада куйироқ эгилди!.. Мурэларнинг номуси тикланди-ю, менинг номусим... *(Гапиролмай қолади)* Ана шунақа... Агар ўша қочоқ қатл қилинганида, Жози, жигаргинам, сен дунёга келмаган бўлардинг. Шу ердаги Комил денгизчидан тарқаганларнинг биронтасиям бўлмасди! Шунинг учун Жози билан Франкёрнинг никоҳи тўғри бўляпти – қоида бузилгани йўқ!

Антуан *(оғзи кўтириб)*. У бизнинг устимиздан қуляпти!..

Қариндошлар. Масхара қиляпти!

Икки дунёдаям тўйга рухсат бермаймиз!

Биз рози эмасмиз!

Мамурэ. Шунақами? Жуда яхши. Маркус, сен циркингга боравер. Жози, сенам хонангга чиқ. Буларга айтадиган икки оғиз гапим бор. Кейин шунақа мулойим тортиб қолишсинки!

Маркус кета бошлайди. Саф тортиб турган қариндошлари олдидан ўтиб борар экан, аламли шивирлаётганларнинг ҳам овози ўча бошлайди.

Қариндошлардан бири. Аблах!..

Маркус кескин ўгирилиб қарайди. Бу гапни айтган қариндош ёнидагиларнинг ортига бекинади. Терадан Мари-Жозефнинг эшикни қарсиллатиб ёгани эшитилади. Маркус чиқиб кетади. Антуан қўлларини чалиштирганча Мамурэ томонга бостириб келаверади.

Гильом (*ҳовлиқиб кириб*). Дада, министр билан департамент бошлиғи бу ёкка келяпти!

Антуан. Нима?.. Эҳ, жин урсин!.. Бўпти, бу гапларни эртага гаплашамиз... (*Мамурэга*) Туринг ўрнингиздан! (*Аёлларга*) Шляпасини тўғрилаб қўйинглар. Сал жилмайиб туринг! Жилмайинг, жилмайинг!

Армандина (*Мамурэнинг шляпасини малол келгандек тўғрилаб қўяди*). Туринг дегандан кейин туради-да!

Элоиза. Сал жилмайинг, ойижон... Озгинагина...

Армандина. Нима бало, эшитмаяпсизми? Сизга жилмайинг, дейишяпти!

Мамурэ. Эшитяпман. Лекин ўрнимданам турмайман, жилмайиб, башарамниям ўзгартирмайман.

Армандина. Ҳали шунақами!.. (*Мамурэнинг елкасидан олиб, силтай бошлайди*). Турмайсизми?.. Турмайсизми?..

Орас (*ажратиб*). Ҳай-ҳай-ҳай, нима қиялпсиз? Тўкилиб кетади-я!..

Мамурэ (*пинагини бузмай*). Нотариус келмагунча жойимдан қимирламайман.

Антуан. Вой, эшакмия!.. Байрамниям расвоси чикди!..

Мамурэ. Жози мен унаштирган қаллиғи – Франкёр билан кетади.

Антуан. Тушингизни сувга айтинг!

Мамурэ. Кетади дедимми, кетади. Кетгандаям гадога ўхшаб яланғоч эмас, ота-онасидан қолган ўзига тегишли мерос билан кетади.

Антуан. М-м-м!.. Қари алвасти!..

Мамурэ. Нотариус келиб, шу масалани расмийлаштириши керак.

Антуан. Фифинага тегишли мол-мулк бу хонадондан чиқмайди!

Мамурэ. Чикади. Ёки етимчанинг ҳақи сенлардан тешиб чиқади. Барибир чиқади. Яхшиси, тинчгина эгасига қайтаринглар.

Армандина. Нима, “Қўзиқорин”ни хонавайрон қилмоқчимисиз?

Мамурэ (*кулади*). Тавба... Нега шунча вақтдан бери аҳамият бермаган эканман-а? Номини қаранглар: “Қўзиқорин”! Тўппа-тўғри – қорин! “Қорин”дан бошқа ном ҳам бериб бўлмасди. Хайрият, эрим ҳаётида битта тўғри иш қилиб кетган экан. (*Қатъий*) Хуллас, Жозининг улуши қоринларингда қолиб кетмаслиги керак!

Антуан (*алам билан*). Комил денгизчидан тарқаганлар бизга ўхшамаслигини билардим!

Мамурэ (*хотиржам*). Мана бу гапинг тўғри. Тўғрини тўғри дейиш керак.

Антуан. Бўпти. Ҳазиллашдик, кулишиб олдик – тамом. Фифина Гильомга тегсагина мана шу уйнинг остонасини босиб чиқади. Бўлмаса қамаб қўяман, калити чўнтагимда бўлади. Агар керак бўлса, боғлаб ҳам қўяман.

Мамурэ. Ҳа... Инон-ихтиёримиз кулфланган қафаснинг калити доим Мурэлар чўнтагида бўлиб келган... Яхши! Бугунги тантанада менга сўз беришса, сенларга сабоқ бўладиган баъзи бир нарсаларни айтиб

бераман.

Антуан. Сизга сўз берилмайди!

Мамурэ. Сўз берилмаса, у ерга бориб нима қиламан? Демак, бу менинг байрамим эмас.

Антуан. Министрнинг шахсан ўзлари келиб таклиф қилсалар, кўрамиз бормаганингизни!

Мамурэ. Нима, ўша министрнинг мени елкасида опичиб олиб борармиди? Олиб боргандаям айтаман, зўрлаб олиб келишди, дейман. Кейин бутун оломон олдида, Париждан келган меҳмонлар қаршисида сенларни битта-битта таништириб чиқаман: кимсанлар ўзи, насл-насабларнинг ким? Томошанинг каттаси ана ўшанда бўлади! Индамай юрганамга, бунинг айтадиган гапи йўқ экан, деб ўйладиларингми?

Барча қариндош-уруғлар довдираганча бир-бирига қараб қолишади. Антуаннинг кўзлари олайиб, оғзидан кўпик келади. Аянчли сукут.

Альфонс (*ниҳоят тилга кириб, қўрқа-писа*). Нима, ҳаммамиз ҳам Мурэлар авлодидан эмасмизмизми?..

Мамурэ (*анчадан кейин*). Бешта ўғлимдан тўрттасининг... отаси бошқа!..

Боягидан-да аянчли сукут.

Антуан (*ҳадик билан*). Ўша... биттаси ким?..

Мамурэ (*унинг кўзига тик қараб*). Ўзингни бос, ўзингни бос, ўша биттаси – сенинг отанг. Тўнғичим. Энг биринчиси, лекин энг яхшиси эмас.

Антуан енгил тин олиб, пешонасидаги терни артади.

Альфонс. Менинг отам-чи? У кимдан... туғилган?..

Мамурэ (*ўйланиб*). Қара-я, эсимдан чиқиб кетибди.

Орас, Фердинанд ва бошқалар. Биз-чи?

Бизнинг ота-бобомиз ким?

Эспри аранг юриб, индамай онасининг қаршисига келиб туради.

Мамурэ (*уни шундагина кўриб*). Шу ердამидинг, Эспри?.. Бу гапларни эшитмаганинг тузук эди, болам... Нима демокчилигингни тушуниб турибман. (*Ўғлининг кўзларига термилиб.*) Саволингга жавоб бермасам майлими, болагинам?..

Эспри “майли” дегандай секин бош ирғайди.

Антуан, Альфонсдан бошқа ҳамма. Биз-чи?

Гапиринг, ахир!

Викторина (*чийилдоқ овозда*). Қани, кампиршо, бир тўкиб солинг-чи, бу ёғиниям эштайлик!

Қариндошлардан бири. Мен ота-бобомнинг кимлигини билмоқчиман! Гапирасизми, йўқми?

Эспри (ранги ўзгариб). Уни тинч кўйинглар.

Қариндошлар. Ие, нега тинч кўяр эканмиз? Айтсин-да энди!

Эспри. Мана, мен ҳеч нарса сўрамаяпман-ку.

Қариндошлардан бири. Демак, сизга қизиқ эмас: отангиз ким, бобонгиз ким!

Сукут.

Орас. Ана, ҳаммамиз бир-биримизга етти ёт бегона эканмиз...

Альфонс. Энди бошимиз оққан томонга кетаверсак ҳам бўлади...

Мамурэ. Ие, мен-чи? Ахир, ҳаммаларинг мендан тарқагансизлар-ку?

Овозлар. Йўқ!

Сиз ҳисоб эмассиз!

Сизни танимаймиз!

Мамурэ. Мени танимасаларинг, унда нима қилиб юбилейимни ўтказиб юрибсизлар?

Овозлар. Зерикканимиздан эрмак қилиб ўтказаяпмиз!

Ҳа, “юз йил яшасаларинг, мана шу кўйга тушиб коласизлар” деб, эл-юртга томоша қилдирмоқчимиз!

Мамурэ. Кўрдингми, Эспри? Бир юз олти йиллик азобларим эвазига мукофот бу...

Виктория. Вой-вой-вой-эй, яна норози бўп ҳам кўядилар шу аҳволларига! (Ўзича) Ҳе, оғзинг ўрадай бўлмай ўл...

Альфонсининг хотини. Ёмонга ўлим йўқ, деб шуни айтадилар-да!

Антуан (кутилмаганда, аёлларга). Ба-ас!!! Овозларингни ўчиринглар, макиёнлар!

Аёллар. Нима?..

Нега хўжайинлик қилади у?

Ким бўп кетибди жа!..

Антуан. Жи-им!!! Мен бувим ва бувамни ҳеч кимга ҳақорат қилдириб кўймайман! Ким гинг деса, кекирдагини суғуриб оламан! Тушунарлими?!

Орас. Бувингга биров бир нима деяптими?..

Альфонс. Бувинг ўзингга буюрсин! Ол, пишириб е!

Қариндош. Сен, Антуан, жа-а ўзингдан кетяпсан!

Бошқа қариндош. Ўзингча хўжайин бўлиб олиб, эллик йилдан бери ҳеч кимга кун бермадинг!

Орас. Ҳаммани эшак қилиб миниб келдинг! Сенга қарши бир оғиз гап гапириб бўлмай қолди!

Альфонс. Ўзингни ким деб ўйлаяпсан?! Бировни бир тийинга олмайсан, айтганинг – айтган, деганинг – деган! Фақат буйруқ беришни биласан!

Қариндош. Ҳамма ҳисоб-китобни ўзинг бажарасан! Ҳеч нимани ҳеч ким билан маслаҳатлашмайсан! Нима, биз одам эмасмизмиз?!

Альфонс. Исо пайғамбарнинг авлоди бўлсанг ҳам, энди кўзингга қара, бола! Биз ҳам одаммиз, умумий даромадда бизнинг ҳам улушимиз бор, биз ҳам эртадан-кечгача тер тўкяпмиз!

Антуан. Ҳа-а, ичларингда шунча гап бор экан-а!..

Қариндош. Бор-да! Ичимизда гап кўп! Нима дейсан?!

Антуан (*бемалол*). Мен Мурэлар авлодиданман! “Кўзикорин” ҳам, биласизлар, Мурэларга тегишли! (*Масхараомуз*) Сенлар кимсанлар, сал танаймироқ турибман? А? Отанг ким, онанг ким, авлод-аждодинг ким? Бу шаҳар аҳолиси “Кўзикорин” деб аталмиш бообрў емакхонада овқатланишга ўрганган, қанақадир насл-насаби бетайин шахсларнинг ошхонасида эмас! Бувижон, буларга отаси кимлигини айтманг. Айтмайсиз-а? Айтмайсиз. Кимдан бўлганини, бу дунёга қаёқдан келиб қолганини билолмай, қийналиб-қийналиб ўлиб кетишсин! (*Ғолибона*) Салом бердик энди!..

Ҳамма жим, ҳамма ўйланиб қолади.

Фердинанд (*ниҳоят*). Дўстлар, шунча йиллардан бери бир тану бир жон бўлиб, Мурэлар деган ном остида иноқ яшадик. Мурэлар шаъни, номуси барчамизни бирлаштириб келди ва биз бир-биримизга кўникиб, жигардай гап бўлиб қолдик. Менимча, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолганимиз маъқул.

Сукут.

Антуан. Мен, шахсан, кек сақлайдиган одам эмасман. Дарров кечириб юбораман...

Жонланиш.

Орас (*Антуанга қўл бериб*). Тўғри гап. Ахир, оз эмас-кўп эмас, олтмиш йилдан бери қўлни қўлга бериб, “Кўзикорин” байроғи остида тер тўкиб келяпмиз. Осон гапми!

Овозлар. Тўғри!

Жанжалнинг уйига ўт тушсин-э!

Қани, яраш-яраш!

Антуан. Ҳеч гап бўлмади деб тасаввур қиламиз. Ўтган ишга саловат. Қани, бувижонимга бир нима деб юборинглар-чи! Айтадиган гапларинг бўлса керак?..

Альфонсининг хотини. Ўзимнинг бувижоним, айланиб кетай сиздан!

Мамурэ (*қуруққина*). Раҳмат.

Орас. Масалан, мен бувимдан ҳечам хафа бўлганим йўқ. Ўлай агар!

Мамурэ. Раҳмат.

Альфонс. Беайб – парвардигор, инсоф билан айтганда, ҳеч қайсимиз фаришта эмасмиз.

Альфонсининг хотини. Тўппа-тўғри! Ёшлиқларида унча-мунча шўхлик қилган бўлсалар – қилгандирлар. Ёшлиқ – бебошлиқ деганларидай: ўйнаши йўқ одам бор эканми? Бўлади-да...

Альфонс. Ни-ма?..

Мамурэ. Раҳмат.

Альфонс. Нима дединг?!

Антуан (*Альфонс билан хотинининг ўртасига туриб олиб*). Дўстлар! Марҳамат, дастурхон сизларга мунтазир! Қаранг, бувижон, ҳамма сизни куяпти!

Мамурэ (*ҳоргин, лекин қатъий*). Мен нотариусни кутяпман.

Антуан. М-м-м!.. Қўтир эчки!..

Мамурэ. Нотариус келиб Жозининг ҳаққини расмийлаштиради – кейин бораман. Ахир, уям ҳаётини тўғри бошлаши керак-да.

Антуан. Бормайсизми?

Мамурэ. Айтяпман-ку, бораман, деб. Нотариус келсин.

Антуан. Бекорга инжиқлик қиялпсиз, буви!

Мамурэ. Биз, кексалар, ҳеч нима қилолмаймиз: на хурсанд бўлоламиз, на хафа бўлоламиз, на талаб қилоламиз, на буйруқ бероламиз. (*Жилмайиб*) Биз фақат инжиқлик қилоламиз, холос. Начора, чидайсизлар-да.

Сукут. Антуан “энди нима қилдик” дегандай ҳаммага қараб чиқади. Улар ҳам Антуанга худди шу маънода қараб туришади.

Антуан (*жигибийрон бўлиб*). “Нима қилдик” деяпман, галварслар!

Альфонс. Менимча, “пул кетса кетсин – обрў кетмасин” кабилида иш тутиш керак.

Орас. Ҳа, Мурэлар номи ҳамма нарсадан улуғ!

Альфонс. Эл-юртга гап-сўз бўлмасдан рози бўп қўя қолайлик. Бошқа илож йўқ.

Антуан. Бўпти! Мари-Жозефнинг тўрт томони – қибла! Кетаверсин! (*Чақуриб*) Жаноб нотариус!

Нотариус киради.

Зиёфатдан кейин, бувижонимизнинг талабларига биноан, икки ёшнинг никоҳини расмийлаштириб қўйсангиз.

Нотариус. Хўп бўлади.

Антуан (*Мамурэга*). Энди турарсиз.

Мамурэ. Турамиз. Бизнинг гап – ўғил бола гап: турамиз дедикми, турамиз. Баъзиларга ўхшаб хотинча иш қилмаймиз. (*Ҳоргин туради*).

Ҳамма чиқиб кетади.

Эрталаб. Мамурэнинг хонаси. У креслода мудраб ўтирибди. Ёнида роҳиба. Эспри курсида ўтирганича онасини кузатяпти.

Роҳиба. Кресло қулай-да, нафас олишим энгиллашди.

Эспри. Ранглари оқариб, юзтубан йиқилганларида кўрққанимдан эсим чиқиб кетди...

Роҳиба. Ҳа-а, ҳар қанча узоқ умрнинг ҳам ниҳояси бўлади...

Эспри. Менинг ёшимда онадан жудо бўлиш қанчалик оғирлигини билсангизэди. Кутмайсан-да, тайёرمассан... Сизга халақит бермаяпманми?

Роҳиба. Йўқ, жаноб Эспри, яхши одамлар ҳеч қачон халақит бермайдилар.

Эспри (*узр сўрагандай*). Унинг ўғилларидан ёлғиз мен қолганман. (*Курсини онасининг ёнига суриб, унга узоқ ва синчковлик билан тикилади*). Зангоримиди, кўкмиди? Кўзларини айтаман...

Роҳиба (*ажабланиб*). Билмадим, жаноб Эспри.

Эспри. Ҳа... (Мамурэ томон энгашиб қарайди.) Кўриш керак... Қаранг, илгари аҳамият бермаган эканман.

Шу пайт Мамурэ кўзини очади.

Зангори, зангори экан!..

Мамурэ. Нима зангори?

Эспри. Кўзларингиз зангори экан, ойижон!

Мамурэ. Нима бўпти? Кўздақа кўз... Ажойиб ҳаво бўляпти, балиқ овлашга борсанг бўлармиди...

Эспри. Шундоқ кунда-я?

Мамурэ. Қанақа кун экан?

Эшик тақиллайди.

Франкёр, сенмисан?

Лоран (кириб). Бу мен, бувижон...

Мамурэ. Кел, болам... Эшикни яхшилаб ёп.

Лоран. Жози билан Франкёр...

Мамурэ. Нима, келолмас эканми?

Лоран. Келишмоқчи эди, Антуан амаким қўймадилар.

Мамурэ (бошини кўтариб, алам билан). Барибир мендан ўчини олибди-да!..

Роҳиба. Тинчланинг, бувижон...

Мамурэ (Лоранга). У-чи? Франкёрни айтаман.

Лоран. Франкёрнинг жаҳли чиқиб кетди, лекин Жози уни ушлаб қолди. Ортиқча шовқин бўлмасин, деди шекилли-да.

Мамурэ (ўзича гўлдираб). Бахтли бўлинглар... Қўша қариб, увалижували бўлинглар... Розиман, мингдан-минг розиман...

Лоран чиқиб кетади.

Эспри (яқин келиб). Нима қияпсиз, ойижон?

Мамурэ (кўзларида ёш ўйнаб). Мурэлар авлодида жуда кўп тўйлар бўлган. Лекин кекса Мамурэ ҳаётида биринчи марта икки ёшга бахт тилаяпти!..

Сукут.

Кеча ҳаммаси мени ўртага олиб талашганида сен биттаям савол бермадинг, болам... Ваҳоланки, сенинг ёшингда одам баъзи нарсаларни билиб қўйса ёмон бўлмайди. (Меҳр билан, илиққина) Болагинам, ўша куни мен айтган гапларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ ёлғон эди!.. Отанга хиёнат қилиш у ёқда турсин, бирон марта нотўғри қадам босган эмасман. Зерикарли, бир маромдаги ҳаётимга озгина мазмун бериш учун ўша кунги томошани ўйлаб топгандим. Ҳеч қачон рўй бермаган эртак, амалга ошмаган афсона эди у...

Эспри. Циркдаги ўша одам ҳам йўқмиди?

Мамурэ. Нима?.. (Ўғлига изтиробли тикилиб) Бор эди, болам, бор эди... Эҳтимол, менинг ёшимда севгидан гапириш эриш туюлар, лекин

бир юз олти йиллик қоронғи йўлимни ёритиб турган якка-ю ягона ёғду... ўша эди! Севиб-севилиб ҳам нима қилибмиз, бирпасгина бир-биримизнинг кўксимизга бош қўйиб йиғладик, холос...

Секингина, оёқ учида юриб Элоиза кириб келади ва деразаларни беркита бошлайди.

Нега беркитяпсан, Элоиза?

Элоиза. Офтоб тушмасин деб, ойижон.

Мамурэ. Тушса тушар, нима қипти?

Элоиза. Лекин, ойижон...

Мамурэ (овози ўзгариб). Ёпма!

Элоиза (секин). Антуан айтувди...

Эспри (буйруқ оҳангида). Кругом... марш!

Элоиза довдираб қолади. Пастдан эшик ва деразаларнинг шарақлаб ёпилган овози эшитилади.

Мамурэ (сергак тортиб). Нима қилишяпти? (Элоизага.) Сендан сўраяпман!

Элоиза (эшик томон чекиниб). Ҳеч нима, ойи... (Қочиб чиқиб кетади.)

Мамурэ (ваҳимага тушиб). Эшик-деразаларни ёпишяпти! Ахир, ҳали ўлганим йўқ-ку!..

Роҳиба. Мурэ хоним!..

Мамурэ (ўрнидан шахт туриб, жон ҳолатда). Ҳа-а-а!.. Улар циркнинг жўнаб кетаётганини ҳеч ким кўрмасин, деяпти!

Антуаннинг овози (пастдан). Э-эй, тепадаги деразалар ёпилдими?

Эспри қийинчилик билан қаддини тик тутиб, ҳарбийларга хос овозини ростлайди.

Эспри (деразадан пастга қичқириб). Э-эй, пастдагилар! Агар яна бир марта бу ёққа қараб кекирдақларингни чўзсаларинг, шунақа қиламанки, умуман овозларинг чикмайдиган бўп қолади! Ювиндихўрлар!

Мамурэ (хавотирда). Эшикни қулфлаб қўй, Эспри. Қани, кириб кўрсин-чи! (Дадил қадамлар билан дераза томон юради, роҳиба тўхтатмоқчи бўлади, уни бир четга суриб, дераза ёнига боради). Эспри, бу ёққа кел, болагинам!.. Анувларга бир қара!.. Ана!.. Цирк кўчиб кетяпти... Усти ёпиқ арвалар... Отларини қара, отларини!.. Жуда кўп, бутун бошли полкка етади!.. (Қарамай) Нега йиғлаяпсан, Эспри?..

Эспри (қаддини гусарларга хос тик тутиб, кўз ёшларига парво қилмай). Отлар...

Мамурэ. Бўлмаса, улар билан бирга бора қолгин. Отларидан биттасини бериб туришар.

Эспри. Э, ойи, от минадиган аҳволим қоптими!.. Қийналиб кетяпман. Жудаям қийналиб кетяпман, ойижон!..

Мамурэ (ўглининг енгига ёпишиб). Эспри! Қара, қара, ана улар, ана!.. Франкёр билан Жози!.. Қара, қара, мен билан хайрлашишяпти!..

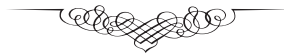
Эй, худойим, бу эси йўк кампирни унутишмабди!.. (*Хайрлашгандай қўл силкиб*) Эспри, уларни кўряпсанми, бир-бирига қанчалик ярашиб туришибди!.. Жозини қара, Жозини!.. Худди менинг ёшлиқдаги суратимга ўхшайди!.. (*Гўё Франкёр эшитаётгандай, пичирлаб*) Агар ундаям озгина журъат бўлганида, мен ҳам шундай кетган бўлардим...

Цирк аравалари узоқлаша бошлайди.

(*Кўзларидан йирик томчилар думалайди*). Хайр, Жози! Хайр, Франкёр! Хайр, менинг бир-бирига муносибларим!.. Хайр, менинг журъатлиларим!.. Хайр, бўйсунмасларим!.. Хайр, занжир узарларим! Тобелик, мутелик занжирларини... Энди кўнглим жойига тушди... Энди хотиржамман...

(*Хушсиз, беихтиёр чапак чалиб*) Ўзимни қушдай енгил сезяпман... Ана буни менинг байрамим десам, бўлади... Кетишди... Мен ҳам кетаман... Узоқ-узоқларга кетаман...

Тамом.

Ян ПАРАНДОВСКИЙ

(1895–1978)

СЎЗ КИМЁСИ

*Рус тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

ИШ¹

Қачонлардир шоирни узун сочларсиз тасаввур қилиш қийин эди, айниқса, хурпайган саватсочлар истеъдоди йўқларга қўл келиб, улар бу “анъана”ни астойдил қўллаб-қувватлардилар. Узун сочли шоирларни деярли барча тунги қаҳвахоналарда учратиш мумкин эди. Богема – бутунлай XIX асрнинг ихтироси эмас. “Кўп шоирлар, – деб ёзади Ҳораций, – тирноқ ва соқолларини олдирмайди, ҳаммомга бормаиди, овлоқ, хилват жойларда юради”. Бунга энди бир шиша ароқ билан барваста ландавур келиб қўшилса, Варшава богемасининг вакили Зморский портрети тайёр бўлади-қўяди. Кенг соябонли ғаройиб шляпа билан пелерина² “Навқирон Польша”³ адабиётчилари тақлидчиларининг зийнати саналарди – шляпа ҳам, пелерина ҳам биринчи жаҳон уруши воқеалари гирдобиди йўқ бўлиб кетди. Бугунги кунда богема афсонага, ўтмиш қолдиғига айланган, аммо унинг тасвирлари шу қадар чиройли, таъсирчан, адабий ҳаётга шунчалик қадрлики, яқин келажакда қандайдир янги бош кийимда яна ўз ифодасини топса ажабмас.

Бундай ғайриодатий қилиқлар оригиналликка атайлаб уриниш эмас. Тасаввур кучи билан яшайдиган одамга ўз хаёлий оламини банд этган образлар замирида мужассамлашишга мойиллик бўлади. Шунинг учун ҳаммага маъқул меъёрларга амал қилиш ўрнига, қандай ёзса шундай, яъни ўз фантазиясига мувофиқ иш тутуди. Кўпинча бу одамнинг ғашини келтириб, ижтимоий меъёрлар ва ахлоқ-одоб қоидаларини, мода, тил ва барча яхши-ёмон расм-русумларни менсимасликка олиб боради. Нафақат богема вакиллари, балки уларнинг рақиблари – Байрон ёки Уайльд сингари санъат асилзодалари ҳам шундай йўл тутишган. Улар ўз ҳаётларига муайян услуб, руҳ бахш этган, уни бошқаларникига ўхшамайдиган, ўзига хос, ранг-баранг, ёрқин ва чиройли уйдирма хаёлотга айлантириб, зерикарли, сийқа, хамиша бир хил, ўзгармас воқеликка қарама-қарши қўйганлар.

¹ Бешинчи боб (“Иш”)нинг охири. Бошланиши ўтган сонда.

² Пелерина – елкага ташлаб юриладиган енгил кийим.

³ “Навқирон Польша” – XIX аср охири – XX аср бошларида Польшада юзага келган адабий оқим.

Бундай норозиликка ҳаттоки инқилобий руҳ бериш мумкин бўлган. “Eratер les bourgeois” – “Буржуани ҳайрон қолдирамиз” шиори худди шундай руҳ билан суғорилган бўлиб, XIX аср ўрталарида, буржуазиянинг тантанаси даврида довруқ қозонган. Готье сюртук¹ ва котелокни² ёқтирмас, эгнида қора бахмал куртка, оёғида олтинранг сап-сарик теридан тикилган туфли, узун сочли бошига ҳеч нима киймас, аммо соябонни ҳам сира қўлдан қўймас, об-ҳаво қандай бўлишидан қатъи назар, уни доим очилган ҳолда кўтариб юрарди. Бир гал у ўзига бошқача бичимдаги тўқ қизил атласдан нимча буюртирган эди. Уни театрга тушган пайтда атиги бир марта кийган, лекин провинциялик дунёқарашли тор манфаатпараастлар шундан бери уни ўша нимчасиз тасаввур қилолмас, ёш адабиётчилар эса нимчани мешчанларча қоқоқликка қарши норозилик сифатида қизғин олқишлар эдилар. Сиз балки буларнинг барчасини ижодий тафаккур ишига ҳеч қандай алоқаси йўқ, шунчаки юзакилик деб ўйлаётгандирсиз? Унда қаттиқ янглишасиз! “Биз алвон рангни астойдил яхши кўрардик, – дейди Готье, – тўқ қизил – асл ранг, қон, ҳаёт, ёруғлик, ҳарорат, меҳр-муҳаббат рамзидир...” Мана шу ранг таъсири остида у ўзини Ренессанс (Уйғониш) даврининг чорловчиси ва жасур кишиси сифатида ҳис қиларди. Гонкурлар эса ёркин, товланувчан ранглари ёқтирарди.

Ёзувчи ҳамиша фетишга³ топингувчидир. У айрим буюмлар, ранглар, товлушлар ўзига хос кучга эга, деб ишонади. Йиллар ўтиши билан унинг иш кабинети, бутун уйи ва унинг ўзи ҳам руҳларни чорлаб, бўронларни чақиришга, чанг-ғуборларни тарқатиб юборишга қодир бўлган фетишлар тўпламига айланиб боради. Музейлар ва рўйхатлар таркибига бундай фетишларнинг озгина қисми кириб қолади, холос. Кўпчилиги эса ҳеч кимнинг диққатини тортмасдан изсиз йўқ бўлиб кетади. Кераксиз чиқинди сифатида ахлат ўраларга буткул кутилмаган нарсалар ташлаб юборилади: чиғаноқлар, тошчалар, эскириб қорайиб кетган каштанлар, қўл сал тегиши билан бўлиниб кетадиган шохчалар, ярмарка суратлари, темирўл чипталари ва ҳ.к. Ҳеч қандай эътиборга лойиқ туюлмайдиган бу майда-чуйдалар фабула (бадий асарда тасвирланган воқеалар занжири – *тарж.*)ни ривожлантиришда қандайдир ғайриоддий саҳифа, аллақандай руҳий янгилик ёки кутилмаган бурилиш сифатида ёзувчи учун нечоғлиқ муҳим роль ўйнаганини билсайди, унинг ижодини ўрганаётган тадқиқотчи-олим ҳайратдан ёқа ушлаган ҳамда кенг пландаги бадий мотивлар учун ўзини улардан қарздор ҳис этган бўларди. Крашевский Норвид фетишларига эътибор қаратган. “Рассом ўз альбомидан, – дейди Крашевский, – қандайдир бир суратни олиб, уни қаравоти рўпарасидаги осифлиқ рамкага солди, бу сурат унга ниманидир эслатиб туради, энди унинг хотираси билан яшамоқчи. Сурат рамкада ҳафталаб, эгаси ҳушига келиб алмаштирмагунга қадар, узок осифлиқ туради. Бошқа ромларда эса кимнингдир ҳаёт излари бўлган қуриган япроқларни кўриш мумкин”.

Ёзувчи учун гулқоғозларнинг ранги, девордаги сурат ва хонанинг ёритилиши ҳам қанчалик аҳамиятли эканини билсангиз эди! Ҳофман қора гулқоғозлар ёпиштирилган хонада ўтириб ишлар, чироқ устига дам оқ, дам яшил, дам ҳаворанг абажур (қалпоқ) ёпарди. Ёзувчи ишлаш

¹ Сюртук – эрақларнинг узун белбурма камзули.

² Котелок – бош кийим тури.

³ Фетиш – ибтидоий халқлар маъбуд деб топинган, гўё ғайритабиий кучга эга бўлган жонсиз нарса, буюм; баъзи бир кишилар кўр-кўрона ишонадиган, муқаддас деб биладиган нарса, тушунча.

учун баъзан ўзига шундай бир жой танлайдики, у ердаги ҳамма нарса гўё ижод қилишга халақит бериши лозимдай туюлади. У эса атайлаб ёки ғайриихтиёрый равишда бу ноқулайликларни ўзининг ҳар бир янги тураржойида акс эттиради – қушлар ҳам ўз инларини ҳар доим ана шундай ўзгармас тарзда бир хил қилиб қурадилар. Бунинг сабабини қидириш бефойда: у ёзувчи ижодий ҳаётининг олис, унутилган паллаларида бидъатлар, ёлгон тасаввурлар қуршовида – гўё ҳеч қандай афзалликларга эга бўлмаган одатдаги шароитлардан мосуво қилинса агар, ёзувчи худди ўз иш қобилиятини йўқотиб қўядигандек – яшириниб ётади.

Шунингдек, сутка вақти ва йил фаслларида ҳам кўп нарса боғлиқ. Словацкий учун куз фасли ҳар доим серҳосил, унумли бўлган. Шиллерга баҳор нафаси бир олам илҳом олиб келар, бутун киш бўйи бекор ўтирган бўлса, энди барча ният, мақсадларини амалга оширишга улгурар эди. Кичик Плиний денгизни кўриб, ундан куч оларди. Уммоннинг чексиз кенгликлари Дюамель учун ҳеч қандай аҳамиятсиз бўлиши, аммо Виктор Гюгонинг ижодий фантазиясини қанчалик жунбишга келтира олиши мумкин эди! Қўнғироқларнинг олис жаранги ва шамол шовқини, ёмғирнинг бир хил оҳангдаги шатир-шутури ва хувиллаб ётган қор босган далалар, ёш қайин дарахти баргларининг шитирлаши, қийғос очилган нилуфар, кўп йиллардан бери очилмаган қутича ҳиди, қаҳвага солиб ивитилган бисквит таъми – ёзувчи учун ушбу кундалик ҳодисаларнинг ҳар бири улкан мафтункор воқеа бўлган, улардан қанчаси сезилмай, эътиборсиз қолдирилган ва яна қанчаси ҳали олдинда муҳайё бўлиб турибди.

Мопассан мазкур масала хусусида фикр юритиб, шундай деб ёзган эди: “Инсон табиатининг фавқулодда ва эҳтимол, хатарли хусусияти эпидерма¹ ва барча органларнинг юқори ҳамда оғриқли таъсирчанлиги бўлса керак, улар воситасида майда-чуйда, арзимас ҳиссиётлар бизни ларзага солиш имконига эга бўлади, ҳаво ҳарорати, тупроқ ҳиди, об-ҳаво эса бизга озор бериши, хурсанд ё хафа қилиши мумкин. Театр залига киришни ҳам, кирмасликни ҳам билмайсан, чунки оломон билан бўладиган алоқа-муомала сирли тарзда бутун организмга таъсир кўрсатади, бал бўлаётган зал ҳам худди шундай, хушчақчақликдан ҳосил бўлган буғ муаллақ айланиб, кўнгишни беҳузур қилади, кайфиятинг тушиб, йиғлашингни ҳам, кулишингни ҳам билмайсан – хонадаги жиҳозлар, гулқоғозларнинг ранги, ёруғликка боғлиқ ҳолда эса баъзан табиий зехн, идрокнинг ўзига ҳос комбинацияси туфайли шунақанги зўр лаззат, ҳузур-ҳаловат ҳис қиласанки, асаб тизими мустаҳкам одамларга бунақанги ҳиссиётни бошдан кечириш ҳеч қачон насиб қилмайди... Бу нима ўзи: бахтми ёки бахтсизлик? Билмадим, лекин билганим шуки, агар асаб тизими оғриқни сезиш ёки ўзни йўқотгудек ҳаяжонга тушиш даражасида сезгир, таъсирчан бўлмас экан, у бизга ўртамиёна ҳис-туйғу ва рангсиз, хира таассуротдан бошқа ҳеч нима беролмайди”.

Мопассан буларни ёзганда аввало ўзини, қолаверса, ўта таъсирчанликдан изтироб чекадиган ўзига яқин кишиларни назарда тутган. Ҳар бир ижодкор, санъаткор тушунтириб бўлмайдиган мойиллик ва антипатия (ёқтирмаслик) хусусиятларига эга, ҳатто рухий жиҳатдан соғлом ва босиқ, вазмин туюлган монументал шахслар ҳам бундан

¹ Эпидерма – одам терисининг устки қатлами.

мустанасно эмас. Салобатли, улуғвор Гёте саримсоқпиез ҳидини, кўзойнак таққан одамларни ва итларни ёқтирмаган. Ўзи директорлик қилган театр сахнасида герцог буйруғига кўра ит пайдо бўлиши билан истеъфо берган.

Антипатия ва идиосинкразиядан¹ ҳам кўра кучлироқ намоён бўладиган хайрихоҳлик, мойиллик ва майл, ҳавас, кизиқиш, иштиёқ мавжудки, уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳамон сирлигича қолиб келмоқда, баъзан улкан ва шу қадар жумбоқли аҳамият касб этадиган нарса (буюм)ларга қаттиқ боғланиб қолиш, яқинлик, садоқат, меҳрибонлик туйғусини тушунтириб бўлмаслик боиси ҳам шундан.

Ёзувчи айни мана шу табиат манзараси тасвири ўзига ижобий таъсир қилаётганига ишонч ҳосил қилгач, унга интилади; табиат манзараси энди унинг учун заруратга айланади, усиз зерикиб, ғамга ботиб, изтироб чекади ва ёлғиз хотиралар билангина таскин топади. Баъзан бу дард-ҳасратни энгиш, етишмасликка кўникиш ва тинчгина ишлаш имкониятини қўлга киритиш учун кўп вақт талаб қилинади. Инжиқликлар тазйиқидан кутулиш қобилияти сермахсул, жўшқин, ижодий куч-ғайрат ва яратиш иштиёқи билан тўлиб-тошган ёзувчиларгагина хосдир, бундай чидамлилиқнинг етишмаслиги, гоҳо буткул қўлларча итоаткорлик эса тафаккур, ҳис-туйғу ва фантазия бойлиги ўзига яраша бўлган кучсиз ва ожиз одамлар учун характерли бўлиб, уларда кучли ижодий завқ, ҳаяжон, тўлқинланиш деган туйғулар бўлмайди – улар баайни гулга кириши учун махсус парваришга муҳтож иссиқхона ўсимликларидир. Аммо уларни менсимаслик ҳам ярамайди, чунки улар орасида ғалати, энгилтак, пуч одамлардан ташқари, адабиётни ажойиб асарлар билан бойитганлари ҳам бор.

Илгариги замонларда ёзувчиларнинг ҳар хил ғалати қилиқ ва кинғирликлари кам учраган. Ўрта аср ёзувчилари, уларнинг деярли барчаси руҳонийлар табақасига ёки роҳибликка мансуб бўлиб, мана шу гуруҳларга хос бўлган интизомга бўйсунган. Қадимда, Уйғониш даврида ва ундан кейин ҳам китоблар фаол ҳаёт кечирган саркардалар, сиёсий арбоблар, асилзодалар ва фаолликда уларга жуда яқин бўлган сарой аъёнлари ҳамда зодагонлар томонидан ёзилган – уларга қўлғезмалар устида кеча-ю кундуз мук тушиб ўтириш, керакли сўз, ибора ва истиораларни сайр ва суҳбатлар чоғида, овқатланиш пайтида ва ҳатто уйқу орасида ҳам муттасил “пойлаш” мутлақ хос бўлмаган. XVIII аср охирида профессионал ёзувчилар сони шу қадар ўсдики, сўз санъаткорлари бу жараёнда тирик мавжудотга айланиб қолдилар, бу мавжудотлар ишга шу қадар шўнгиб кетганларидан яшаш учун вақт топа олмас эдилар.

– Мана, икки йилдирки, – деб алам билан ёзган эди Конрад Голсуорсига йўллаган мактубида, роман ёзаётган пайтидаги ўзининг хонанишин одамовилигидан нолиб, – биронта ҳам кинофильм кўрганим йўқ, бирор марта мусиқа ҳам тинглаганим йўқ, ҳаттоки одамга ўхшаб, шунчаки суҳбатлашиб, озгина дам олиш имкониятидан ҳам маҳрумман – чин сўзим!

Организм доимий зўриқишлардан ҳолсизланган пайтларда, ишга кизиқтирадиган рағбатлантирувчи омилларни қидириб топишга тўғри келади. Адиблар томонидан қўлланилиши мумкин бўлган бундай жонлантирувчи воситаларнинг барчаси бирма-бир санаб ўтилган тадқиқот, афсуски, ҳали ёзилганича йўқ. Бундай тадқиқотда келтириладиган статистик материаллар нималарни кўрсатиши ҳозирча номаълум: эҳтимол,

¹ Идиосинкразия – организмнинг баъзи нарсалар таъсирини кўтара олмаслиги, ёқтирмаслиги.

унда кўпчилик шоирларнинг ичмаслиги ўз тасдиғини топган ёки шоир халқи шиша билан дўст тутинган, деган кенг тарқалган фикр ифодаланган бўлармиди, буниси бизга қоронғи. Аммо Кохановский ҳазил тариқасида эмас, балки жиддий равишда шундай деб ёзган эди: “Шоирни ҳушёр ҳолда кўрган кимса бормикан? Бунақаси ҳеч қачон яхши нарса ёзолмаган бўларди”. Кохановскийдан икки минг йил олдин, милоддан аввалги V асрда яшаб, ижод қилган афиналик комедиограф Кратин “Шиша” номли пьеса ёзиб, унда ўзини Комедия исмли қонуний хотини ва “пиёнисталик” деган маънони англатадиган Мете исмли жазмани билан бирга тасвирлаган экан.

Май мисрлик арфа чалувчи созандалар созида кўпириб, унинг марварид янглиғ инжу кулгиси Бобил миҳхатида акс садо берган, “шоҳ асар” ширин узум шарбатиға тўйинган. Узоқ Шарқда Ли Тайбо – хитойлик полвон Хуанхэ дарёсида маст ҳолда Ойнинг сувдаги аксини тутаман деб, қайқдан тушиб кетган. Юнон шеърлятида асрлар оша давом этиб келаётган дионисий оқими Анакреоннинг қувноқ, шўх ўланиға гувоҳ, ривоятларға қараганда, у саксон ёшида томоғиға узум донаси тикилиб ўлган экан. Эврипиднинг кипқизил “Маишатбоз хотинлар”и Аристофаннинг исланган бурдуғи ҳидиға кўшилишиб, тонгги шудринг каби нафис лирика билан аралашиб кетади. Кейинчалик Бахус¹ Римға боради ва Лукреций биринж (бронза) қадахни кўпириб турган ўткир ичимлик билан тўлдиради. Ҳораций биллурдай соф шеърлар узра бир қадах май кўтаради, уни Уйғониш даврининг одамларига узатиб, Ронсарни стол (дастурхон)ға таклиф этади, Кохановский билан эса “гулдор кўза” атрофида учрашади. Шаробнинг шоирлар ҳаётида тутган ўрни ҳақидаги трактатда ўтган барча замонларнинг “poetes maudits” (лаънатланган шоирлари)тўғрисида анчагина ноаниқ саҳифалар мавжуд – исқандариялик шоирлардан бири “Ҳам ёмғир, ҳам тун, ҳам май” деб куйлаган бўлса, улуғ шоир Ҳофиз ўз ғазалларида майни “гуноҳлар қайнатмаси” сифатида мадҳ этган, бошқалари эса “жодугар харобалари” оша Вийон қовоқхоналари ва богема болохоналари бўйлаб ўз ёввойи шон-шуҳратлари сари йўл олишган.

Май албатта, фикрға тиниқлик ва парвоз, қалбларға ўзига хос қувонч бахш этиб, ёқимли уйғунликни юзаға келтиради. Майнинг адабиётға кўрсатган мурувватлари улкан, етказган зарари эса арзимасдир, чунки ҳатто энг ашаддий пиёнисталар ҳам ундаги ҳаётбахш куч-қудратнинг самарали таъсирини ҳис этишган. Бу борада фақат биргина одамнинг омади чопмаган – буйраги касал Эразм Роттердамский ўзини май билан даволайман деб, беҳуда уринган.

Ижод дамларида ичилган бир қадах асл май дилдаги ғуборларни тарқатибгина қолмасдан, тасаввур кучини алангалатиб, фикрға руҳ, ғайрат бағишлайди – истиоралар булоқдай қайнаб, жўш уради, сира кутилмаган, ногаҳоний ассоциацияларнинг² қисм, бўлаклари кенгайиб, тобора авжига чиқади; бунга мисол қилиб, Честертон (ижоди)ни келтириш мумкин, шунингдек, Ромен Роллан ҳам, бургунд шаробидан сўнг, дин тарғиботчиси сифатида ваъзхонлик қилган йилларида сўнган ёшлик ғайрати қайтадан жўш уриб, кўпирган асари – “Кола Брюньон”ни яратишға муваффақ бўлган.

Анатоль Франс “Суръат” газетаси учун ҳар ҳафта фельетон ёзишға ўтираркан, ёзув столи устиға вино қуйилган графин қўйишни унутмас,

¹ Бахус, Вакх-Бахус – қадимги Римда май ва айш-ишрат маъбуди.

² Ассоциация – айрим фикр, ҳис-туйғу, тасаввур ва ш. к. бир-бири билан ўзаро боғланиши.

гарчи ҳеч қандай мойиллиги бўлмаса-да, унга яқинроқ ўтирволиб, ишга киришарди. Бир куни сира қутилмаган қизиқ воқеа рўй беради адашиб, вино ўрнига коньякли графинни стол устига қўяди. Перони сиёҳга ботиришдан аввал, олтиндай сап-сарик суёқликдан бир қадах “уриб” олади, сўнг бирдан... ўйланиб қолади: кучли ичимлик таъсир қилса, энди фельетон нима бўлади? Аммо узоқ ўйлаб ўтирмай, ёза бошлади. Қараса, вазият бошқача, хавотирга ўрин йўқ, перо саҳифалар бўйлаб шиддат билан елдай бориб-келарди. Бир соатдан сўнг фельетон тап-тайёр бўлди, босмаҳонадан чопар – хат ташувчи бола келиб, опкетди. Эртаси куни тахририятдагилар уни бош муҳаррир Эбрар йўқлаётганини айтишди. “Тамом бўлдим, – ўйлади Франс, – энди ишдан ҳайдалсам керак”. Йўқ, бошлиқ ҳузуридан моянаси ошиб, хурсанд ҳолда чиқиб келди. Бу – ундан қутишмаган ва жўшқин ғайрат билан ёзилган фельетон учун муқофот эди.

Эҳтимол, бу коньяк адабиёт учун ажойиб хизмат кўрсата олган ягона тасодифдир. Умуман олганда эса у ароқ билан бир қаторда кўплаб мусибатларга сабаб бўлган. Қанчадан-қанча истеъдодлар қадах ичра чўкиб кетмаган дейсиз! Пшибишевский мактабида ичкиликбозлик (ўз-ўзидан равшанки, шайтон амри билан) сноб¹ ва графоманлар² учун литрлаб ичилган ароқ ҳисобига адабиётда ўзига қулай шароит яратиб олишда жуда яхши восита ҳамда шон-шуҳрат сари элтадиган йўл саналган. Пшибишевскийни умрининг сўнгги йилларида ким кўрган бўлса, у худди Достоевский романлари саҳифаларидан тушиб келгандай, титраб-қақшаб турадиган ароқхўр, йиғлоки, айбини ўпичлар билан бўйнига олишга уста, бўлса-бўлмаса минғирлайверадиган аянчли, ночор, нотавон шахсга айланган эди. Ҳаётининг ўша ғам-аламли даврида ёзилган “Мотам салтанати” номли бемаъни, тутуриқсиз ва ярамас китобчасини ким ўқиган бўлса агар, нотўғри йўлдан сирпаниб кетган истеъдоднинг яққол инқирозига гувоҳ бўлиб, унинг беҳуда совурилган етуклик йилларига астойдил ачинган бўлса керак.

Бу хилдаги ичкиликбозлар исталган мамлакатнинг XIX аср адабиётида учрайди. Улар ўз даврининг офати эдилар. Улар ўзларининг бемаъни ғоялари, сохта ҳис-туйғулар, тушкун кайфият, бўш ва ночор услублари билан фақатгина тилнинг камбағаллашувига хизмат қилишган, холос. Ёлғиз Верлен бундан мустасно эди. Верлен абсентдан³ заҳарланган бўлишига қарамасдан, олий руҳ учқунини то охирига қадар сақлаган, фақат уни асрай олмагани кечириб бўлмас ҳол эди.

Оддий пиёнисталардан ташқари, ё адоий тамом бўлган ёки ҳолдан тойган истеъдодлар ҳам алкогольдан нажот қидириб, ундан рағбатлантирувчи омил сифатида фойдаланмоқчи бўлишган. Ўз-ўзидан яққол кўриниб турибдики, бундан ҳеч қандай наф бўлмайди, барчаси ўз-ўзини алдаш, шунчаки сиртдан кўриниш ва ижодий ғайрат иллюзияси, холос. Алкоголизм кўпроқ депрессия (руҳий тушкунлик), умидсиз, чорасиз, мушкул ҳолатларда ўзига тортади, масалан, қирқинчи йилларнинг бошланиши, Варшава богемаси даври ёки самарасиз, беҳуда ва ночор ўтган йиллар шулар жумласига киради. Бироқ шоирлар ўз тамғаларига қадах тасвирини тушириб, уни сирли Грааль қадахига айлантиришга уринадилар. Пшибишевский “Замондошларим”да ичкиликбозликнинг мистик ҳаяжонга яқин эканини

¹ Сноб – ўзини билимдон деб ҳисобловчи, қуруқ олифта, худбин одам.

² Графоман – графоманияга чалинган, яъни ёзишга ишқибозлик, ёзувчиликка беҳуда уриниш, кўлдан келса-келмаса ёзавериш касалига йўлиққан киши.

³ Абсент – какра, эрман сингари гиёҳлардан тайёрланган спиртли ичимлик.

исботлашга ҳаракат қилган. Варшава богемаси эса пиёнисталикка коҳинлар либосини кийгизган – бу башоратгўйлик қобилиятини бахш этадиган аллақандай сирли ибодатга бағишлов бўлмоғи лозим эди.

Хуллас, “poetes maudits”лар шундай бўлишган. Бу ном, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярмида кенг тарқалган бўлиб, маълум бир ижтимоий гуруҳга мансубликни англатадиган қандайдир “унвон”га айланган. Шоирни ҳеч нарса қонундан ташқари ҳаёт, шубҳали юриш-туриш, полиция билан бўладиган низо-жанжалларчалик машҳур қилолмаган. Кимки апаш¹ бўлиш “бахти”га эришмаган бўлса, унда ариқ-зовурларда ағанаб ётишдан бошқа нарсага ярамаган. Шифохона ёки сихатгоҳда бир ой ётиб чиқиш олий даражадаги муқофотни олиш билан барабар бўлган.

Ёзувчилар орасида, афсуски, гиёҳвандлар ҳам учраб туради. Морфий, кокаин, афюн, пейотль аввалига уларнинг қизиқувчанлигини оширган бўлса, кейинчалик кўтаринки руҳ, экзальтация², поэтик ҳиссиётларни ҳосил қилиш ҳамда ёрқин ранглар ва дабдаба учун зарур бўлган. Гарчи Бодлер ва Квинси номлари гиёҳвандлар рўйхатига киритилган ва эндиликда Олдос Хаксли пейотль алкалоиди – мескалин муҳлиси сифатида унда янгидан-янги ҳиссиётлар, янги ғоялар ва янги уфқлар сари олиб борадиган йўлни кўраётган бўлса-да, бундай оғули дунёга биринчи навбатда мияси айниган, асаб тизими ишдан чиққан, тасаввур кучи тамом бўлган заиф шахслар ёки ўзларини инсониятнинг сўнгги авлодига мансуб деб билган ва бунга қатъий ишонч билан яшайдиган декадентлик³ руҳидаги кимсалар интиладилар. Гиёҳвандлар сафида Софокл, Шекспир, Гёте сингари ёзувчиларни тасаввур этишга ақл бовар қилмайди – бундай кишилар сохта ва “ўғирланган” ҳиссиёт ва ҳолатларни деб, ўзларини ўзлари заҳарламайдилар, ўзларидаги ақлий жўшқинлик ва тиниқликни ҳеч қачон қурбон қилмайдилар, негаки барча яхшиликларни ундан оладилар, улар учун бутун борлиқ шундай бир қадрият, шундай бир жозибалик, ҳатто уйқуда ўтган дамлар ҳам уларга оғир йўқотишдай туюлади.

Ғалатилик ва ишқибозликлардан холи ёзувчини топиш амримаҳол. Иш пайтида бутун диққат-эътиборни жамлаш, фикр, хотира тиниқлиги зарур ва уларни мустаҳкамлаб бориш фойдалидир. Шиллер ишлаётган пайтида оёқларини совуқ сувга солиб ўтирган, Бальзак баъзан ғиштин пол устида оёқяланг туриб ишлаган. Байрон иш пайтида лауданум⁴ ичар, Прус ўтқир атир, Якобсон сунбул, яна кимдир эса чириган олма ҳидларкан. Ибсен қадахга нисбатан бепарво бўлмаса-да, иш пайтида кераксиз қоғозлар ва газеталарни йиртадиган одати бор эди. Руссо куёшда бошяланг турволиб, тафаккурини жадалроқ ишлашга мажбурлар, Боссюэ худди шу мақсадда совуқ хонада ўтирган кўйи бошини мўйнага ўраб оларди. Уларга бундай усулларни қўллашни ҳар бирининг ўз шахсий инстинкти “айтиб” турган ва бу нарса, физиологларнинг фикрича, ижодий иш пайтида зарур бўлган мияга қон оқимининг кучайишини таъминлашга хизмат қилган. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, унда Мильтон ҳаммадан ҳам кўра тўғрироқ йўл тутган бўлади – у пастаккина юмшоқ диванда ётволиб, бошини полга теккудай осилтирган кўйи айтиб ёздирар эди.

¹ Апаш – безори, ўғри, бандит ва ҳ.к.

² Экзальтация – бениҳоя хурсанд бўлиш, қаттиқ ҳаяжон.

³ Декадентлик – XIX аср охири – XX аср бошларида адабиёт ва санъат соҳасида пайдо бўлган тушқун нореалистик оқим.

⁴ Лауданум – афюн қўшилган дори.

Қаҳвани Копт роҳиблари кашф қилишган. Айрим пайтларда улар бирйўла қирқ соат давомида муттасил ибодат қилиб, дуо ўқишлари, бунинг учун эса бедор бўлишлари лозим бўлган, бироқ буни уддалаш ҳар доим ҳам осон кечмаган. Иттифоқо, роҳиблардан бирининг диққатини кутилмаганда эчкилар ўзига тортади, улар қандайдир номаълум бутазордаги меваларни ғажиб-кемиргач, фавкулудда ўйноқлаб, тинмай югуриб юришарди. Дарҳол меваларни териб келиб, яхшилаб ковуришади, сўнг ундан тайёрланган қайнатмани ича бошлайдилар. Бу – қаҳва эди. Араблар ушбу афсона устидан қулишади: уларнинг фикрича, қаҳванинг ватани Яман ҳисобланади. Дастлаб қаҳва мусулмон дини томонидан таъқибга учраб, қувғинни бошидан кечиришига тўғри келди. Аммо кўп ўтмай, унга кўника бошлашди, кейинчалик эса ўзига мутаассиб мухлислар ҳам орттирди. Европага қаҳва анча кеч етиб борди. Кульчицкий деган одам, у Польша қироли Ян Собесский аскарлари бўлган, Вена яқинидаги турклар лагеридан бир неча қоп қаҳва топиб олиб, Венада Европадаги биринчи қаҳвахонага асос солади. Мазкур воқеа билан боғлиқ муҳим сана у ерда то ҳозиргача нишонлаб келинади. Бироқ Польшада қаҳва шляхтанинг¹ таъбиға тўғри келмади. Поляк адабиётида қаҳвани биринчи бўлиб тилга олган Анжей Морштин бу ҳақда нафрат билан шундай сатрлар битган:

*Эсимда, Мальтада қачонлардир ичган эдик
Мустафо ва Мурот пошишлар ичимлигин;
Мазаси ёлғиз турк халқига бўлибдир маъқул,
Насронийга идишин булғаш кептими зарил.
Ёвуз, золимларни айлабдир қаҳва ўзига шайдо,
Бундайин оғу, заҳардан бизларга на фойда?..*

“Турк амброзиясининг² “Pragmatographia de legitimo usu”, яъни “Турк қаҳвасини тўғри истеъмол қилиш баёни” номли китоб босилиб чиққунга қадар, орадан юз йил вақт ўтди. Бу орада Чарториский “Қаҳва” номли комедиясини ёзади, қаҳвахоналар ишга тушади, Йоҳанн Себастьян Бах қаҳвага бағишлаб, кантата яратади. XVIII асрда яшаб, ижод қилган Вольтер, Дидро, Руссо, Мармонтель, Лесаж, Гриммлар – уларнинг барчаси “Режанс” қаҳвахонасининг доимий, кунда-шунда мижозлари бўлишган, улардан кейин ҳам адабиётчиларнинг яна кўплаб авлодларини қабул қилган бу қаҳвахона бугунги кунда ҳам мавжуд – қаҳва ҳақида ўқишга арзигулик асарлар ёзишган. Ёзувчилар стол устида буғи чиқиб турган илк қайноқ қаҳвани кўриб, хурсандликларидан унинг ажойиб сифатларини таърифлашга сўз тополмай қолишган. Дарҳақиқат, қаҳва кишига хузур-ҳаловат бағишлаб, кайфиятини яхшилаган, руҳини кўтариб, дард-ғамдан халос қилган. Кейинчалик Мишле буюк ва хайрли ўзгариш ҳақида бундай деб ёзган эди:

– Қаҳва трактир (ресторан)ларни тинчитди, ўша шармандали трактирларда Людовик XIV ҳукмронлиги даврида ёшлар вино бочкалари ва бузук қизлар орасида бебошлик қилиб, қутуриб, хаддидан ошишарди... Қаҳва пайдо бўлгандан буён кечалари мастона ашулалар камроқ эшитиладиган бўлиб, кўча-кўйдаги ариқ-чуқурларга йиқилиб тушадиган эркаклар сони ҳам камайиб қолди. Сан-Домингодан келтирилган, Бюффон,

¹ Шляхта – майда поляк дворянларининг умумий номи.

² Амброзия – юнон афсоналарида: илоҳларнинг мангу ёшартирувчи озуқаси.

Дидро, Руссолар истеъмол қилган, усиз ҳам қайноқ қалбларга янаям кўпроқ кўр бағишлаган қорамтир қаҳва ичимлигида 89-йилнинг алангаси йилтираб кўринади.

Худди шу қаҳвани Француз инқилобининг тарафдорлари бутун Европада севиб истеъмол қилишарди. Ваймардаги Шиллер уйда бир вақтлар шоирнинг хотини “Арабистоннинг ажойиб тухфаси”ни куйиб узатган финжон хурмат, иззат-икром рамзи сифатида хануз сақлаб келинади. Бальзакнинг ижодий услубида бу ичимликнинг руҳлантирувчи таъсири сезилиб туради. Бальзак ҳақида шундай гап юради: эмишки, эллик минг финжон қаҳва ичиб яшаган ва шунча қаҳва ичиб ўлган. Афтидан, бу рақамлар бироз камайтириб кўрсатилган, чоғи.

Европада икки аср давомида урф бўлгандан сўнг, қаҳва дастлабки шон-шуҳратини оз-моз йўқотган бўлса-да, бироқ ўзининг аъло сифатларини сақлаб қолди. Ҳаттоки вино ҳам у билан рақобатлашолмайди. Қаҳва тафаккуримиз билан воқелик ўртасига туриб олмайди, тасаввуримиз механизмига путур етказмайди, ҳис-туйғуларимизни алдамайди. У бизга тўла мустақиллик беради, фикрларимизни жамлашда чидамлилиқ бахш этади, унинг таъсири остида фикр енгиллашади, ҳеч нимага чалғимайди, қаҳва чарчоқ ва у ўзи билан олиб келадиган: руҳсизлик, ҳар хил шубҳа-гумонлар, кутилаётган тўсиқ ва қийинчиликлар олдида қайғуга тушиш ва шу каби ёқимсиз ҳис-туйғулардан халос этади. Баъзи бир одамларга чой ҳам худди шундай ёрдам кўрсади.

Чойни Европага 1610 йилда Ҳолландиянинг Ост-Инд компаниясига қарашли кема олиб келади ва у бир авлод умри мобайнида деярли бутун Европа қитъасини забт этади. Жозеф Аддисон ва Ричард Стил Англиянинг адабий давраларида чой шуҳратини оширишга бош-қош бўлдилар. Чарльз Лэм чойга ҳақиқий хитойликка сиғингандай сажда қилди. Хитойнинг ўзида эса чой шеърятга VIII асрда кириб келди ва ўшандан бери шоирлар илҳомининг энг ажойиб манбаларидан бири бўлиб қолди. Хитой ва Японияда чой ичимлик мақомидан юқори туради, бинобарин, у ўз теварагида урф-одат ва анъаналарни юзага келтирган рамз ҳисобланади, чойнинг, шунингдек, этика ва эстетикага таъсири ҳам қайд этилган. Шоир Лу Ю уч жилддан иборат “Чойнинг муқаддас китоби” муаллифидир, унда чойни дамлаш ва уни истеъмол қилишга доир бутун ер юзидаги расм-русум ва тартиб-қоидалар баён қилинган. Қаҳва билан чой дунё ўртасида ўзаро бўлиб олинган: Хитой, Япония, Ҳиндистон ва Россия – чойнинг таянч мамлакатларидир, Ғарбда унга фақат Англия содиқ қолди, қаҳва эса Яқин Шарқда, бутун Ғарбий Европада, иккала Америкада, Осиёнинг мусулмон давлатларида ва Африкада ҳукмронлик қилмоқда.

Мана бир ярим асрдирки, тамаки ёзувчининг иш пайтидаги доимий, ажралмас ҳамроҳига айланган, бу ҳақда англиялик пуритан бир танқидчи даҳоларнинг аста-секин ғойиб бўлиб бораётганининг сабаби ҳам шу эмасмикин, деган фикр билдирган экан. Унинг айблови баҳона тамакига бундан икки юз йил муқаддам, Европада эндигина тарқала бошлаган XVI аср охирларида ёғилган тавқи лаънат қайтадан жонланди. Тамакини дин тарғиботчилари – воиз, ваъзхонлар папа анафемаси¹ ихтиёрига топшириб, кимки ана шу “аччиқ, бадбўй иблис дориси”ни чекадиган бўлса, у дўзахда ҳам тамаки тутунида дудланиб, коврилади, дея дағдаға қилдилар. Қироллар

¹ Анафема – лаънатлаш, муртад деб эълон қилиш, черковдан четлатиш.

ва парламентлар фармонларига мувофиқ, тамаки қаттиқ тақик остига олиниб, қатъий жазо чоралари жорий этилди: бир торгим тамаки чекиш ёки бир чимдим тамаки ҳидлаш одамлар учун қанчалик қимматга тушиши мумкин эди. Айниқса, адабиёт денгиз ортидан келтирилган гиёҳдан ҳеч қандай яхшилик чиқмаслиги ҳақида бонг урарди:

*Сен юқумли маразнинг худди ўзисан,
Одамларнинг ақлин хиралаштириб,
Ашаддий чекишнинг оқибати-чи –
Шайтон васвасаси каби беради фириб...*

1636 йилда Краковда нашр этилган “Тамакининг қўлбола ароқ билан тортишуви” номли дostonда самогон (қўлбола ароқ) ҳам танқид қилинган. А.Зиморович тамаки тутунидан ажойиб муқояса тўқийди:

*Тамакининг паға-паға қора тутуни
Ғиппа бўғар томоқдан қонхўр қотил баайни...*

Тамаки XIX асрнинг ўзидаёқ нафратга дучор бўлган: Гёте унинг яқинига йўламас, Бальзак тамакига қарши таҳдидли нутқлар ирод этарди. Бунга кўп жиҳатдан тамакининг ўзи ҳам айбдордек – баъзан вазият чинданам чидаб бўлмас даражага бориб етарди. Айниқса, қанақа навлиги номаълум ва нўноқлик билан палапартиш тайёрланган “маҳаллий” тамакилар қаттиқ қораланиб, ҳақли норозиликларга сабаб бўлар, ёзувчилар эса ижтимоий поғонанинг энг қуйи босқичидан ўрин олган: истеъфодаги аскар, чопар, хабарчи, отбоқар каби ўз қаҳрамонларини ана шу ярамас нарсани чекишга “мажбур” қилар, бу ўз навбатида уларнинг контрабандачилар билан ўзаро тил бириктиришлари учун қулай шароит яратиб берар эди. Чекишга ўрганиб қолган Мицкевич чилимсиз иши битмай, ошна-оғайниларига турк тамакисидан топиб беришларини сўраб, ялиниб-ёлворарди.

Бу пайтда Круасседа Гюстав Флобер турк султони каби паға-паға тутатиб, трубка чекаётган бўлса, Жорж Санд бутун Ноан округини сигараси билан хайрон қолдирган, шу тариқа тамаки эркинликка эришган аёллар хурлигининг яна бир рамзига айланган эди. Худди унга ўхшаб, ўзимизнинг Жмиховская ҳам сигара чекарди. Ёзувчилардан кимлар тамаки ҳидлаган дейсизми? Гапнинг очиғи, аниқ билмайман. Эҳтимол, Станислав замонида яшаган шоирлардир, чунки қирол Станислав тамакидонни ўнгу сўлига қарамай, ҳар кимга тортиқ қилиб юбораверган, бу ўша “Пан Тадеуш”даги Подкоморийнинг отасидан мерос қолган тамакидонни эслатади, балки Наполеоннинг кекса тажрибали жангчиси Александр Фредродир, унга ўхшаганлар бурнаки тамакини эъзозлаб, ардоқлашган.

Бизнинг замонимизга келиб, тамаки ҳақидаги жанжал-тортишувлар аллақачон унутилиб кетган, эндиликда деярли ҳар бир ёзувчининг иш кабинетини тамаки тутуни тўлдириб турибди. Тишлар орасига кистирилган трубка ёки кўрсаткич ва ўрта бармоқлар орасига пала-партиш назокат-ла қисилган сигарета фотосуратлар, карикатура расмлар ва кинофильмлар воситасида оммалашадиган ёзувчилар иконографиясининг¹ сеvimли

¹ Иконография – бирор шахс ёки сюжетга доир тасвирларни ўрганиш, тавсифлаш ва шундай тасвирлар йиғиндиси, мажмуаси.

атрибутиларидан саналади. Французларда ярим сигаретани оғиз бурчига қистириб, кўзлари тутун пардасида хиёл қисилган, юзи эса ё ғамгин ёки истехзоли бужмайиб турган ёзувчилар тасвири кўп учрайди. Одатда ашаддий кашандалар шундай сурагга тушишни яхши кўришади. Баъзилари ҳақида ҳатто афсоналар ҳам тўқилган, масалан, Поль Валери кабинети эшигининг тирқишидан куюқ паға-паға тутун чиқариб, хизматкорларни кўрkitса, Леон-Поль Фарг ҳеч қачон оғзидан сигаретани қўймас экан.

Тамаки салтанатида икки буюк сулола: турк ва виржиния тамакиси биринчилик учун ўзаро курашиб келади. Биринчиси – Европа қитъасини ва Ўрта Ер денгизи соҳилларини, иккинчиси эса англосакларни забт этган. Фақатгина французлар яққол ҳақиқатни тан олгилари келмай, ўзларининг *tabac noir*, яъни қора тамаки – “капорал”ларини мақташгани-мақташган. Куртелин англизларнинг юморига қизиқиб қолиб, саёхатларни ёқтирмасида, Лондонда бир ой бўлишни ният қилиб, йўлга тушибди. Эрталаб барвақт жўнаб кетган одам кечқурун яна ўзининг севимли қахвахонасида домино ўйнаб ўтирганмиш. Бунчалик тез қайтганига хайрон бўлган дўстларига:

– Жуда ёмон шаҳар экан, – дебди у, – биласизларми, у ерда “капораль” топиб бўлмаскан!

Шундай қилиб, Куртелинга ўз комедияларини англиз юмори билан бойитиб, янгилаш насиб қилмабди.

Тамаки ёзувчи ҳаётидаги энг кучли иблислардан бирига айланди. Кимки унга бир бор берилдими, энди тамаки тутунисиз бир жумла ҳам ёзолмаслиги тайин. Ҳар қандай иблис сингари тамаки ҳам сирли тарзда ҳаракат қилиб, тафакқуримизга ўз таъсирини ўтказишнинг ҳадисини олган, қолаверса, айнан тамаки тутуни орасидан узоқ кутилган кўнгилдаги сўзлар чиқиб келишини ҳеч ким инкор этолмайди.

Аммо шунга қарамасдан, энг кучли “гиёҳванд” модда, бу – марокли мавзу, жўшқин фикр ва ўртанган тасаввур – энг олий даражадаги ижодий завқ-шавқ ҳолати бўлиб қолаверади, бунда гўё ғор остидан кўзни қамаштирадиган ёруғликка чиққандай бўласан, киши. У биз учун буткул кутилмаган ва айни чоқда шундай таниш воқеа, ҳодиса ва тасодифлардан тўқилган, биз учун гўё аллақачонлар махсус тайёрланган ва кўз олдимизда ўзининг бор бўй-басти, дабдаба-ю ҳашамати-ла намоён бўлмоқ учун бунга сабр билан кута-кута эришган, холос.

(Давоми келгуси сонда)

Андре МОРУА

(1885–1967)

МАРСЕЛЬ ПРУСТ

*Рус тилидан
Олим ОТАХОН
таржимаси*

“ҲАЁТ ИСМЛАР ДАВРИДАН БОШЛАНАЖАК”

Андре Моруанинг асарларини ўқиган одам борки, сўз санъатининг қудрати, унинг сеҳр-жодуси, камалакдек товланувчи жилолари, ижодга хос ногаҳоний содир бўлиб турувчи ҳодисалари, ижодий лабораторияда юз берувчи маҳфий, ҳатто санъаткорнинг ўзи учун кутилмаган ва номаълум синоатларни, улар заминидаги ҳикматни ёш авлодга ҳикоя қилиб беришларини, бу назокатли ва серқирра ижодкорнинг асарларини ўқишни маслаҳат кўришларини жуда-жуда устаган бўлардим. Айниқса, Бальзак, Гюго, Жорж Санд, Вольтер, Марсель Пруст каби дунё адабиётини “забардаст елкаларига олган” даҳо ижодкорлар ҳаёти ва ижоди қаламга олинган, романлаштирилган биографиялари ҳақиқий адабиёт қандай бўлиши кераклигини тушуниб олишларига ёрдам берган бўларди. Бу эса ижодкорнинг истиқбол йўлларини ёритувчи машъал вази-фасини бажаради.

Аслида, Андре Моруа “Муҳаббатнинг ёлғонлиги” (1928), “Оила давраси” (1932) каби психологик романлари, “Хотиралар” китоби (1970 йилда нашр этилган) билан ўқувчилар тилига тушган. Аммо унинг номини барибир бадиий асар қаторига қўйилувчи, Шелли, Байрон, Бальзак, Тургенев, Жорж Санд, Гюго, ҳақидаги бадиалари танитди. Хусусан, эътиборингизга ҳавола этилаётган Марсель Пруст ҳақидаги бадиаси ҳам унинг ана шу сирадаги асарларидан.

XX аср модернизми дарғаларидан саналган Марсель Пруст фалсафаси, маълум маънода, “чинакам ҳаёт реал ҳаёт ортига яширинган санъат дунёсидагина мавжуд бўлади”, деган қарашга таянади. Унингча, “Ягона ва ҳақиқий ҳаёт – адабиётдир”. Адибнинг “Йўқотилган вақтни излаб” эпопеяси “Сванлар тарафида”, “Гулдек юз очган қизлар соясида”, “Германтлар томон”, “Содом ва Гоморра”, “Асира”, “Қочоқ қиз”, “Қўлга киритилган вақт” туркум романларидан иборат. Дунё адабиётшунослигида Пруст ижодига оид кўплаб тадқиқотлар

* Манба: Моруа А. Три Дюма. – Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1974.

амалга оширилган. Афсуски, бизда Пруст номи тор доирадаги адабиётшунослар орасидагина тилга олинади. Пруст ижодини ўрганиш, романларини она тилимизга таржима қилиш учун мазкур бадиа туртки берса, ажабмас.

Андре Моруа ўз бадиасида Прустдан “Ҳаёт исмлар давридан бошланади” деган ғалати иқтибос келтиради. Пруст вақтни исмлар орқали англашга ҳаракат қилади. Биз эса, янги бир адабий янгилишни Пруст номи орқали тутишга уринамиз.

Таржимондан

Муқаддима

XX аср бошларида яшаб ўтган ёзувчилар ораларидан айнан кимга санъат оламига, хусусан, адабиётга файласуфона ғоялар, ўз даври алло-малари сўз хазинасини олиб кириш, замона романчилигини янги ўзанга буриб юбориш бахти насиб этганини эшитиб, ёқаларини ушлаб қолган бўлсалар ажаб эмас. Улар зиёлилар қатламига номаълум, кенг китобхонлар оммасига нотаниш бу касалманд йигитчани, гарчи у оқсуяклар жамоасига мансуб зиёли бўлса-да, буюк асарлар яратиб, жаҳон романчилигини юксак чўққиларга олиб чиқишга ноқобил, дея ҳисоблаган бўлсалар керак. Узоқ давом этган ва Бальзак ижодига билдирилган Сент-Бёв қарашларини ёдга солувчи янглиш фикрлар “Йўқотилган вақтни излаб” роман-достони биринчи жилди босилиб чиққандан сўнг ҳам ҳукмрон эдики, бу ҳол мунаққидлардан хулоса чиқаришда шошилмасликни, нақадар эҳтиёткор бўлишни талаб қиларди.

Марсель Пруст 1871 йили Парижда, номдор тиббиёт профессори Андриан Пруст оиласида тўнғич ўғил бўлиб туғилган, келиб чиқиши яҳудий хонадонига мансуб бўлган онаси, афтидан, ўқимишли, раҳмдил ва нозикфаҳм эди. Бу назокатли аёл фарзанди Марсел қалбида бутун умр комила, фозила аёл тимсоли бўлиб қолди. Ҳар қандай ёлғондан ҳазар қилиш, инсофлилик, энг асосийси, ўта кўнгилчанлик каби инсоний туйғулар Марселга онасидан мерос ўтади. Андре Берж эски альбомдан бир пайтлар ёшлар ўртасида расм бўлган савол-жавоб варақасини топганди; ўша йиллари қизлар ёш-ёш йигитчаларни кутилмаган саволлар билан бошини қотиришни яхши кўришарди, шуларга жавоб берганида Пруст ўн тўрт ёшга кирган эди.

– Бахтсизлик нимадан иборат, деб ўйлайсиз?

– Онамдан жудо бўлишдан.

– Сиз учун энг катта даҳшат?

– Яхшилик билан чин муҳаббат инъом этадиган шодликни билмайдиган кимсалар, – деб жавоб берган экан ўшанда Марсель.

“Муҳаббат инъом этган шод-хуррамликни ҳис қилмаганлардан” у умрининг охирига қадар ҳазар қилиб ўтди. Поктийнат, беозор инсонлар дилини беҳосдан ранжитиб кўйишдан доим кўрқиб яшади. Унинг яқин дўстларидан бири Рейнальдо Ан иттифоқо Прустнинг қаҳвахонадан чиқиб кетишаётганда қандай қилиб чойчақа берганини эслайди: ўзига хизмат кўрсатган официант билан ҳисоб-китоб қилиб бўлгач, бир чек-када хаёл суриб ўтирган бошқа официантга кўзи тушиб қолади-ю, гарчи ҳеч қандай фойдаси тегмаган бўлса-да, ёнига бориб бекордан-бекорга, ҳеч бир лузумсиз чойчақа ўрнида унга анча-мунча пул узатади ва дўстига

бу меҳрибончилигини куйидагича изоҳлайди: “Ҳолидан ҳеч ким хабар олмаётганига эзилаётгандир?!”

Нихоят, кўчага чиқиб, энди машинага ўтиришаётганда, у бирдан яна ресторанга қайтади: “Хаёл билан бўлиб, официант билан хайрлашмабмиз-а, индамай кетавериш инсофданми?”

“Инсофданми...” Бу калом унинг ҳавас қилгулик сўз бойлиги билан бирга одамгарчилигининг ҳам зийнати эди. Башарти кимгадир меҳр кўрсатиш, кимнингдир кўнглини олиб, хурсанд қилиш лозим бўлиб колса, у ўша кимсани хайратга солиб, ҳатто, таъбир жоиз бўлса, додиратиб, хижолатга қўйиб, беминнат саховат кўрсатар – улар тушида ҳам кўрмаган совға-саломдан ташқари пулга ҳам эга бўлар эдилар. Нима учун у шундай қиларди? Бу саховатпешалик қайси манбалардан озиқланарди? Сирасини айтганда, одамларнинг таъбини тирриқ қилиб қўйишдан, кўнглини чўктиришдан хавфсираш, мушарраф инсоний туйғуларга бегона бўлиб қолиш ва унга эришолмасликдан чўчиш, муҳтож ва касалмандларни аяш, уларга меҳр кўрсатиш билан бирга, у табиатидаги ўзгалар дардини теранроқ ва афзалроқ тасаввур қила олиш фазилати туфайли ларзага тушаётган ўз юрагига бироз бўлса-да, таскин бериш умиди ила яшарди.

Турган гап, бу туғма таъсирчанлик бедаво дарди туфайли янаям кучайиб кетарди – Пруст ҳали тўққиз ёшидаёқ оғир касалликка чалинган эди. Унинг нафаси сиқар, шунақа пайтларда бағоят қийналар, азоб чекар, фақат онасининг бекиёс меҳрибонлиги жонига оро кирарди.

XIX асрнинг 80-йилларида ўзига тўқ буржуа хонадонидан туғилиб ўсган парижлик боланинг ҳаёти қандай ўтганлигини тасаввур қилиш қийин эмас: кекса тарбиячи билан хушманзара Елисей хиёбонларида сайр қилишлари, йиллар ўтгач, кейинчалик асарларида “гулдек очилган қизлар” тимсолига айланажак барно қизчалар билан учрашишлари, бирга ўйнаганлари, баъзан Акация хиёбонидан усти очик, бежиримгина файтунда сайрга чиққан болақайнинг ўта назокатли ҳамда кўркам қиёфали Сванни кўриб хайратланишлари...

Марсель Пруст таътилни Шартрдан унча узоқ бўлмаган, отасининг қариндошлари – бобоси, тоғалари, холаси яшайдиган Илья худудида ўтказар эди. Бос билан Першнинг илҳомбахш кўриниши унинг ўша оламга машҳур китобида Комбре манзаралари сифатида тасвирланади. Худди ана шу мафтункор ва хушманзара худуд орқали йўловчилар “Сванлар тараф”га ёки “Германтлар томон”га йўл олиши мумкин эди.

Пруст Париждаги талайгина ёзувчилар етишиб чиққан Кондорс лицейида ўқиди; у таълим олган синф алоҳида таҳсинга сазовор эди. Онаси томонидан мумтоз адабиётга муҳаббат руҳи билан тарбияланган бениҳоя қобилиятли бола ўша пайтдаёқ кўзи тушган буюмлар, одамлар, умуман, борлиқни сўзлар орқали тасвирлаш майл-иштиёқини ҳис қиларди: “... дафъатан қайсидир ҳовли-боғ, тошдан акси қайтаётган қуёш нури, йўл четидан бош кўтарган номаълум гиёҳларнинг намхуш бўйлари таъсирида тўхтаб қолардим ва юрагим бу оламнинг қанчалар нафис, гўзал, маъсум яраланидан дукурлаб уриб кетарди, навқирон дарахтни бемажол ушлаб қолардим – бу ҳаммаси эмас – бокира табиатнинг зоҳирий мунавварлиги ортида бошқа, яширин бир жоду бордек ва у тинимсиз ўз бағрига чорлаётгандек туюларди...”

Табийки, бола бу тахлит ғалати талаб-эҳтиёж нимадан огоҳ қилаётганини ҳали билмасди; бироқ кунлардан бир кун мана шундай манзаралардан бири – водийнинг ичкари қисмидаги учта минора тобора олислаб бораётган йўловчининг ҳаракатига монанд равишда бошқа томонга бурилиб, бир-биридан нарироқ кетиб, бир-бирига қўшилиб, бир-бирининг ортига яшириниб олаётганини қоғозда ифодаламоқчи бўлди-ю бир саҳифа ёзгач (келгусида ҳали кўп бунақа нарсаларни ҳис қилади), ҳаётда ўхшаши йўқ, ҳеч нимага тенглаштириб бўлмайдиган сурурни ҳис қилди – бу фақатгина ҳақиқий ёзувчига насиб этажак, ижодгина бахш этажак сеҳр эди. *“Бу саҳифа, – дея ёзган эди у, – Мартенвиль гумбазларида яширин сир-асрор васвасасидан мени тамомила халос қилган эдики, азбаройи худо, баралла бақириб юборгудай бўлгандим. Бамисли мен бир товўқману ҳозиргина ичимдан тухум думалаб тушгандек эди”*.

Бу орада у лицейда фалсафа фанларидан таълим ола бошлади. Ҳар бир ўқимишли французнинг ҳаётида бу жуда муҳим ҳодиса саналади. Мана шу ҳал қилувчи йили Прустга худо фалсафа илмини сув қилиб ичиб юборган ажойиб муаллим – Дарлюни рўпара қилди ва шу тариқа унинг кўнглида ҳикматлар чашмаси бўлган фалсафага сўнмас меҳр-муҳаббат сақланиб қолди. Кейинчалик у ўз замонасида ном қозонган Бергсон фалсафасининг асосий жиҳатларини роман орқали акс эттиради.

Марсель Пруст ўз ҳаётини қандай давом эттирмоқчи бўлди? Ўзининг Даниэль Галеви, Роберт де Флер, Фернанд Грего каби дўстлари ҳамда бир қанча лицейдошлари билан биргаликда “Пир” номли адабий журнал чиқара бошлайди. Ота эса фарзандининг Савдо палатасида таълим олишини хоҳларди; Прустнинг ўзи буни унчалик хуш кўрмасди; у ижод қилишни ва зодагонлар ичида бўлишни истарди. Вой-вой, унинг оқсуяклар даврасида юришга бўлган ишқибозлигини таъна қилишлари-чи! Адабий давраларда у курук олифта ва оқсуяклар вакили сифатида ном қозонади. Лекин шунчалар жирканиб ҳукм чиқарганларнинг қайси бири жамиятдаги мавқеи ёинки вафотидан кейинги шуҳрати билан унга тенглаша олади дейсиз? Ҳеч ким! Ҳолбуки, ҳаётдаги турли доира вакиллари унинг асарларида акс этган ва маҳорат билан тасвирланган турфа давраларга мансуб одамларга нисбатан анча-мунча бошқача – тубанроқ ва гапиришга ҳам арзимайдиган эди.

Бир томондан, зодагонлар жамияти Прустнинг кўзларини қамаштириб ҳам қўйган эди, унинг худбинлиги жамиятдаги барча табақаларнинг тенглигини, ҳатто тикувчининг қироличадан кам бўлмаслигини тан олмасди, дея хулоса чиқариш, Пруст асарларини наридан-бери, юзаки ўқиганликни ва тушунмаганликни билдиради. Чунки Пруст бу оқсуяклар жамиятини деб ҳеч қачон ўзидан кетмаган, инсоний фазилатларини йўқотмаганди; шак-шубҳасиз, у ерда ҳам унинг ўзига яраша хушмуомалалиги, ҳайратомуз назокати, шунингдек, очиккўнгиллиги тўла намоён бўлганди; шунга кўра, бошқа ҳар қандай одамлар муҳитида бўлганидек, киборлар жамиятида ҳам ҳурмат-эҳтиромга муносиб кишилар учрайди; аммо, тўғри, зоҳирий назокат ортида, кўпинча, ҳаддан ортиқ киноя, истехзо яширинган бўлади, бироқ бунинг Прустга мутлоқо алоқаси йўқ! У аллақандай Шарлюснинг бузуклиги ёки герцогиня Германтскаянинг худбинлигига ўз меҳнати билан кун кўрувчи майда мулкдорлар доирасига мансуб, онаси мисол (асарда унинг бувисига ўхшаган) аёлларнинг

хайратомуз меҳрибончилигини, Франсуага ўхшаган қизнинг, қайсидир соддадил хайкалтарош черков пештоқида тасвирлаган Сент-Андре-де-Шандик французларининг, яъниким Франция халқи деб аталадиган кишиларнинг гўзал хулқ-одоби, инсонийлигини қарши қўйишдан ҳеч қачон чекинмаган. Шунга қарамай, айтиш лозимки, унинг кузатув майдони зодагонлар жамияти эди ва бу даврага бўлган эҳтиёжини у доимо сезиб турарди.

Прустни унинг ёшликдаги дўстлари кўзи билан кўришни истаганлар Мон Пьер-Кэн томонидан тасвир этилганича кўз олдига келтиришлари лозим. *“Чарақлаган қўнғир кўзлари маъноли, қарашлари ниҳоятда майин, овози хиёл бўғиқ; нозик дид билан кийиниши, сербар ипак қадама кўкраги, камзулининг тугма қадаладиган илмоғига қистирилган атиргул ёки орхидея шохчаси, чеккалари ясси, текис цилиндри – у, кўпинча, шундай қиёфада бўларди. Кейинчалик, хасталик хуружи сабаб яқин ёр-биродарлари истаганча кийинишига изн бериб қўйишиганидан қишда ҳам, ёзда ҳам устидан тушмайдиган жун пальтода, у доим совуқдан изиллаётгандек юрарди, салонларда тез-тез пайдо бўлиб қоларди”*.

Пруст 1896 йили, йигирма беш яшарлигида ўзининг биринчи китоби – “Таскинбахш кунлар”ни нашр эттирди. Муваффақиятсиз чиққан бу китобнинг кўриниши унча-мунча нарсанинг фарқига борадиган, нозикфаҳм ўқувчи ихлосини қайтарарди. Пруст муқовани Мадлен Лемор чизган суратлар безаб туришини, сўзбошини Анатолий Франс ёзишини, китобдан ўрин олган асарларни бир-биридан Рейнальдо Ананинг муסיқаларини эслатувчи сермаъно, хаёлга чорловчи манзаралар ажратиб туришини хоҳлаган эди. Безаклар, ҳашам, донғи кетган санъаткорларнинг ажиб номлари ҳам ушбу китобнинг ўқишли, таъсирчан ва жиддий чиқишини таъминлай олмади. Бироқ биронта номдор мунаққид бу китобнинг камчиликлари орасида қимматбаҳо марварид доналаридек ёрқин, эса қоларли, дурдона тасвирларни кўра олганда эди, афкор омманинг башорат қилиши учун шунинг ўзи етарли бўларди.

“Таскинбахш кунлар”ни жиддий ўқиган ўқувчи бўлғусида “Йўқотилган вақтни излаб” романидек асарни ёза олгувчи Марсель Пруст даҳосига хос фазилатлар: юксак бадиий маҳорат ва гўзал ҳикоя қилиш санъатини пайқаган бўларди. “Таскинбахш кунлар”да ҳақиқатга тўғри келмайдиган бир ҳикоя бор, унда қаҳрамон йигит ўлими олдидан ўзи узоқ йиллар давомида севган ёшгина маликадан жилла курса бир кун бирга бўлишни илтимос қилади; малика буни рад этади, ёлғиз ўзини яхши кўрувчи бу бадбин аёл ўлим тўшагида ётган севиклисига висол онларини раво кўрмайди. Худди шундай вазиятни бошқа новеллада ҳам учратамиз – жон бераётган Сван герцогиня Германскаяга ўз дардларини тўкиб солаётганда, герцогиня унинг қайғусига ортиқча эътибор бермай, тушлик қилгани олиймақом хонадонлардан бирига таклиф этилганини айтиб, равона бўлади.

“Таскинбахш кунлар” тўпламида “Гуноҳкор қиз” ҳикояси бор, унда қаҳрамон ўзи сезмаган ҳолда онасининг ўлимига (унинг юраги хаста эди) сабабчи бўлади – у таниш йигитининг бағрига кириб, ўпич бераётганда, боёқиш онаси манзарани кўзгу орқали кўриб қолади. Бошқа бир ҳикояда Вентей хоним онасини қаттиқ ранжитади, яна бирида хотираларини ҳикоя қилиб бераётган йигит (ёки Прустнинг айни ўзи) иродасизлиги ва танбаллиги билан бувисининг кўнглига озор етказди.

Ҳар бир ёзувчи ижодининг дастлабки босқичида бундай рўёбга чиқмаган “дардлар” бўлади, бирон жўяли мавзу улар юрагидан ўрин эгалладими, тамом, қобилиятларини айни йўналишда намоён қилишнинг ҳадисини олганлари учун шу “танбурни чалишга” бўлган ҳаваслари сўнмайди ва натижада, ана шу танбур наволари айнан шу муаллифни яхши кўриб қолишимизга бизни мажбур этади. Шунинг учун ҳам айрим адиблар доимий равишда битта-ю битта китобни қайта-қайта ёзаётгандек туюлади; шу сабабли Флобер ҳар бир романида ўзининг тузатиб бўлмайдиган романтиклигини жиловламоқчи бўлаверади; шу туфайли Стендаль ёшгина Бейлни уч марта қайта-қайта Жьюлен Сорель, Фабрицио дель Донга ва Льюсен Левен исмли образларда акс эттираверади, шу тариқа Пруст йигирма беш ёшида яратган “Таскинбахш кунлар”даги серқирра оҳангларни “Йўқотилган вақтни излаб”да бекиёс симфонияга айлантиришга жаҳд қилаверади, тугалланмагани учун тириклигида дунё юзини кўрмаган “Жон Сантей” романида ижодининг ўша бош мавзусини ривожлантиришга уринаверади.

Бироқ ўша кезлари у ҳаётга тамоман муккасидан кетганди, ҳаётни тўлақонли акс эттириши учун муайян масофа ундан узоклашиши даркор эди. Унинг ўзи шундай тушунтиради: *“Ўз ҳаётингга кўз югуртириб чиққанингдан кейингина буюк ижодкор бўлишинг мумкин”*. Бу ҳаёт фавқулодда аҳамиятли ё қизиқарлими, муаллиф теран ақл-идроқка эгами ёки йўқ, фарқсиз, асосийси, учувчилар таъбири билан айтганда, “узилиб кетиш” керак эди. Пруст “узоклашиши” учун юз берган ҳодисалар ва реал ҳаётдан “узилиши” зарур эди.

Бир қатор шарт-шароитлар, шу билан бирга, юксак истеъдодни кўнгилдан сезиш муқаррар ўзининг таъсирини ўтказди. Аввалига кўксос касали зўрайди, кўп ўтмай мутлақо очиқ ҳавода юролмайдиган бўлиб қолди. Нафақат дарахт ва гуллар, ҳатто битта-яримта дўсти келтирган гиёҳларнинг енгилгина ҳидидан ҳам нафаси қисиб, энтиқиб қоларди. У анча вақтгача ёзни денгиз бўйида, Трувилада ўтказиб юрди, аммо охири оқибат бундай сафарлардан буткул воз кечишга тўғри келди.

Шу вақт ичида у ҳаёти ва ижодига жуда катта таъсир этган кашфиёт қилди: гап Рескин ҳақида бормоқда. Пруст унинг иккита китоби – “Амьен Библияси” ҳамда “Сезам ва Лилия”ни таржима қилиб, сўзбошилар ёзиб, изоҳлари билан чоп эттирди. Бу икки ёзувчининг ижодида умумий уйғунлик кўп эди: болалигида иккови ҳам кадрдонларининг ғамхўрлиги ва жонқуярлиги остида тарбия топган, иккови ҳам бойлик, ҳашам, енгил ҳаёт ичида улғайган эди. Бу ҳаётнинг ёмон томони шунда эдики, кундалиқ оғир турмушдан узилиб ўсиш хавфи туғиларди, бироқ яхши томони ҳам бор эди, яъни нафосат оламини севгувчи одамга ҳар хил дағал, кўпол, кераксиз нарсалардан сақланишда ёрдам берар, гўзал хулқ соҳибига айланишида муҳим роль ўйнар, шу тарзда нозикликларни тезда илғай олиш қобилиятини ўстирарди. Пруст санъатни тушунишни айнан Рескиндан – ҳаттоки Рескиндан ҳам аълороқ даражада ўрганди. Амьен ҳамда Руан ибодатхоналарига бот-бот бориб, зиёрат қилишда ҳам Рескиндан ибрат олди. Рескин Пруст учун жонсиз тошларга баайни жон бахш этиб берди... Бошқа саёҳат қилишга чоғи келмай қолганда ҳам Пруст, Рескиннинг архитектурага оид ғоялари тажасуми бўлган – “нураб бораётган, лекин ҳамон маҳобатли ва нурафшон” Венецияга саёҳат қилгани ўзида куч топа билди.

Биз буюк ижодкорлар шарофати билан борлиқни ихтиро қиламиз. Рескин Пруст учун шундай воситачи-адиблардан бири эди, у айниқса борлиқни тасаввур қилишда куч бериши билан ардоқли. Рескиндан у гуллаётган буталар, булутлар ва тўлқинларни кўз билан эмас, дилдан томоша қилишни, уларнинг замиридаги пинҳоний нафис эврилишларни ҳис қилишни, ижод қилаётганда уларни бамисли Гольбейн ҳамда япон мусавирларининг айрим суратлари каби диққат билан тасвирлашни ўрганди. Мана шу важдан Франциядаги Прустнинг издошлари айни чоғда Рескиннинг ҳам издошлари ҳисобланади. Мамлакатда кенг кўламда расм бўлган ёзиш йўли – воқеа ва ҳодисалардан кўра кўнгилнинг энг нозик майлларини тасвирлаш, ҳаттоки гулбарглари чанглантираётган боларилар оёқчаларига ёпишган гулшираси қандай ҳиссиётлар кўзгаётганини изчил тасвирлай олиш мактаби пайдо бўлишига, Прустнинг нафис роман-достонларидек асарларнинг дунёга келишига, бир дона уруғнинг ноҳос ҳосилдор тупроққа тушгани каби, Рескиннинг ижоди таъсир кўрсатгани тадқиқотчиларнинг хаёлларига ҳам келмагандир.

1903 йили Прустнинг отаси вафот этди, 1905 йили эса онасидан жудо бўлди. У ўз заковати ва салоҳиятига ишонч кўзларини тиккан онасининг орзу-умидларини тириклигида амалга ошира олмагани учун виждон азобида қолган ва шу важдан хонанишин ҳаёт кечира бошлаганмиди ёки дарди зўрайиб кетганмиди ўшанда? Ким билади дейсиз? Эҳтимол, тасаввурда деярли яратиб бўлинган асарни ёзишда туғён ураётган пинҳоний эҳтиёжлари юзага чиқиш иштиёқида тинч қўймагандир?! Касаллиги ва виждон қийноқлари бир баҳона. Бироқ бирон нима дейиш қийин. Нима бўлган тақдирда ҳам, дўстлари биз учун, келажак авлодлар учун гард юқтирмай асраб қўйган хотираларида афсонага айланган Пруст ҳаёти айнан ўша лаҳзалардан бошланади.

Энди у деворлари пўкак билан қопланган, кўча шовқин-сурони ҳамда хиёбондаги каштанларнинг сезилар-сезилмас дардчил хиди ичкарига кирмасин учун доимий равишда тақа-тақ ёпилган деразалар ортида яшарди; димиққан хонадаги уфунат ва нафасни бўғувчи тер хидидан бўғилиб, кийинишдан аввал олов ёлқинида исиниб ўтирар, эгнидаги пахталиги ўқ ёмғирида ҳамма ери илма-тешик бўлиб кетган байроққа ўхшаб қолганди... Мана шу пайтларда Пруст деярли ўрнидан турмай йигирмадан зиёд дафтарни тўлдиради... Ёлғиз кечаси, фақатгина ёзаётган романи учун зарур бўлиб қолган бирон-бир деталь топилиб қолармикан, деган умидда ташқарига чиқарди. Кўпинча “Риц” ресторани унинг штаб-квартирасига айланар, ўша ерда у мижозларнинг гурунглари, гап-сўзларини официантлар билан метрлотелдан сўраб-суриштирарди. Агар аниқроқ тасвирлаш учун болалигидан хотирасида ўрнашиб қолган дўлана гулларини кўрмоқчи бўлса, ҳаммаёғи берк машинада шаҳар ташқарисига равона бўларди.

1910–1922 йиллар оралиғида у “Йўқотилган вақтни излаб” романини мана шу тариқа ёзди. Пруст ажойиб асар битаётганини ҳис қиларди. Буни сезмаслиги ҳам мумкин эмасди. Флобер, Бальзак ҳамда Сен-Симонларга тақлидан ёзаётган асари туфайли уларнинг ижодини нақадар чуқур идрок этишини, ўз навбатида француз адабиётида яна бир бемисл ҳайкал ўрнатаётганини билмаслиги, сезмаслиги мумкинмиди? Бироқ қандай қилиб оммани мажбур қилсин бу асарни ўқишга?

Пруст адабиёт оламида ҳали ҳеч қандай мавқега эга эмасди, ўзига яраша номи бор эди-ю, лекин бу унга салбий таъсир кўрсатарди.

Профессионал адиблар бу “дилетант”нинг туриш-турмушига ола қарашарди, ахир, у бадавлат – сарбаст эди, шу сабабли ноҳақлик билан қуруқ олифта ёки худбин шахс, дея хулоса чиқаришарди.

У кўлёмасини “Нувель Ревю Франсез” нашриётига топширади. Бироқ рад жавобини олади. Орадан бир қанча вақт ўтгач, романининг “Сванлар тарафида” номли биринчи жилдини Бернар Грассе нашриётида ўз ҳисобидан чоп эттиради. Китоб у қадар муваффақият қозонмайди. Бунинг устига кўп ўтмай уруш бошланиб, нашр ишлари тўхтаб қолади, шу важдан асарнинг иккинчи китоби 1919 йилга келиб, бу сафар ўша “Нувель Ревю Франсез”да босилиб чиқади.

Марсель Прустни “кашф этиш” шарафи Леон Додега тааллуқлидир. Унинг шарофати билан Марсель Пруст 1919 йили кўпдан-кўп адибларга шуҳрат келтирган Гонкур мукофотида сазовор бўлади. Энди унинг номи нафақат Францияда, балки Англия, АҚШ, Германияда ҳам шуҳрат қозонади, асарлари эълон қилинган кунлариданок ўзига муносиб китобхонлар аудиториясига эга бўлди. Шунинг учун Марсель Пруст англо-сакс адабиётини доимий равишда кадрларди. *“Ажабо, – деб ёзади у 1910 йил санаси билан қайд этилган мактубларидан бирида, – қандай адабий оқим вакили бўлишидан қатъий назар, Англия ва Америка адабиётчилик – Жорж Элиотдан Томас Хардигача, Стивенсондан Эмерсонгача бўлсин – менга кучли таъсир кўрсатганини билмайман. Италиялар тугул, французлар ҳам аксар ҳолларда ортиқча эътиборимни қозонолмасди. Бироқ “Флосседаги тегирмон” асаридан икки саҳифа ўқишимни биламан, тамом таъсирланганимдан кўзимга ёш келарди. Дарҳақиқат, Рескин бу асарни тилга олишни ҳам истамасди, лекин мен ҳайратланишдан ўзимни тийлмасдим...”*

Дастлабки жилдлариданок муаллифнинг француз адабиётида яна бир адибгина эмас, балки адабиёт тараққиётига бутунлай янги тўлқин олиб кираётган ижодкор экани афкор оммага ошкор бўлганди.

Бундай эътирофга у 1919 йили сазовор бўлганди. 1922 йили эса у дунёдан кўз юмди. Демак, кенг китобхонлар оммаси томонидан тан олинганда унинг умри поёнига етиб қолганди; буни унинг ўзи сезар ва муттасил равишда дарди ҳамда паймонаси тўлиб бораётгани ҳақида гапирарди! Унинг ҳасратига ишонишмас, ёр-дўстлари кулиб кўйишарди, ўзини ёлғондакам касалга солади, дея ҳисоблашарди. У эса кўрпатўшак қилиб ётган кўйи ижод қилишдан тўхтамас, тинмай ёзар, янаям мукамал бўлиши учун асарини қайта-қайта таҳрир қилар, янги-янги боблар билан тўлдиар, бойитар, кўнгли тўлмаган саҳифалар, ҳатто боблардан воз кечар, натижада мусаҳҳихларнинг нусхаси худди унинг пахталик нимчаси каби жулдур байроққа ўхшаб қоларди. У оғир касаллигига қарамасдан, темир интизом ҳамда уйқу дорилар воситасида оромини чеклар, китобни тугатишга умрим етармикан, деган қора хаёлда дилтанг, асабий аҳволда бош кўтармай ёзар, ўзига ўзи жабр қиларди. Тахминан ўшандай чоғларда у Поль Моранга: *“Менинг сизга узундан-узоқ хат ёзишим аслида нодонлик, чунки шундай уринишларим боис ажал комига тушиб бормоқдаман”,* – деб ёзганди.

Эҳтимол, ўзини бунчалар қийнамаганда, яна бир неча йиллар яша-

ган бўлармиди. Бироқ у зотилжамга чалинди, шифокорлар маслаҳати, кўрсатмаларига риоя қилмади ва дунёдан кўз юмди. Шундан бир неча кун аввал, энг охирги дафтарнинг сўнгги саҳифасига “тамом” деган сўзни ёзиб қўйгани унинг кўп нарсаларни олдиндан сезганлигининг далолатидир.

Пруст ҳаётининг сўнгги соатлари ҳақида эслашганда, кўпинча бир жудаям ғаройиб ҳикояни ёдга олишади: унинг тасаввури яратган атоқли ёзувчи Берготнинг ўлим тўшагида ётгани баён қилинган саҳифани оғзаки таҳрир қилиш асносида қўшимча қилган ўринлари диққатга сазовор. У гўё билмаган кишидек: “Мен китобнинг мана шу қисмини ўлимимдан олдин тузатаман”, – деганди ўшанда. Дарҳақиқат, сўзининг устидан чиқиб, шундай қилишга уриниб кўрганиданми, ўлими олдидаги энг сўнгги калимаси ўша қаҳрамони Берготнинг исми бўлди. Берготнинг ўлими тасвири қуйидагича тугайди: *“Унинг жони узилди. Оламдан ўтдимми у? Буним ким айта олади? Рост, арвоҳлар орқали майитлар билан мулоқотга киришувчиларнинг тажрибаси баайни диний ақидалар каби инсон руҳининг тириклиги давом этишини далиллаб беришга қодир эмас. Фақатгина айтиши мумкинки, бизнинг турмушимизда жамики юз бераётган ҳодисалар аввалги ҳаётимизда қандай бўлган – худди шундайлигича такрорланади; демак, ушбу заминдаги ҳаётимизда эзгулик қилиш бизнинг бурчимиз, ўзгалар дардига малҳам бўлишга ва одамларга ёмонлик қилмасликка мажбурмиз, дея ўзимизни-ўзимиз қийноққа солиб юришдан фойда йўқ, ҳатто даҳрий ижодкор одамзоднинг биологик ўлиmidан кейинги аҳволи – қурт-қумурсқаларга ем бўлиши, чириши, шундай пайтда сарғиш деворнинг ўпирилиб тушган парчаси ҳеч нарсани сезмагандек, одам боласининг жасади бирон нимани билмаслигини бот-бот тушунтириши шарт эмас. Ҳолбуки, бу дунёдаги нарсаларга куйиниши, сиқилиши, афсус чекиши, газабланиши мутлақо ножоиз. Ўзини оқлашга важ-корсонлар қидириши тентакликнинг ўзгинаси. Чунки буларнинг ҳаммаси ўзга дунёда содир бўлган, бу дунёга тааллуқли муаммо бўлганда бошқа гап эди, ўша ерда нимаики юз берган, тамом, уни бу ҳаётда тузатишининг иложи йўқ, бу дунёни биз қачонки тарк этамиз, мана шу заминда тугилиши учун... Бундан чиқди, Бергот вафоти абадий эмас, деб ўйлашда жон бор...*

Уни дафн этишиди, бироқ ўша кун кечаси, чарогон витриналардаги иккиталаб, учталаб тахлаб қўйилган китоблари қанотларини баралла керган фаришталардек бедор туришарди...”

Мазкур саҳифа бекиёс гўзал ёзилганди; асар руҳиятига алоҳида жон бахш этиш учун, келинг, унинг навобахш оҳангини эътиборимиз, мафтунлигимиз ила мунаввар қилайлик-да, “Йўқотилган вақтни излаб” деган ном остида чоп этилган улкан ва нодир осориатикадек мўъжизани алқайлик. Бундан буён Марсель Пруст ҳақида эмас, унинг асари хусусида гапирайлик. Унинг ҳаётидан фақатгина ижодига тааллуқли, ёзганларини тушунишга ёрдам берадиган нарсаларга: болалигидаёқ туғён ура бошлаган ва келгусида ушбу ҳис-туйғуларни саралашга йўл очиб берган энг нозик ва сезилмас, ранг-баранг эҳтирос мавжларига, онасига нисбатан кўнглида мудом барқ уриб келган меҳр-муҳаббат туфайли камол топган раҳмдиллик, ҳатто, таъбир жоиз бўлса, мунисликка, баъзан ўшал мушарраф ва беминнат аёл – онасининг кўнглини

етарлича қувонтиролмаган виждон қийноқларига, ижодкорнинг рихлатга чекинишига бемалол сабабчи бўла оладиган хасталикка ва ниҳоят, болалигидаёқ пайдо бўлган мураккаб ва ўткинчи таассуротларини бадийий инъикос этиш истагини қондиришга бўлган беасов ҳамда жўшқин интилишларига аҳамият қилайлик. Ҳеч қачон ёзувчи истеъдоди бунчалар мукамал ва тўлалигича намоён бўлмаган; ҳеч қачон ёзувчи ўзининг ҳаётини ижодга бунчалик нисор қилмаган эди.

II. Ғайришуурий хотира

Ушбу асар нима ҳақда, ўзи? Кимки “Йўқотилган вақтни излаб” романини: “У ўтакетган таъсирчан боланинг кўрган-кечирганлари, унинг ҳаёт ва одамларни, ўртоқлари билан қон-қариндошларини қай йўсин яқиндан билиб борганлари, Жильберто, Альбертино исмли қизларни севгани ҳамда Сен-Лунинг Жильберта Сванга уйланиши-ю жаноб Шарлюснинг ғаройиб ишқий саргузаштларидан иборат”, деб тушунтирса, катта хато қилган бўлади. Шу тахлит маълумотларни қанча кўп йиғсангиз, Прустнинг бошқа ёзувчилардан ажралиб турувчи ўзига хосликларини аниқлашингиз шунчалар қийинлашади. Мана шу ҳолатни тадқиқ этган испаниялик танқидчи Ортега-и-Гассет шундай таҳсинга сазовор хулосалар чиқарадики, одамнинг аклини шошириб қўяди. Бу баайни “Моненинг асарларини тушунтириб берсангиз”, деган сўроққа “Моне ибодатхоналар, Сена дарёсининг манзаралари ҳамда сувда ўсадиган нилуфарларни чизадиган рассом эди”, дея жавоб қайтаришдек гап. Сўнгра сиз яна бир нималарни тушунтирган бўлардингизу лекин Моне санъатининг табиати ҳақида сўзламай, “Сислей ҳам Сена дарёсини турли-туман кўринишларда чизган, Коро ҳам бутхоналарни таллайгина сувратларида акс эттирган”, дер эдингиз. Моне ўзи инкишоф этган сюжетлари билан эмас – уларни мусаввир тасодифан топган – балки табиатни ўзига хос йўсинда ҳис этиши билан бошқалардан ажралиб туради. Ўз фикрини асосли тушунтириб бериш учун Ортега-и-Гассет ибратомуз латифани мисол келтиради. “Бир кутубхонага, – деб ҳикоя қилади у, – ёшгина букур йигит ташриф буюрибди, у ҳар куни келиб, луғат сўрар экан. Кутубхоначи ундан сўрабди: “Қайси луғатни?” “Фарқи йўқ, – деб жавоб қилибди букур, – мен уни тагимга қўяман, холос”. Бундай жавоб Монега ҳам, Прустга ҳам тааллуқли бўлиши мумкин. Агар сиз улардан: “Қанақа сюжетга мурожаат қилмоқчисиз?.. Ёки қайси арбобни (сиймони) чизишни хоҳлардингиз?” – деб сўранг, уларнинг ҳар бири: “Фарқи йўқ, ҳар қандай сюжет ва сиймо менинг ўзлимда қолишим учун хизмат қилади”, – деб жавоб беришган бўларди.

Башарти Моне – табиатни ўзига хос равишда ҳис қилишдан иборат бўлса, Пруст – энг аввало, ўтмишни ўзига хос равишда қайта тиклашдир.

Бундан чиқди, ўтмишни жонлантиришнинг турли йўллари бор эканда? Бўлмасам-чи! Аввало ўтмишни ақл-идроқ ёрдамида жонлантириш мумкин, бугунги кун орқали бугунги кунни тайёрлаган ўтмишни тиклашга ҳаракат қилиш керак. (Мана шу лаҳзани тайёрлаб келган

Ўтмишни ҳозирги замон орқали тиклашга уриниб, ақл-идрок ёрдамида ўтган кунларни тиклаш мумкин). Дейлик, мана шу лаҳзаларда Пруст ҳақидаги тадқиқотни ўқияпман. Мабодо, нима сабабдан бу билан машғулман, деб ўзимга савол берсам, Бульон ўрмонида нонушта қилиб ўтирган чоғимизда Прингстон дорилфунуни ректори замондошларимиз бўлган атоқли французлар ҳақида қатор маърузалар ўқишни маслаҳат бергани ёдимга тушади. Ким билади, озгина зўр бериш билан мен ўша лаҳзалардаги Бульон ўрмони, нонушта вақтида кимлар иштирок этгани ва секин-аста ақлни ишга солиб, ўша дамларда нималар бўлганини имкон борича ё аниқ, ё мавҳум тарзда кўз олдимга келтира оламан.

Биз ўтган кунларимизни хужжатлар қўмагида хотирамизда тиклашга ҳаракат қилишимиз ҳам мумкин. Масалан, мен Пруст давридаги Парижни кўз олдимга келтирмоқчи бўлсам, Прустнинг ёзганларини ўқиб чиқаман; уни яқиндан билган, таниган одамлардан сўраб-суриштираман, ўша даврда яратилган бошқа китобларни варақлайман, хуллас, аср бошидаги Парижнинг умумий кўринишига ўхшайдими-йўқми, ишқилиб, кўз олдимга келтиришга муяссар бўламан. Прустнинг фикрича, хотирада бундай тиклаш усули бадий асар яратишда ярамайди. Хаёлда тиклаш орқалигина ўтмишни жонлантириб бўлмайди. *Ўтмишни гайришуурий хотирлаш орқали тиклаш лозим.*

Гайришуурий хотирлаш қандай содир бўлади? *Бевосита сезиш ва қайсидир хотираларнинг ўхшашлиги орқали.* Прустнинг ҳикоя қилишича, Комбре бутунлай эсидан чиқиб кетган кезлар, қиш кунларининг бирида онаси унинг совуқдан дилдираётганини сезиб, иссиқ чой дамлаб беради ва уларникида “мадлен” деб ном қўйишган бисквитли ширинликдан ҳам келтиришларини сўрайди. Пруст ҳеч нарсани ўйлаб ўтирмасдан чакмоққандай “мадлен” бўлакчаси солинган чойдан хўплайди ва ўша заҳоти бир тишлам ширинлик билан бир хўплам чой таъмини туйиб, бу қутилмаган ва тушунтириб бўлмас даражадаги тотли лаззатдан энтикиб кетади, мана шу тотли ҳузурланиш туфайли у ҳаётнинг қайғу-ҳасратларини орқага ташлайди, деярли унутади, умрнинг қисқалиги ҳақиқатдан йироқ нарса бўлиб туюлади.

Ниманинг эвазига бундай хуррамлик туйғуси юрагида барқ урди? Бунга сабаб чойнинг таъми билан ширинлик мазаси эканини фаҳмлайди, бироқ бу поёни йўқ сабабларнинг бири, холос. Унда яна нима? У чойдан яна бир хўплагандан кейингина ўзига бунчалик таъсир этган маза аллазамонлар Комбреда, якшанба куни эрталаб бирров саломлашгани кирганида Леони хола чойга солиб берган “мадлен” бўлакчасининг таъми эканини секин-секин англай бошлайди. Унинг ўтмиш хотирасини бугун, шунча вақт ўтгандан кейин тўла-тўқис, аниқ жонлантириб бораётган сезгиси, бир пайтлар Комбреда нима бўлиб ўтганини онгли равишда хотирлаш хусусиятидан кўра муфассалроқ ва ёркинроқ жонлантиради.

Нима сабабдан хотирани тиклашнинг бу усули шунчалик таъсирчан? *Чунки, одатда, кучли таассуротлар билан боғланмаган ўткинчи хотиралар тўғридан-тўғри ҳиссиётдан озиқланади.*

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, *Пруст ижодининг асосида гайришуурий хотиралар воситасида ўтмишни жонлантириш ётади.*

III. Кўлга киритилган вақт

Ўтмишни шу тариқа жонлантириш орқали Марсель (асар қахрамони) нинг кўз олдидан нималар ўтади? Биринчи навбатда (энг аввало) буви-си, онаси, Леони хола (жуда меъёрида ва маҳорат билан тасвирланган комик образ) ҳамда бир неча хизматкор аёллар истиқомат қиладиган Комбредаги ҳовли-жой гавдаланади. Окшом чоғлари кўшниларидан бири – жаноб Сван ота-онасини кўргани тез-тез уларникига чиқиб туради; ул жаноб хонимсиз бир ўзи ташриф буюради. Келиб боғҳовли эшигини очади, остона ҳатлаб ўтиши биланоқ кўнғироқча жиринглайди. Уларнинг уйини гир айлана ўраб турган манзара боланинг тасавурида “икки” тарафга бўлинади: жаноб Сваннинг уйи жойлашган қисми – “Сванлар томон”, иккинчиси – Германт кўрғони қад ростлаган “Германтлар томон”. Германтлар Марселга одамови ҳамда яқинига йўлаб бўлмайдиган кимсалардек туюлади; уларни Женевьево Брантской авлодлари дейишади; бу хонадон вакиллари қандайдир ғаройиб кишиларга ўхшайди. *Хуллас, ҳаёт исмлар давридан бошланади.* Германтлар – фақатгина ном; Сван билан Сван хоним ҳам, шунингдек, уларнинг қизи Жильберто ҳам – ҳаммалари ёлғиз исмлардан иборат.

Бирин-сирин бу номлар ортида тирик одамлар борлиги маълум бўлиб боради. Уларнинг туриш-турмуши билан яқиндан танишганингиз сари, Германтлардан сезиларли даражада кўнглингиз қолади, уларнинг баркамол обрў-эътиборига путур етгандек бўлади. Кейинчалик бола кўриниши қандайдир ранг-баранг шиша синиқларидан ишланган авлиёларга монанд герцогиня Германтскаянинг Париждаги уйида яшайди; хонимнинг ҳар куни сайрга чиқишини кузатади; бу аёлнинг эри билан қирпичоқ бўлишларини кўради, унинг қанчалар гумроҳ ҳамда ақли калта бўлса, шунчалик худбин ва бағритошлигини тушуниб етади. Бир сўз билан айтганда, болалигида бағоят кўркам ва бенуксон бўлиб туюлган бу эркаклар ва аёлларнинг номлари ортида ниҳоятда оддий, қолаверса, тайин-тахсирсиз реаллик яширин эканидан бохабар бўлади. Тасавуридаги шоирона ҳаёт ҳеч қачон воқе бўлмайди, балки у мавжуд борликни хаёлот дунёсидан ажратиб турадиган масофада бўлади.

Севги бобида ҳам шундай. Маълумки, бизнинг тасаввуримиздаги хилқат биз умр ришталарини тоабат боғламоқчи бўлаётган хилқатга мутлақо ўхшамайди, бир-биридан ер билан осмонча фарқ қилади. Сван тасавуридаги, яъни ҳаёлидаги Одеттага уйланади ва пировардида, ўзи ёқтирмаган, ўзининг тенги бўлмаган Сван хонимнинг доирасига тушиб қолади. Асар қахрамони Марсель биринчи учрашуви чоғида беодоб, деярли таскара бўлиб туюлган Альбертинони севиб қолади; у ҳам бу туйғуни тўла тушуниб бўлмаслигини, умуман, ўзга тирик жонни, жисми, ҳаёти, орзу-ҳаваслари бошқа бир одамни ўзингники қилиб олишнинг сира иложи йўқлигини англаб етади ёки шундай хулосага келади. У қизни тўрт девор ичида сақламоқчи, уни асирага айлантирмоқчи бўлади. Мана шунга мажбур қилиш орқали уни итоат этишга, уни бутунлай ўзига қарам қилиб олишга эришаман, деб ўйлайди; бироқ бу рўёбга чикмайдиган орзудан бошқа нарса эмас. Бу хомхаёл, борлиқоламга ўхшаб, “севги-муҳаббат” ҳам ёлғондан бошқа нарса эмас.

Болалигидан хотира бўлиб қолган, иккаласи ҳам бир хилда қудратли ва сирли бўлиб туюлган “Сванлар тараф” ҳамда “Германтлар томон”ни у синчиклаб ўрганади, мулоҳаза қилиб кўрганида диққат-эътиборини жалб этишга арзигулик бирон нима тополмайди. Назарида, иккала тарафдаги хонадонни ўтиб бўлмас тафовутлар чохи ажратиб туради. Мана сизга керак бўлса, унинг тасаввуридаги тафовутларни бамисли бирлаштириб турувчи ришталар юзага келади – икки тарафдаги кўшнилари куда бўлишади. Сваннинг қизи Жильберта Германтлардан бири – Сен-Луга турмушга чиқади. Бундан чикди, бу хонадонларни бир-бирига қарши қўйишнинг ўзи аввалдан ёлғон экан. Ўзингиз фикр қилиб кўринг, табиати, турмуш тарзи билан мутлақо тўғри келмайдиган оилалар қанақасига куда-андачилик қилишлари мумкин?! Чокчокидан сўкилган воқеликдан маълум бўлишича, бундай деб ўйлаб юришганлари ҳам хато, ёлғон бўлиб чиқади.

Лекин китобнинг охирида Марсель, худди бир маҳаллар, кичкина “мадлен” бўлакчасини еб ҳис қилгандагига монанд яна аллақандай “сигнал” – ижодий уйғониш онларида, диний уйғониш лаҳзаларидаги фароғат ҳиссига ўхшаган ишорат туяди. Германтларникига кираётганда, остонадан ўтар-ўтмас ерга устма-уст ташлаб қўйилган иккита плитага қоқилади, қаддини ростлаб, бошқасига, хиёл энсизроқ ва яхши тарашланмаган тошга оёғини қўяди, ана шу лаҳзада, дафъатан, шу ерга келгунча миясини банд этган ғамгин хаёллар, бир замонлар “мадлен” таъминини бахш этган қувонч бағрида эриб кетгандек бўлади.

“Мен “мадлен”дан лаззатланаётган дамларда эзилиб, изтиробли ўй-хаёллар исканжасида тўлғонишларим эрталабки дарё устини қоплаган туман янглиг кўнглимдан кўтарилди... Мен ложсувард осмонга тўйиб-тўйиб тикилар, бир оёғим юқорироқ тошда, иккинчи оёғим ўша, нисбатан юқорироқдагида эди, шу ҳаракатимни такрорлаганимда ярқираган нур кўзларимга урилди-ю, олам-олам қувончнинг бир шодаси юрагимни аста қамраб олаётганини ҳис қила бошладим... Германтларникида бўлиб ўтган нонуштани унутиб, ўша ҳиссиётлар манбаини хаёлимда жонлантириб, кўзларимни юмдим... Бамисли жилвадор ва сезилмас хаёлот шундай дерди: “Агар қурбинг етар бўлса, мени учиб кетаётганимда ушлаб ол ва мен сенга бераётган бахт ҳақидаги топшимоққа жавоб топшига уриниб кўр”. Мен ўша заҳоти тушундим: бу жумбоқ Венеция ҳақида эди. Ҳар қанча уринмай, бу менга ҳеч нарса бермади, тузукроқ эслолмадим ҳам. Аммо бу бир замонлар авлиё Марк мақбарасидаги нотекис тоштахталар устида кечирган лаҳзаларимни, кўнглимда ўша кундан қолган барча таассуротларимни жонлантириб юборди”.

Яна ўша Бевосита Сезиш ҳамда Ўтмиш хотираларининг бирикуви эвазига Пруст ижодкорга ноил қилинган руҳий шодликни туяди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас, у қўлини ювишга чоғланганда ва унга сочиқ беришганда, бармоқлари ва кафти дағал сочиққа тегиб, беихтиёр денгиз ёдига тушади. Нега ва нима учун? Чунки бундан ўттиз-қирқ йил аввал денгиз бўйидаги меҳмонхона сочиғи шундайин дағал эди. Бу кашфиёт биринчи сафардаги “мадлен” воқеасига монанд эди. Ёзувчи яна бир марта вақтнинг аллақайси бир парчасини “қўлга киритган”, ушлаб олган, қайд этганди. У реалликнинг ичига, аниқроқ айтганда,

ягона реаллик бўлган санъат ўзанига тушади. У ўзининг битта вазифаси қолганини ҳис қилади, яъни ана шу хилдаги ҳиссиётни ахтаришга – *йўқотилган вақтни излашга* умрини бағишлайди. Биз яшаб келаётган ҳаётнинг заррача қиймати йўқ, у бор-йўғи йўқотилган вақт, холос. *“Агар бирон нима ҳақиқатан ушлаб олинган ва анланган экан, у фақатгина мангулик нуқтаи назаридангина мавжуд, бошқача айтганда, санъатдан бошқа нарса эмас”*. Хотиралар кўмагида йўқотилган таассуротларни тиклаш, камолотга етган инсон ёдидек поёни ҳамда чегараси йўқ тушунчаларни тадқиқ қилиш ва улар асосида санъат асарини яратиш – у ўз олдига мана шундай вазифаларни қўйган эди... *“Мен Комбредаги боғда қўнғироқчалар жарангини эшитганимга жудаям кўп йиллар ўтган бўлса-да, худди кеча эшитгандекман, мана шулар орасидаги вақт шу чоққача мен тушунолмайд келган ва бундайлигини билмаган чексиз даврлар уммонидеги аллақандай ўлчов вазифасини бажарарди. Бунчалик чегарасиз вақтни тасаввур қила бошлаганимнинг ўзидаёқ бошим айланиб кетарди, шу билан бирга, менинг шуурим ёки руҳиятимдагина эмас, балки бутун жону жаҳонимнинг номаълум иқлимларига довр – замон эгаллаб ётгандек бўларди...”*

Роман қандай бошланган бўлса, худди шундай – Замон ёки Вақт ғояси билан тугайди.

Пруст романларини яна бир карра ўқиган одам, айрим мунаққидларнинг “бу асарда аниқ режа, тартиб йўқ”, деган фикрларидан ёқа ушлайди. Бу фикр бутунлай нотўғри: чунки асар – ҳаддан ташқари серкўлам, серқирра, йирик роман-достон, бамисли симфонияга ўхшаб яратилган. Ҳеч шубҳа йўқки, Вагнер санъати ўша даврнинг жамики ижодкорларига ўз таъсирини ўтказган. Эҳтимол, “Йўқотилган вақтни излаб” симфониядан кўра кўпроқ Вагнер операсига ўхшаш қурилгандир.

Саёз фикрли, мушоҳадаси тор китобхонни моҳирона ва бенуксон яратилган, таъбир жоиз бўлса, роман архитектурасидаги хотираларнинг тикланиши мантиқийликда эмас, балки гўё тушда содир бўлаётгандек тартибда – хотираларнинг тасодифий боғланиши ва ўтмишни ғайришуурий жонлантириш йўлида яратилгани янглиштириб қўяр.

IV. Идрокнинг нисбийлиги

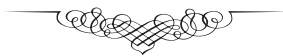
У лаёқати етганча ўз фидойилигини санъатга бахшида этди, ўзини-ўзи англаш даражасида юксалган, жиддий ва талабчан санъат эса ҳайратланарли тарзда имон-эътиқодни эслатади. Берготнинг ўлими ҳақидаги эпизодни ҳикоя қилаётганда, сарғиш деворнинг бир парчасини зўр ғайрат билан акс эттирганда Вермерга ўхшаган санъаткорнинг ҳаддан ташқари камолотга эришганлигини кўз олдига келтиради; қандайдир фаввора ёки дўлана бутасини тасвирлаш ёинки “мадлен” бўлакчаси билан боғлиқ сир-асрорни баён қилиб бериш учун Прустнинг аниқ сўзлар топишдаги матонат ва сабр-тоқат билан изланиши худди шу тарзда намоён бўлади. Ёзувчининг ижод йўлида мана шундай топинишларнинг шоҳиди бўлган Рейнальдо Ан ҳикоясини келти-

риш билан бадихани тугатиб, бу инсоннинг ижодий қуввати беҳад чексиз ва табаррукланганлигига имон келтираман.

“Мен келган куним биз бог айлангани чиқдик. Атрофига оловранг ҳамда нафис оқ тусли атиргуллар экилган хиёбондан ўтиб бораётганимизда, у бирдан жим бўлиб, тўхтаб қолди. Нима гап бўлдийкан, деб мен ҳам тўхтадим. Бироздан сўнг у яна йўлга тушди, мен ҳам унга эргашидим. Кўп ҳам ўтмай, у яна тўхтади, лекин бу сафар болаларга ўхшаб раста овозда: “Мабодо хиёл куттириб қўйсам, хафа бўлмайсизми? Мен мана бу атиргулларни яна бирпас томоша қилмоқчийдим...” – деди. Мен нарироққа бориб турдим. Йўлак қайрилган ерда тўхтаб, унга ўгирилиб қарадим. Марсель ортига қайтиб, ҳозиргина ўтиб келганимиз атиргулларга яқинлашди. Мен қўрғон теграсини айланиб ўтдим-да, узоқдан унга разм солдим, у ҳалиям ўша ерда гулларни синчиклаб кўздан кечирарди. Чехраси жиддий, нигоҳи хаёлчан – берилиб бир нимани ўйлаётган одамнинг қиёфаси; чап қўлининг бармоқлари билан дам-бадам қоп-қора мўйловини силаб қўярди. Мен ёнига яқинлашаётганимни сезаётгани, кўз қири билан кўраётганини билиб турардим, бироқ у мен томонга қарашни ҳам, менга гап қотишини ҳам истамасди. Бироздан сўнг Марсель мени чақирди. Ёнимга келиб узр сўради. Унинг хаёлини тўзитиб, кўнглини бузиши мумкин бўлган саволлар бермадим, бунинг ортиқча эканини элас-элас англадим... Бунақа ҳолатларга тушганини кейинчалик ҳам кўп кўрдим. Неча-неча мартаба унинг бундай сирли, ўз хаёлларига тутқун бўлган ҳолатларига шоҳидман. У бамисли кўнглида уйғонаётган хаёлий хотираларнинг манбаини излар, зеро, унга кўринаётган нарсаларни ўзидан бошқа ҳеч ким кўролмаслигига ишончи комил, устига-устак, ҳеч ким тоабад ҳеч қачон кўрмаслиги аниқ бир сирни кашф этаётганга ўхшарди”.

Ижодкорнинг бунақа марҳаматга ноил бўлган дамлардаги муқаддар онлари илоҳий эътиқодни саодат деб билган инсонларгагина насиб этадиган ажр-мукофотдир.

ТАНЗИЛ УС-СОЛИҲИН

(Ошиқ кўнгилларга тасалли)

Тасаввуфга оид ноёб туркий қўлёзма рисола ҳақида

Туркий халқларнинг шайх ул-машойихи, улуғ мутасаввиф Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, тариқати ва ижодини илмий ўрганиш ХХ асрда бошланди. М.Ф.Кўпрули, А.Саъдий, А.Фитрат, В.А.Гордлевский, А.К.Боровков, Э.Рустамов каби олимларнинг тадқиқотлари Аҳмад Яссавий ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда салмоқли ўринни эгаллайди. Истиқлол йилларида эса Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижодига қизиқиш янада кучайди. Янги тадқиқотлар вужудга келди, янгича қарашлар шаклланди. Бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда¹. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, яқин вақтларгача Аҳмад Яссавийга оид тадқиқотларнинг аксарияти (Профессор М.Ф.Кўпрулининг тадқиқоти бундан мустасно) шоир ҳикматларининг сўнги асрларда кўчирилган нусхалари ва улар асосида Тошкент, Қозон, Истанбулда эълон қилинган нашрларга асосланган эди. Зеро, Аҳмад Яссавий ҳикматларининг шоир яшаган даврга мансуб қадимий қўлёзма нусхалари ҳозиргача топилган эмас. Машҳур турк олими М.Ф.Кўпрули ўзининг “Турк адабиётида илк мутасаввифлар” номли йирик тадқиқоти (биринчи нашри 1918 й., кейинги нашрлари 1984, 1985, 1991 й.)нинг Аҳмад Яссавийга бағишланган қисмида ўз кузатишларини нисбатан қадимгироқ ҳисобланиб келинаётган “Жавоҳир ул-аброр” асарига суянган ҳолда баён қилган. XVI асрда яшаб ижод этган Султон Аҳмад Ҳазиний қаламига мансуб бўлган бу асар 1593 йилда ёзилган бўлиб, ҳозирда унинг ягона қўлёзма нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасида 1425-рақами остида сақланмоқда². Адабиётшунос олим, филология фанлари номзоди Нодирхон Ҳасан кейинги йилларда мазкур Султон Аҳмад Ҳазиний ҳаёти ва ижоди ҳақида махсус илмий тадқиқот яратди. Муаллиф бу асарида шоирнинг “Манбаъ ул-абхор” ва “Жавоҳир ул-аброр” асарларини батафсил илмий таҳлил қилиб, кўплаб мисоллар орқали мазкур асарларнинг Аҳмад Яссавий ҳаёти, тариқати ва ижодини ўрганишдаги аҳамиятини исботлаб берди. Н.Ҳасан китобида “Жавоҳир ул-аброр”да Ҳазиний томонидан келтирилган Аҳмад Яссавийнинг “Ичинда” радифли ҳикматининг эълон қилиниши Яссавий ҳикматлари тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир³.

¹ Аҳмад Яссавий ҳақида қаранг: Köprülü. Turk edebiyatında ilk mutasavviflar. Ankara. 1985; Саъдий А. Аҳмад Яссавий // Инқилоб, 1922, № 2; Фитрат А. Аҳмад Яссавий // Маориф ва ўқитғувчи, 1927, № 6,7,8; Боровков А. К. Определение языка хикматов Ахмеда Ясеви // Советское востоковедение, 1948, № 5; Гордлевский В. А. Ходжа Ахмед Ясеви. Изб. соч. Т. II. – М.: 1961; Рустамов Э. Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 4-5; Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. –Т. 2001.

² Ҳасан Н. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. –Т.: Фан. 2001.

³ Ўша асар. Б. 32.

Аҳмад Яссавий ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда “Ислам на территории бывшей Российской империи” номли энциклопедик луғатнинг 4-сониди эълон қилинган америкалик олим Дени Ди Унинг “Аҳмад Яссавий” сарлавҳали мақоласи ҳам алоҳида эътиборга молик¹. Дени Ди У XVII асрда яратилган Олим Шайх Алиободийнинг “Ламаҳот” асарига суяниб, Аҳмад Яссавий ҳақида ёзилган ва ҳозиргача топилмаган икки манба бўлганлигини ҳам таъкидлайди. Уларнинг бири Аҳмад Яссавийнинг муриди Сўфи Муҳаммад Донишманднинг “Маноқиб” асари бўлса, иккинчиси – XIII асрнинг охири XIV асрнинг бошларида яшаган Ҳусомиддин Ҳусайн Сигнокийнинг рисоласидир². Афсуски, бу манбаларнинг тақдири ҳозиргача номаълумдир. Бинобарин, янги-янги манбаларни излаб топишни ҳаётнинг ўзи такозо этмоқда.

Яқинда Кўкондаги Ғафур Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи хазинаси (фонди)га қабул қилинган қўлёзмалар орасида 698-қайд рақамли қўлёзма эътиборимизни тортди. Аввало, унинг нисбатан қадимги ўзбек тилида ёзилганлиги, иккинчидан эса машҳур мутасаввиф Хожа Аҳмад Яссавий тариқатига бағишланганлиги сабабли биз мазкур қўлёзмани синчиклаб ўрганишга киришдик. Ушбу мақолада қўлёзмани ўрганиш жараёнида пайдо бўлган дастлабки фикр-мулоҳазалар ва тахминларимизни баён қилмоқчимиз.

698-қайд рақамли қўлёздаги биринчи асар “Танзил ус-солиҳин ва кашфу ҳожотил-муридин” (“Солиҳларга нозил қилиш ва муридлар ҳожатларини кашф этиш”) деб номланган. Қўлёзма ўлчови: 17,5x25,5 см. Матн сарғиш рангли ипак қоғозга ўртача таълиқ хатида қора сиёҳ билан зич қилиб ёзилган. Қуръон оятлари ва ҳадислар ҳамда айрим аҳамиятли жумлалар қизил чизиқ билан ажратилган. Қўлёзма тахминан Фарғона водийсида кўчирилган. Котиби номаълум. 21 varaқ (1⁶ – 21⁶).

Қўлёзманинг бошланиши (басмаладан сўнг) куйидагича:

“Ҳамду сано ул подшоҳи оламға ва сонсиз салавот ул фаҳри одамға ва ғоятсиз дуо ва офарин ул асҳоби муҳташамға – ризвоноллоҳу алайҳим ажмаъин. Аммо билгил ва огоҳ бўлғил, эй рафиқи мушфик, в-эй сиддиқи мувофик, андоғ айтур абд ал-фақир ал-ҳақир ал-музниб илаллоҳи таоло шайх Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳ”.

Кўриниб турибдики, рисола муаллифи сифатида шайх Аҳмад Яссавий номи келтириляпти. Аҳмад Яссавий номидан сўнг “раҳматуллоҳи алайҳ” жумласининг келтирилиши асар унинг вафотидан кейин кўчирилганлигига ишора қилиб турибди. Ўз РФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида “Танзил ус-солиҳин” асарининг 8 varaқдан иборат бир чала нусхаси мавжуд. Айнан шу “Танзил ус-солиҳин” асари ҳақида ҳозирча бошқа бирор маълумот тополмадик³. Бинобарин, фикр-мулоҳазаларимизда асосан шу қўлёзмага суянамиз. Асарнинг ёзилиш сабабини муаллиф куйидагича изоҳлайди (в. 2⁶): **“Ул сабабдин бизинг асримиздоғи тариқат султонлари ва ҳақиқат бурҳонлари – Туркистон машойихлари рисола қўлдилар. Эрсаким,**

¹ Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 4. – М., 2003. С. 8-12.

² Ўша асар. С. 9.

³ Каталог суфийских произведений XVIII-XX вв. из собраний Института Востоковедения им. Абу Райхана ал-Бируни Академии Наук Республики Узбекистан. FRANZ STEINER VERLAG STUTTGART. 2002. Инв.№10171. С.255.

муридларга, ниёзмандларга мавъизате бўлсун теб ва машойихларга тазкирате бўлсун теб, ошиқ кўнглига тасалли бўлсун теб ва орифлар жониға тажалли бўлсун теб ул важҳдин нафасларини ижобат қилиб, қоғаз уза машойих калимотини паришон хотир бирла жамъ қилдим...

...Керакким, дарвишлар бизинг ҳақимизда маломат узатиб, айб қилмасалар ва амал қалқонини ўтру тутсалар ва ҳасад қиличини чолмасалар, ғайрат ёсини қуруб, ташниъ ўқини отмасалар ва меҳнат захрини сочмасалар. Бу важҳ уза рисола тартиб қилиб, бу рисолаға **“Танзил ус-солиҳин ва кашфу ҳожотил-муридин”** от қўйдум”.

Рисола ўн бир муножот (боб)дан иборат.

Муножотларнинг аксарияти сажъ (қофияли наср) билан ёзилган. Масалан: **“Илоҳи, аввалсен, аввалингниг бидояти йўқ ва охири – сен ва охиригниг ниҳояти йўқ ва қариме сен – карамингниг ғояти йўқ. Илоҳи, санинг жалолатинг ойи хусуфламас ва санинг иззатинг ҳарғиз кусуфламас”** (Биринчи муножот, в. 3^а).

Эътибор берилса, бу Навоийнинг “Муножот” асарига ўхшаб кетишини сезиш қийин эмас. Асарнинг тили XIV асрдаги ўзбек тилига яқин. XIV асрдаги ўзбек адабиёти намунаси – Носириддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асари билан “Танзил ус-солиҳин” рисоласи матнини солиштирганимизда, бу икки асар тили бир-бирига яқин келишини кўрдик. Яъни, “Қисаси Рабғузий”да учрайдиган, лекин кейинги асрлардаги ўзбек адабий тилида қўлланмаган кўплаб сўзлар, сўз шакллари ва айрим синтактик бирикмалар “Танзил ус-солиҳин”да ҳам мавжуд. Мана бир мисол: **“Илоҳи, қулунгни тамуғқа куйдурсанг сен, бу қулунгга уй тамуғ керак – анинг осойиши учун”** (в. 5^б). Юқоридаги парчада келтирилган тамуғ (дўзах), ужмоҳ (жаннат) сингари сўзлар кейинги асрларда кам қўлланган. Саккизинчи муножотда олинган қуйидаги парча ҳам юқоридаги фикримизнинг исботи учун хизмат қилади: **“Эвгулук қилмоқ караму фазл турур. Явузлукқа явузлук жавру жаҳл турур. Эвгулукка эвгулук қилмоқ маҳорот турур. Явузлукқа явузлук мукофот турур”** (в. 15^б).

“Танзил ус-солиҳин” рисоласининг алоҳида аҳамиятга молик томони яна шундаки, унинг ҳар бир боб (муножот)и охирида (тўққизинчи муножот бундан мустасно): “Андоғким шайх Аҳмад Яссавий айтур (рахматуллоҳи алайх)” жумласидан кейин ўзбекча шеърлар келтирилган. Асар охиридаги шеърни ҳисобга олмаганда, қолган шеърларда таҳаллус қўлланмаган. Мазкур шеърлар Аҳмад Яссавийнинг машхур “Девони ҳикмат” китобидаги шеърлар ичида учрамайди. Профессор Ф.Кўпрули “Турк адабиётида илк мутасаввифлар” номли тадқиқотида Аҳмад Яссавий “Ҳикматлар”ининг қадимги кўлёзма нусхалари учрамаслиги, Туркиядаги энг эски нусха ҳам хижрий 1105 (милодий 1693-94) йилга оидлигини афсус билан қайд этган¹. Адабиётшунос И. Ҳаққул ҳам Аҳмад Яссавий “Ҳикматлар”ининг энг қадимий кўлёзма нусхалари XVII асрга тааллуқли деб таъкидлаган эди².

Энди икки оғиз сўз рисоланинг ёзилган вақти хусусида. Кўлёманинг охириги 21^б-варағида Аҳмад Яссавий тилидан айтилган шеърда асарнинг ёзилган вақти ҳақида мисралар мавжуд:

¹ Кўпрули Ф. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. –Анкара. 6-нашр. 1985. 121-бет.

² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат ва изоҳлар муаллифи И. Ҳаққул). –Тошкент, Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 6-бет.

Уш эмди бу самоъ боби ичинда,
 Бўлди бу рисоланинг тамоми.
 Ўлтурғил яна тизинг чўкубон,
 Эшит Хожжа Аҳмаднинг каломи.
 Таърих эрди зи ҳижрат “дол”у “фо”да,
 Қаламни қўйди “айн”у “мим”у “лом”и.

Охирги икки мисрадаги “дол”, “фо”, “айн”, “мим”, “лом” бирикмаларининг абжад ҳисобидаги умумий қиймати 407 га тенг. Бунга “қалам” сўзининг абжад ҳисобидаги қиймати – 170 ни қўшсак, 577 рақами ҳосил бўлади. Демак, рисола ҳижрий 577 (милодий 1181) йилда ёзилган бўлиб чиқади. Аммо илмий манбаларнинг аксариятида Аҳмад Яссавийнинг ҳижрий 562 (милодий 1167) йилда вафот этганлиги қайд этилади. Бизнингча, бу 577 санаси рисолаи Аҳмад Яссавий вафотидан кейин кўчирган котиб томонидан қўйилган бўлса керак. Ёки Аҳмад Яссавий вафоти санасининг 562 йил деб белгиланишини илк манбаларга суянган ҳолда қайтадан текшириб кўриш керакка ўхшайди.

Лекин шуни афсус билан қайд этишимиз лозимки, гарчи “Танзил ус-солиҳин” рисоласи ҳамда қўлёздан ўрин олган иккинчи асар – “Ҳадиқат ул-орифин” бизгача тўлиқ етиб келган бўлса-да, қўлёзма кўчирилган сана ва котибнинг номи бирор ерда кўрсатилмаган. Аммо айрим палеографик белгилари (масалан, хат услуби)га кўра қўлёзма XIV асрда кўчирилган деб тахмин қилиш мумкин.

Шу ўринда америкалик тадқиқотчи Дени Ди Унинг юқорида биз зикр этган “Аҳмад Яссавий” номли мақоласидаги куйидаги фикр-мулоҳазаларни келтириб ўтишни ўринли деб ўйлаймиз: “Бизгача муаллифи Аҳмад Яссавий деб ишонч билан айтса бўладиган бирорта ёзма асар етиб келган эмас. XVI аср бошида “Меҳмонномаи Бухорий”нинг муаллифи Фазлуллоҳ бин Рўзбехон Хунжий Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилгани борган пайтида мазкур авлиё томонидан ёзилган бир китобни кўргани ҳақида хабар беради, Ҳазиний эса Аҳмад Яссавийнинг “Бўстон ул-орифин” номли асари борлигига ишора қилади. Ҳар иккала асар ҳам насрий бўлиши ҳамда тасаввуфга оид бўлиши лозим эди (уларнинг тили номаълум)...” Фазлуллоҳ бин Рўзбехон Ясси (Туркистон)да кўрган ва Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний ишора қилган қўлёзма асар мана шу “Танзил ус-солиҳин” эмасмикин?

“Танзил ус-солиҳин” рисоласи ҳақидаги фикрларимизни яқунлар эканмиз, рисола муаллифи – Аҳмад Яссавий бўлиши мумкин деган тахминни яна далилламоқчимиз:

1. Рисола “Аммо билгил ва огоҳ бўлгил, эй рафиқи мушфиқ ва эй, сиддиқи мувофиқ! Андоғ айтур абд ал-фақир ал-ҳақир ал-музниб илаллоҳи таоло шайх Аҳмад Яссавий...” жумлалари билан бошланиб, “Ўлтурғил яна тизинг чўкубон, эшит Хожжа Аҳмаднинг каломи” мисралари билан тугайди.

2. Рисолада Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Маъруф Кархий, Иброҳим Адҳам, Ҳасан Басрий, Шаҳобиддин Сухравардий сингари машҳур мутасаввифларнинг номлари зикр этилган ҳолда Аҳмад Яссавийдан олдин ёки ундан кейин Мовароуннаҳр ва Туркистонда яшаган биророрта ҳам шайхнинг номи тилга олинмайди.

3. Рисола бошдан охиригача эски ўзбек тилида ёзилган. Унда бирорта ҳам форсча жумлалар учрамайди.

Биз ушбу “Танзил ус-солиҳин” рисоласини нашрга тайёрлашда Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейида 698-рақам остида сақланаётган қўлёзмага асосландик. Қўлёзма варақлари рақами қавс ичида берилди.

“Танзил ус-солиҳин” рисоласининг нашр этилиши мумтоз адабиётимиз тарихидаги айрим муаммоларга ойдинлик киритиши мумкин деб умид қиламиз.

Нашрга тайёрловчи
филология фанлари номзоди
Абдуллатиф ТУРДИАЛИЕВ

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим

(1⁶)

Ҳамду сано ул подшоҳи оламға ва сонсиз салавот ул фаҳри одамға ва ғоятсиз дуоу офарин ул асҳоби муҳташамға – ризвоноллоҳу алайҳим ажмаъин.

Аммо билгил ва огоҳ бўлғил, эй рафиқи мушфиқ в-эй сиддиқи мувофиқ! Андоғ айтур абд ал-фақир ал-ҳақир ал-музниб илаллоҳи таоло (*Оллоҳ таолонинг дарвеш, ожиз ва гуноҳкор бандаси. – Бу ва бундан кейинги изоҳлар бизга тегишли – А. Т.*) шайх Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳим: биздин бурунқи машойихлар канзи румуз (*рамзлар хазинаси*) эрдилар ва қошифи асрори савмаъаи шариат (*шариат ибодатхонаси сирларининг кашф этувчиси*) эрдилар ва автоди арзи тариқат ул-ҳақиқа (*ҳақиқат йўли заминининг қозиклари, тоғлари*) ва оламларнинг нурунинг баракотида ва жаҳон аларнинг қутлуқ қадамлари бирла сокин эрди ва кўнгулларнинг мақолоти ва жонлар машоми аларнинг мақомотининг фойдасинда муаттар эрди. Чун ул азизлар дунёдин охиратқа кўч кўтардилар эрса ва Ҳақ таоло фармониға арвоҳларни ўтру (*қарши, рўпара*) изиб истурдилар. Эрса қаддасаллоҳу арвоҳаҳум ва таййаба ашбоҳаҳум! (*Оллоҳ уларнинг руҳларини муқаддас ва шартларини эзгу қилсин!*) Ложарам, тариқат, футувватпазирлар (*олийжанобликни касб қилганлар*) ва жамъият унси қусурға келди, ишқ ошиқидин йироқ бўлди. Ошиқ маъшуқ васлидин маҳжур бўлди. Орифлар кўнглинда маърифат ва муҳаббат силсиласи мунқатиъ (*узилган, кесилган*) бўлуб, макшуфлар (*очилган*) мастур (*пинҳон*) бўлди. Толиблар талаб ичинда суст бўлди. Асҳоб сафинда хирс

ТАҲРИРИЯТДАН: Қўлёзмани тақдим этиб, таҳририят билан ҳамкорлик қилган адабиётшунос Абдуллатиф Турдиалиевга миннатдорчилик билдирган ҳолда, мазкур асар муаллифи, жанри, ёзилиш йиллари ҳақида ихтилофли қарашлар борлигини инобатга олиб, эксперт хулосаси учун мумтоз адабиётимизнинг етук билимдони, филология фанлари доктори, профессор Иброҳим Ҳаққуловга мурожаат этдик. Олим рисоланинг топилиши, нашрга тайёрланишини алоҳида эътироф этган ҳолда, қўлёзманинг тили, услуби, шеърий матнлар поэтикасини таҳлил қилиб, асарнинг Аҳмад Яссавийга тегишли эканлиги масаласида шошилинч хулосага келиш маъқул эмаслиги, уни ҳозирча тасаввуф ёки яссавийшуносликка оид муаллифи номаълум рисола сифатида ўқувчиларга тақдим этиш лозимлигини таъкидлади.

Мазкур рисоланинг эълон қилиниши ўқувчиларимизни мумтоз адабиётимизга оид қимматли манба билан таништиришга қаратилган бўлиб, ушбу саъй-ҳаракат келажакда асар муаллифини аниқлаш, унинг мазмун-мундарижаси ва бадий хусусиятлари бўйича тадқиқотлар олиб боришга туртки бўлади, деб ўйлаймиз.

ғолиб бўлди ва аҳли фақр динни кўйуб дунёга толиб бўлдилар. Сад ҳазор ҳасрату оҳким, қолдуқ биз ёрсиз, корвонсолорсиз (*карвонбошисиз*). Бир гуруҳи беадаб нодонлар аросинда “...^(2^а) *акнофаҳум¹ ва бақият ил-халқу лиҳаддил – охирати*”². Нечаким мундоғ эрса, ва лекин Тангри азза ва жалла қуллари исмат куббаси ичинда (*Улуғ ва қудратли Тангрининг қуллари*). Дўстлар турур пўшида, гизлагил ноаҳллар кўзлариндин. Уларнинг муборак юзлари ағёр ғубори бирла муғин бўлмиши йўқ ва Тангри азза ва жалланинг сири алар отинда турурким, “*Рубба ашъасин ағбарин зи тимрин*”³ тақи бу ҳадис аларнинг шаънинда турур: “*Разақаноллоҳу лиқоаҳум ул-карим ва айшаҳум салим*”⁴. Ва лекин не асиғ (фойда) Бағдод ва Дажла Саққойин (мешкоб, сув ташувчи) Каъбанинг бодиясиндақи жуъ (очлик), атшон (ташна) ва ҳайронға не асиғ қилур. Мағрибдағи далил ва ҳодий (тўғри йўл кўрсатувчи) Машрикдағи йўл озмиш ҳойимға (адашган, сарсон) ва ҳайронға! Илоҳи, кошки аларнинг жамоли бирла тийра бўлмиш кўзум ярутсанг! Сен Каримо ва Раҳимо аларнинг орзусинда ҳамиша ай-турманким, “*Ё лйтани кунту маъаҳум, фа’фуз фавзан азиман*”⁵. Нечаким ўзлари йўқ эрса ғоят сўзлари ҳозир турур, вақтлари ҳолимиз уза нозир турур. Сен билурсен мунунгтек эранларни тилаган ошиқлар борким, халойикдин узлат тутуб турурларким, “*ал-ашрафу фил-атроф*”⁶ ваъдасига шойиста бўлоли теб тарку тажрид зовиясинда (ёлғизлик, як-каланиш бурчаги) хилват қилиб турурлар. Ул азизлар бу замона муф-лисларидин маҳжур турурлар. Анинг учун бир-бириндин ранжур турурлар. Андоғким, ошиқлар раиси ва машойихлар муниси ва пайғамбар алайҳиссалом ҳадиси бу ҳол уза шоҳиди содир турурким: “*ва фил-охириз-замон ло ябқо соҳиби мувофиқ илло фил-атрофил-арзи*”⁷ таҳияси (салом) нозир турур. Ул (2^б) сабабдин бизинг асримиздағи тариқат султонлари ва ҳақиқат бурҳонлари – Туркистон машойихлари рисола қўлдилар. Эрсаким, муридларға, ниёзмандларға мавъизате (панд, насихат, ўғит) бўлсун теб ва машойихларға тазкирате бўлсун теб, ошиқ кўнглига тасалли бўлсун теб ул важҳдин нафасларини ижобат қилиб коғаз уза машойих калимотини паришон хотир бирла жамъ қилдим. Бир бу шикаста дуруст эътиқод бирла шариат, тариқат ва ҳақиқат ичинда рисола жамъ қилдим. Ихвони сафо (содик дўстлар) ва аҳли тажрид (ёлғизлик аҳли) учун ва ёрони бовафо аҳли тафрид учун ё биздин бурунқи машойихларға дуо ва зикри жамил бўлса, сиздин ва биздин кейинги муридларға, дўстларға тажрид бўлса. Бу умид уза шариат ва тариқат ва ҳақиқат сўзларини жамъ қилиб мусажжаъ қилдим, ул қадарким, бикадрил-вусъи вал-имкону иститоат (куч-қуввати, имконияти борича) эрди ва сармояи бизоат (қобилият бойлиги етганича) эрди. Эмди керакким, дарвишлар бизинг ҳаққимизда маломат узатиб айб қилмасалар ва амал қалқонини ўтру тутсалар ва ҳасад қиличини чолмасалар, ғайрат ёсини қуруб, ташниъ (обрўсизлантириш) ўқини отмасалар ва меҳнат захрини сочмасалар. Бу важҳ уза рисола тартиб қилиб, бу

¹ Кўп нуқта ўрнидаги жумла ўчиб кетган.

² ...уларнинг ҳимоясида халқ охиратгача қолди. (Кўлёмзада учраган Қуръони каримда келган оятлар таржимаси манбаси кўрсатилди, ҳадислар ва шарҳлар таржимаси эса бизга тегишли – А. Т).

³ Қанчадин-қанча сочи паҳмоқ, юзи ғуборли, жулдур кўйлакли одамлар борки...

⁴ Оллоҳ бизга уларнинг меҳрибон юзларини (васлини) ва соғлом ҳаётини ризқ қилиб берди.

⁵ “Кошки эди мен ҳам улар билан бирга бўлганимда улкан ютуқ (ўлжа)га эришган бўлур эдим”. Қуръони карим. “Нисо” сураси, 73-оят. Қуръони карим. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Бу ва бундан кейинги таржималар муаллифи Абдулазиз Мансур. Тошкент, 2001.

⁶ Теварак – атрофда шарафли, эътиборли.

⁷ Ва охир замонда ер чеккасидан бошқа жойда бир мувофиқ дўст қолмайди.

рисолаға “Танзил ус-солиҳин ва кашфу ҳожотил-муридин” от кўйдум. Ва умид тутармен, Каримо ва Раҳимо, сендин: *бу рисола ни ўқигонларга, амал қилгонларга сабаби дароҷот қилсанг. Ё қозий ал-ҳожот, иннака ала кулли шайъин қодир!*¹

Ал-муноҷот ул-аввалу фи баён ит-тавҳид²

Илоҳи, мени шариат бўстонида (3^a) тавҳид дарахти уза ваҳдат бул-булитек сайрор қилғил. Илоҳи, тариқат гулистонида маърифат бисоти уза муҳаббат шаробини ичган орифлартек соҳиби асрор қилғил. Илоҳи, ҳақиқат майдонида шавқ маркаби (улови) уза ишқу маваддат (дўстлик) ва тариқат ичиндаги сўфийлартек қаддимни устувор қилғил. Илоҳи, мени тавба отига миндуруб зуҳд қамчисини илгимга бериб, тақво ёзуқини эгнимга кийдуруб, вараъ тожини (тақво тожи) бошимга уруб туруб душманлар уза музаффар ва мансур қилғил. Илоҳи, қаноат маърақасинда мушоҳада қалқонини туттуруб, мужоҳада ёсини тортуруб, риёзат ўқини оттуруб, тоат ва ибодат қиличи бирла нафсу шайтон черикини мунҳазим (қочган) ва мақхур (қаҳрга учраган) қилғил.

Илоҳи, таваккул бисоти уза маърифат дарахти олтун муҳаббат косасинда хавф шарбати бирла ғафлат уйқусиндин уйғору бергил. Илоҳи, аввалсен, аввалингнинг бидояти йўқ ва охирсен ва охирингнинг ниҳояти йўқ ва қаримсен – қарамингнинг ғояти йўқ. Илоҳи, санинг жалолатинг (улуғлигини) ойи хусуфламас (тутилмас) ва санинг иззатинг (қуёшли) ҳаргиз кусуфламас (тутилмас). Илоҳи, сен мерос авосиқиндин (юқларидан) муназзахсен (поксан) ва авлод алойиқиндин муфаррадсен (бола-чақа ташвиши, муносабатларидан холисан), халқу халойиқиндин бениёзсен.

Илоҳи, тавҳид нури бирла кўнглум кўзин ёрутқил. Мушриклар мақоминдин айратиб мўъминлартек тутғил. Илоҳи, ваҳдат мажлисинда тутуб “*фи жавориҳиҳим*”³ муродини сендин тилаб сўзи ниёз илгин табақига урубсен. Мулкни бениёз ҳазратингга (3^b) кўтуруб, ё Раб, отинг санга айтиб ўтунганларимни Биру бор ҳазратига ўткариб турурмен. Илоҳи, малике ғафур турурсен. “*Инналлоҳа ғафрун раҳим*”⁴ хилъати бирла тинглаб суюрқоб (тортиқ қилиб) “*Лаббайка абдий*”⁵ жавобини бериб: “*Ло тақнату мин раҳматиллоҳ*”⁶ насибиндин бенасиб қилмағил. “*Инналлоҳа яғфируз-зунуба жамиъан*”⁷ башорати бирла рўзи қилу бергил.

Эй дарвиш, тавҳид анбиё тожи турур ва авлиё сирожии турурким: “*Ат-тавҳиду тож ул-анбиё*”⁸. Тавҳид муваҳҳидлар меърожи турур, обидлар минҳожии турурким: “*Ат-тавҳиду меърож ул-муваҳҳидин ва минҳож ул-обидин*”⁹. Эй дарвиш, сир не сўзлар, эътиқод не тузар? Тавҳид жон яруқлуғи турур ва кўнгул тўқлуғи турур. Орифларнинг шукри ва маърифати тавҳид бирла тамом бўлур, муҳиблар муҳаббати тавҳид бирла давом

¹ Эй ҳожатларни раво қилувчи, албатта, Сен ҳар нарсага қодирсан!

² Биринчи муноҷот: тавҳид баёнида.

³ У билан қўшниликда, яқинликда.

⁴ “Дарҳақиқат, Оллоҳ кечиримли, раҳмлидир”. Қуръони карим. “Бақара” сураси, 173-оят.

⁵ Лаббай, эй бандам.

⁶ “Оллоҳ раҳматидан ноумид бўлмангиз”. Қуръони карим. “Зумар” сураси, 53-оят.

⁷ “Албатта, Оллоҳ барча гуноҳларни мағфират қилур”. Қуръони карим. “Зумар” сураси, 53-оят.

⁸ Тавҳид пайғамбар (набий)лар тожидир.

⁹ Тавҳид муваҳҳид (Худони Ягона деб билувчилар)нинг меърожи ва обидаларнинг кенг, равон кўчасидир.

бўлур. Тавҳиди таҳқиқ ул турурким, “бир” темишдин сўнг “икки” темаса, Фиръавни лаинтек мурдорни емаса. Тавҳиди Мустафо алайҳиссалом ул турурким, мувахҳид тавҳид ғизосиндан ўзга ҳеч нарса темаса, “икки”, “уч”, “соний”, “салоса” темаса. Эй, дарвиш, тавҳид “бир” темак бўлур. Илоҳи, санинг отингким тавҳиди фармон турур. Вале азал доғи ҳукминла не дармон турур. Илоҳи, аввалимиз, охиримизга тануқ турурсен. Илоҳи, мунча халойиқлар “*Минҳо халақнокум*”¹ валоятиндин келтурдинг ва “*Фиҳо нуъидукум*”² илинда маҳбус қилдинг ва “*Минҳо нухружукум*”³ кендинга чиқарурсен. “*Фирақун фил-жанна ва фирақун фис-саъир*”⁴ тозиёнаси бирла фаришталарга сурдуруб илдурурсен. Илоҳи, жонимға қачон (4^a) “*Ė аййатуҳан-нафсул-мутмаинна*”⁵ нидоси қилса: “*Иржиъи ила раббири*”⁶ фармони бўлса, аклимнинг қулоқиға “*Анна ло тахофу ва ло таҳзану*”⁷ ташрифи бўлса. Илоҳи, кўнглумнинг тилинда “*Ло илоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун расулуллоҳ важабат лаҳул-жаннат*” (“*Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқ, Муҳаммад унинг элчисидир. Унга жаннат вожиб бўлади*”) калимасини равон қилғил. Жонимни танимдин бикалимаи тавҳид чиқмоқ рўзи қилубергилким, бу калимаи тавҳид бизларни хилъату назар турурким, “ман кона охиру калиматуҳу “*Ло Илоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун расулуллоҳ*” – *важибат лаҳул-жаннат*”⁸. “Тавҳид” теб Расулдин бизга башорат хабар турур. Илоҳи, жонимға жон бергил, кўнглумга иймон бергил ва танимға амон бергил.

**Андоғким, шайх Аҳмад Яссавий
айтур (рахматуллоҳи алайҳ):**

*Илоҳи, жумла сир санга аён,
Илоҳи, ҳожат йўқ санга баён.*

*Илоҳи, нафсимдин ўтуб жонга,
Келдим, жонимға бергил амон.*

*Илоҳи, қўймагил мени манинг узала,
Бир соату бир замон.
Илоҳи, жонимға бу нафс шумлуқиндин,
Тор бўлди бу кенг жаҳон.*

*Илоҳи, ўз ҳукмунг турур бизинг узала,
“Қуллу ман алайҳо фон”.*

*Илоҳи, ул дамда иймон калимасини
Қил тиллар уза равон.*

¹ “Биз сизларни ундан (ердан) яратдик”. Қуръони карим. “Тоҳо” сураси, 55-оят.

² “Унга қайтарурмиз”. Қуръони карим. “Тоҳо” сураси, 55-оят.

³ “Ва (киёмат куни) сизларни яна бошқатдан ундан чиқарурмиз. Қуръони карим. “Тоҳо” сураси, 55-оят.

⁴ “(У кунда) бир гуруҳ жаннатда бўлса, бир гуруҳ дўзахдадир”. Қуръони карим. “Шўро” сураси, 7-оят.

⁵ “Эй хотиржам (сокин) жон”. Қуръони карим. “Фажр сураси”, 27-оят.

⁶ “Раббинг (ҳузурига) қайтгил”. Қуръони карим. “Фажр” сураси, 28-оят.

⁷ “Қўрқманглар ва ғамгин бўлманглар”. Қуръони карим. “Фуссилат” сураси, 30-оят.

⁸ Кимнинг охириги айтар сўзи (калимаси) “Ло Илоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун Расулуллоҳ” бўлса, унга жаннат вожиб бўлади.

*Илоҳи, ул вақтта бўлур эранларда
Икки қўрқунчда бағирлар қон.*

*Илоҳи, охир дамимизда ҳам бизингла
Тавҳид бирла чиқаргил жон.*

*Илоҳи, бўлмасун қиёмат ёзисинда,
Ким жумла асиг – зиён.*

Ал-муножот ус-соний фи баён ил-маърифат¹

Барча халойиққа холиқи маъбудсен. Барча санинг тақдиринг бирла бўлур макбулу мардуд. Кулли халқ санинг машиатинг ичинда турур маъдуму мавжуд. Эй маҳмуду маъбуд! Кулли олам санинг қудратинг бирла турур мавжуду маҳмуд. Эй вожиб ул-вужуд! Орифларга сенсен муроду мақсуд. Ё Вадуд, ё Вадуд! (4⁶) Илоҳи, мени манинг уза қўймағил, ялғуз бўлурмен. Илоҳи, манингдин айғил – ўз бўлурман. Илоҳи, бизга “*Рабби зидни илман*”² китобхонасинда фойда эза бергил. То ул “*Ана жалисун ман закарани*”³ суфрасинда маида эза берғилким, илмсиз амал девоналик турур. Амалсиз илм бегоналиқ турур. Илм амал бирла бўлса ягоналик турур. Илоҳи, не ҳикматким, бизга илм бердинг, бизга амал бердинг ва бизга ҳирсу амал бердинг ва бизга тоату амал бердинг. Илоҳи, илм бергил амал бирла, ҳирс бермагил амал бирла. Илоҳи, эллик йил илм ўрганди анга ёвуқлик бўлмади Балъами Боъуртек⁴. Бир ҳарф бирла ҳазор илм сабаб андин тошин қилмади Бистомий Тайфур⁵ тек. Илоҳи, қулларинг уза ҳақирмен, орифларинг уза фақирман. Тавҳид бердинг, маърифат бергил. Маърифат бердинг, муҳаббат бергил. Эй дарвиш, маърифат жон улоғи турур ва кўнгул чароғи турур ва маърифат орифларинг ҳияси (кийими) турур, сўфийларнинг зийнати турурким: “*Ал-маърифату ҳият ул-орифин ва зийнат ул-мутасаввифин*” (“*Маърифат орифларнинг кийими, мутасаввифлар зийнатидир*”). Эй дарвиш, орифларнинг ишрати маърифатиндин турур. Агар санга бу шак бўлса манга яқин турур. Ишқинг маърифати ул бўлурким, бу сўз чин турур. Эй дарвиш, зоҳид зуҳди бирла ноз қилур, обид ибодати бирла намоз қилур, ориф маърифатига ниёз қилур. Эй дарвиш, дунёда бир хуш айш йўк турур. Сўфий фанода ҳеч фарш (гилам) йўк турур. Орифнинг ёдинда Курси, Арш йўк турур. Зоҳид бирла ориф дўсти ложарам. Орифта маърифати тегди, зоҳидқа ужмоҳ бир айш турур. Орифқа маърифат (5^а) бир маъно турурким, “*Ҳум уз-зоҳидина нафсуху ва ҳумул-орифина раббаҳу*”⁶. Орифқа халқ хусуматиндин кулли лисон (“барча тил”) турур, дили Ҳақ ёдиндин сад ҳазор эҳсон турур. “*Ман арафа нафсаҳу Оллоҳу ва зи кавни фи кулли лисониҳи, закара раббаҳу ва хайрун лаҳу ’ан хусумат ил-халқи*”⁷. Ориф таҳқиқ керак сўфий, мудаққиқ (дақиқ

¹ Иккинчи муножот: маърифат баёнида.

² “Эй, Раббим, менга илмни зиёда эт”. Қуръони карим. “Тоҳо” сураси, 114-оят.

³ Ким мени ёдга олса, мен ўша билан биргаман.

⁴ Балъами Боъур – дуоиси мустаҷоб бўладиган зот. Умри охирида осий бўлиб, бу хислат ундан кўтарилади.

⁵ Бистомий Тайфур – Боязид Бистомий. Тайфурия тариқатининг асосчиси.

⁶ Улар зоҳидлар ва улар уни тарбия қилган орифлардир.

⁷ Ким ўзини таниса (Оллоҳни танийди), тилида буткул Парвардигорини ёд этади ва (бу) унга халқнинг хусуматидан яхшироқдир.

фикрловчи) керак ошиқ сўзлук, ориф кўзлук керак. Ориф ҳеч ҳолда ором ва қарор қилмас. Эй дарвиш, ҳар ким ўзини билса, Тангрисини билур. Ҳар ким Тангрисини билса, нафсини билур, ҳалок қилур. “Ман арафа нафсаҳу, фақад арафа раббаҳу”¹. Орифлар бир замон ва бир соат андин ғойиб бўлмаслар. Андин ани қўларлар. Агар бир замон ул ани унутса, несту нобуд бўлурлар, ва лекин ҳаргиз ўлмаслар. Эй дарвиш, бу йўлда маърифатсиз эр тиши (хотин, аёл) турур. Яна маърифатлиғ тиши – эр турур. Орифларнинг камоли – маърифат ва маъруф маърифати бирла турур. Муҳибларнинг жамоли маҳбуб муҳаббати бирла турур.

Андоғким, шайх Аҳмад Яссавий рахматуллоҳ айтур:

*Эй маърифатинг ориф камоли,
Орифлар эрур жаҳон жамоли.*

*Ҳам маърифатинг турур санинги,
Орифларнинг қарийби висоли.*

*Ул маърифатинг бирла маъруф
Орифатинг ул хушвақт ҳоли.*

*Маърифатинг керак эрса, эй ориф,
Ё маҳсулдин керакин қил холи.*

*Орифда керак маърифат бўлса,
Маъруфи бирла бўлса малоли.*

Ал-муножот ус-солису фи баён ил-ишқи²

Илоҳи, ошиқлар ишқ йўлида Санга хос турур, ишқинда ўлсалар, васлинг уларга қиёс турур. (5⁶) Илоҳи, неким мендин санга борарса “астағфируллоҳ” баёни, сендин менга керак келса “алҳамдулиллоҳ” ниҳони. Илоҳи, барча яхшиликни сендин кўрарменким, сендин кўрқсам ўзумдин кўрқармен. Анинг учунким, ўзимдин барча явузлар кўрармен, сендин кулли эҳсон, эйгулук кўрармен. Илоҳи, бу қулунг қилмишлариға пушаймон турур, ва лекин азалдағи ҳукмунга на дармон турур? Илоҳи, сендин нетак кўрқайинким, ҳозирсен, сендин нетак уятмайинким – нозирсен. Муродимки маҳал қилким – қодирсен, душманларимни макхур қилким, қоҳирсен. Илоҳи, умрум кечти-узрунг қўлмадим ва санинг даргоҳингда бир яхшилардин бўлмадим. Илоҳи, сен мени ўтқа куйдурсанг токатим йўқ, тарозуға тартсанг сен, тоатим йўқ. Илоҳи, ўз қилмишларимға бақсам, ман хавф черики илқинда асир бўлурмен. Илоҳи, қулунгни тамуғқа куйдурсанг сен, бу қулунгға уй-томуғ керак, анинг олойиши учун. Агар ужмоҳқа кийгурсанг сен, уй учмоҳ керак – анинг осойиши учун. Илоҳи, мен эйгу қулларингнинг қулименки, аёқларнинг аввали. Илоҳи, баъзини ишқинг

¹ Ким ўзини таниса, Парвардигорни танийди.

² Учунчи муножот: ишқ баёнида.

ичинда авола ва ҳайрон қилиб: “*Лайса фи жаннатин мосиволлоҳ*”¹ илминг кўздурдунг. Баъзини бу сайр ичинда ҳайрон қилиб, шукр оятининг илмини аритурдунг. Илоҳи, сен аларни андоғ қилдингким, улар андоғ бўлдилар. Илоҳи, ишқ бердинг – васл бергил, фаръ (қисм, бўлак) бердинг – асл бергил. Эй дарвиш, ишқ ошиқлар пешаси турур, волеҳлар (ошуфта, мафтун) андишаси турур. Кимдаким ишқ бўлса – инсон бўлур. Кимдаким ишқ бўлмаса ҳайвон (6^a) бўлур. Қайдаким ишқ мархабо қилса, жумла ҳаводиска (ҳодисаларга) тойиран урмиш керак, балоу ранжу меҳнат ва машаққат ичинда сабр қилиш керак. Ишқ ҳамиша кўнгулда на *ястаҳни ярол-ишқу ва ло ялтақиту аҳаббиҳу қалби*². Эй дарвиш, ишқ ул эрди: Хусайн бинни Алини – разияллоҳу анҳум Фирот қироғинда сувдин бермади. Балоу меҳнат ўқини яғдуруб Хусайн бинни Мансурни минбардин индуруб дор уза ағдурди ва Закариё алайҳиссаломни арра бирла икки кестилар. Анинг ишқиндин чора кўрмади ва Яҳё алайҳиссаломни анинг йўлинда сутаф ичмади ва аш (таом) емади. Ишқ усруки Тайфур эрди. Анинг ёри Мансур эрди. Ошиқнинг ёди уларнинг тилинда мазкур эрди. Бу сирру асрор аларға макшуф (очик) эрди ва лекин халқ аро мастур эрди. Чун алар бу сирру асрорни халқ кўзинда мастур қилдилар, эрса Ҳақ таоло аларни оламда машҳур қилди. Эй дарвиш, ишқ ўтинда удтек куярлар ва балоу меҳнату захрни шакартек ерлар. Ошиқлар мазҳабинда маъшукни ўқимок илҳоқ турур ва маъшук ёди аларға текма вақтда меърож турур. Маъшук ул бўлурким, ошиқни бир-бирига мухтож қилса. Куни-туни ошиққа минҳож (катта, равон кўча) қилса. Ошиқ ишқи артмас вафо бирла, ўксимас жафо бирлаким: “*Ал-ишқу ло язиду бил-вафо, ва ло танқусу бил-жафо*”³. Дарвишнинг ишқ ўти васвос турур ва охири ифлос турур. “*Ал-ишқу, аввалуху васвосун, ва охируҳу ифлосун*”⁴. Ишқ лаззати маъшук хилватинда турур. Ҳабибнинг завқи дўст, рақиб ақлинда турур (6^b). “*Аз-завқу лиқоил – ҳабиби – индаҳу ақлур – рақибни*”⁵. Дарвиш жамоли дўстига карам ва эҳсон турур ва кўнгул итикига шифои дармон турурким, “*Лиқоул-халили – шифоул-алили*”⁶. Севдурди севдурувчини. Севдурувчи то севса севгучини, севдургувчи агар севдурса эрди, севдургувчи севгуси ҳаргиз севмаса эрди, севдургувчини севгувчи. Эй дарвиш, ишқ мадрасасинда дарсу ривоят бўлмас. Ишқ ошиқиндин далилу ояту ҳадис қўлмас. Ишқ ошиқларнинг нима (ярим) яхши жони турур.

Андоғким, шайх Аҳмад Яссавий рахматуллоҳи алайҳ айтур:

*Ишқ эрур кўнгулларни эгкон,
Ишқ эрур ошиқ жонига жон.*

*Ишқ бирла яруқ қарангу кўнгул,
Ишқ бирла бўлур душвор – осон.*

¹ Жаннатда Оллоҳдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

² Ишқ бир қушдир, уни фақат қалб эгалари тута олади.

³ Ишқ вафо билан кўпайиб қолмайди, жафо билан камайиб ҳам қолмайди.

⁴ Ишқнинг аввали васвосдир ва охири қашшоқликдир.

⁵ Завқ – дўстнинг висолидир, унда рақибнинг ақли бордир.

⁶ Чин дўстнинг висоли дарднинг шифосидир.

*Ииқ бирла бўлур маъшуқ ошиқ,
Ииқсизин бўлур инсон ҳайвон.*

*Ииқ бирла бўлур Тангри била дўст,
Ошиқлар, кўр бу лутфу эҳсон.*

*Ииқ эрур бу йўлда билгил эмди,
Ошиқлар игига дарду дармон.*

*Ииқ эрур бу йўл ичинда кўргил,
Ошиқ узалар куйдомчи султон.*

*Ииқ қилмас қабул долилу оят,
Ииқ қўлмас ҳужжату бурҳон.*

Ал-муножот ур-робийу фи баён из-зикр¹

Илоҳи, мени ҳазратинга ошно қилғил. Аҳли зикру фикрни аҳли ҳамду сано қилғилким, ҳар соат ишқи фикр бир йилки тоатин артуқроқким, “*Тафаккур ус-соати хайрун мин ибодат ис-сақалайн*”². Бу хабар Расулдин бизга макшуф турур. Илоҳи, санинг зикринг била жаҳаннам менга жаннаттек. Агар сенинг зикринг бўлмаса, жаннат жаҳаннамтек турур. Илоҳи, Сендин санга сиғинурмен. Илоҳи, агар хато қилсам, Сендин ато ўтинурмен. (7^a) Илоҳи, мен сенингтеқ бой бирла бўлсам куллдин чиқайман. Агар муфлислар бирла барсам (“қашшоқлар билан борсам”) куллдин боймен. Илоҳи, сендин атоу раҳмат ва мендин хатоу зиллат. Илоҳи, сендин манга атоу эҳсон ва мендин хатоу нисён. Илоҳи, баъзини ҳазратинга қабул қилиб, кўнглига зикру фикри бирла машғул қилдинг. Баъзини ҳазратингдин мардуд қилиб, рад доғи бирла доғ қилиб ўлтурдинг. Эй дарвиш, ҳар ким Тангри ёди бирла бўлса, анга ваҳшат ва ялғузлуқ бўлмас. Ҳар ким нафси бирла бўлса, анга роҳат ва яхшилиқ бўлмас. “*Лайса маъаллоҳи ваъбатун вало маъан-нафси-роҳатун*”³. Эй дарвиш, ким эрса ўзи бирла бўлса, биздин безор. Ҳар ким ўзини ўзидин жудо қилса, бизинг бирла бўлиб биз тақи ани дербиз. Қачон биз киши ҳақини ербизки: “*Ман қасада илайно ваъбаба Ҳаққуху алайно*”⁴. Сад ҳазор ҳасрату оҳ. Зиҳи ҳасрату надомат кимда-ким бўлмаса бу аломат. Зиҳи муназзах (пок) Холиқи бениёз подшоҳ. Баъзи азалдин келтурур огоҳ. Баъзини ғафлат ичинда қилур гумроҳ. Баъзини ишқ ичинда авола қилур Оллоҳ. Андоғким, Хуросон муфассири шайх Абу Саъид айтур – қаддасоллоҳу руҳаҳу: “*Лайса фи жуббатий сиваллоҳ*”⁵. Илоҳи, тедингким: “Сизлар мени ёд қилинг, мен сизларни ёд қиламенким: “*Фазкуруни азкурукум вашкуру ли ва ло такфурун*”⁶. Илоҳи, санинг ёдинг бизинг ёдимиздин артуқроқ турурким: “*Вазкуруллоҳа касиран*”⁷. Илоҳи, би-

¹ Тўртинчи муножот: зикр баёнида.

² Бир соат тафаккур қилиш инсу жиннинг қилган ибодатидан яхшироқдир.

³ Кимки Оллоҳ билан бўлмаса, йиқилади. Кимки нафси билан бўлса, роҳат кўрмайди.

⁴ Ким биз томон йўналса, унинг ҳаққи бизнинг зиммамизда.

⁵ Жуббамда Оллоҳдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

⁶ “Бас, мени ёд этинглар, мен ҳам сизларни ёд этурман. Менга шукр қилингиз, ношукурлик қилмангиз”. Қуръони карим. “Бақара” сураси, 152-оят.

⁷ “Ва Оллоҳни кўп ёд этингиз”. Қуръони карим. “Анфол” сураси, 45-оят.

зинг ишимиз санга – йулуғ турур. Санинг зикринг бизга кутлуғ турур. Илоҳи, Сен бизни ёд қилмағунча биз Сени ёд қилмасбиз. Илоҳи, сен ярлиқадингим: (7⁶) “Вазкуруллоҳа касиран”, яъни “Мени кўб ёд қилинг ва ўзингизни ғафлатдин озод қилинг”. Тангри таоло айтиб турур: “Мен аларни ёд қилдим, алар тақи мени ёд қилдилар”, теб фармон турур. “Юҳиббуҳум – юҳиббунаҳу”¹ – Қуръон турур. Ким ани кўб ёд қилса, анинг севар асари турурким: “Ман аҳабба шайъан, аксара зикруҳу”². Эй дарвиш, ҳеч вақти Тангри таоло ёдидин ғофил турмағил ва ҳеч вақтда Тангри ёдин қўймағил ва нафсу ҳавоға уймағилким, бир кеча-кундузда етти минг ўтуз туман нафас турур эрмиш. Бир нафасинг керакким, Тангри ёдидин ғофил бўлмаса. Эй дарвиш, бу йўлда толибу матлуб бўлур. Зокиру мазкур бўлурким, Тангри ёди ичинда муроду мурид бўлур ва муриду мурод бўлур. Ҳақиқат Тангри азза ва жалла уза ўзини ёд қилур. Ҳеч қул ўртада қилмас. Бу асрор текма кишила аён бўлмас. Зикр – зокирлар ҳузур турур, зикр кўнгул нури турур. Тақи содиқлар сурури турур. Зикр муҳаббат бўстонининг булбули турур. Зикр зокирининг кулли ва жузви турур.

Андоғким, шайх Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳ (айтур):

*Бердинг менга бу жузвқа кулл,
Зокирлар қилур сенга таваккул.*

*Зикрни қилур товусу худҳуд,
Симурғу уқобу бозу булбул.*

*Билгил, эй зокир ушбу йўлда
Зокир зикри бирла бўлур тавосул.*

*Мазкурунг керак эрса, эй зокир,
Қилгил зикр ичинда тажаммул.*

*Зикр ичинда агар ачсанг кўзунгни
Кўзунгда кўр тафаккур ё тааммул.*

*Ҳам жамъ этибон чу дунё
Дунёдур отина сен ҳам тасалсул.
Зокир учун ай зокир: “Қул ҳуваллоҳ” теб,
Келди Расул уза эмди қул.*

Ал-муножот ул-хомису фи баён ит-тасаввуф ва ҳақойиқуҳо³

(8^a) Илоҳи, менга шавқ шаробини ичуруб ишқ самоъини эшиттуруб, муҳаббат остонасинда мени сўфийлартек раққос қилгил. Илоҳи, шариат нури бирла кўзумни мунаввар қилгил. Илоҳи, ҳақиқат гавҳари учун мени ишқ дарёсинда ғаввос қилгил. Илоҳи, тўрт юз қирк тўрт эранлартек мени

¹ “Уларни Оллоҳ севадиган ва улар ҳам Уни севадиган”. Қуръони карим. “Моида” сураси, 54-оят.

² Ким бир нарсани севса, уни кўп ёдга олади.

³ Бешинчи муножот: тасаввуф ва унинг ҳақиқатлари баёнида.

хос ул-хос қилғил. Илоҳи, юз йигирма пайғамбарлар танук (гувоҳ) турур-ким, *“Инналлоҳа иштара мин ал-мўъминина анфусаҳум ва амволахум”*¹ ким, бизим айбимизни кўруб эрса рад келмас ва тақи маъсият (гуноҳ) ичинда шубҳа бўлса, ҳад келмаским: *“Изо ароал – ҳудуда биш-шубаҳот”*² хабар турур. Бу осийларға буйруғ назар турур. Илоҳи, мискинлар биз мискин бирла ҳисоб қилма. Заифлар биз заифларға азоб қилма. Илоҳи, Одамға хитоб қилдинг: *“Ло тақрабо ҳазихиш-шажарата”*³ теб. Вале йиғилмоқдин йиғмадинг. Яна Иблисқа: *“Фасжуд ил-Одама”*⁴ теб амр қилдинг. Вале сажда қилмоқ аймадинг. Иблис Одамға буғдой йиғочини таълим қилди. Вале Одамға буғдой йиғочинг *“Егил!”* теб рўзи қилдинг. Илоҳи, нафсимни Сен ўлдурғил. Агар мен ўлдурсам товон бўлур. Аммо сен ўлдурсанг, жумласи менга осон бўлурким, тасаввуф кулли ўлтурмак турур ризойи Ҳақ учун. Тасаввуф бурун дарду сўзу макинлику алам эрди. Қачон давату қоғазу қалам эрди. Бурунқилар қол бирла ҳол эрдилар. Эмдигилардин ҳол бориб қол қолди. Тақи кўб сўфийлардин тақи ҳолу қол борди. Хаёлу муҳол қолдиким: *“Ат-тасаввуфу аворун қолун авсати ҳолун авсати ҳолун ва охируҳу хаёлун. Сумма заҳабал – қол вал ҳолу (8⁶) мо бақиял-хаёл”*⁵. Сўфийлик бобинда сўфий шайх сафҳа турур. Ул бошким, анда сужуд (саждалар) йўқ гумга ва кафга (чўмич) турур. Зикрда сўфийға илм ва ҳилм керак: *“Ё суфра бирла этмак ё тасаввуф кашфи керак ва сўфий жавонмард керак на бахил. Сўфий чин керак на бахил. Сўфийға бахиллик ғорат турур. Бахил сўфийнинг ери тор турур. Инкор анинг сурати турур. Ҳол жони турур. Суфра бир нон турур. Эй дарвиш, эвга на меҳмон келса, ағирлағил. Агар на нарсанг бўлса, дариғ тутмағил. Агар бўлмаса, сокин турғил. Агар қабуғингда сойил келса, қуруғ ёндурмағилким: “Ас-соилу ҳаққун ва ин жоа алал-арши лав би биринж”*⁶. Манга баён турур: *“Акрим из-зайфа ва лав кона кофиран”*⁷. Бизга аён турур. Эй дарвиш, бу сўз сўфийлар аросинда мўътабар, асл турур. Сўфийларға барча васл турур. Сўфийларнинг бири мингдин, минги бирдин турур. Бу ташриф сўфийларға Ҳақдин турур. Бу йўл[да] сўфий кераккам: *“Қул лиллазийна динухум сумма зара ҳум”*⁸ ояти бирла бўлмаса, анга инкор шу бўлур. *“Сиррун маъаллоҳи вақтун ло ясаъу фиҳи мулкун муқаррабун ва ло набий-йун мурсалун”*⁹ сўфийларға турур. *“Маълумун қуллу шуглика аниллоҳ, фалав алайка шумун”*¹⁰. Сўфийлар Иброҳимтек керак: *“Фааннаҳум адуввунли, илло раббул-оламийн”*¹¹. Дунёдан юз уйвирса, ўзини сўфийлар сонига кийгурса, жумладин тонсаким: *“Инний важжаҳту важҳий лиллазий фатарас-самавати вал-арза ҳанифан ва мо ана мин ал-муширкина”*¹² кайшонни белига боғлаб: *“Ло тахофу ва ло таҳзану илло анна авлиёуллоҳи, ло хавфа алайҳим*

¹ “Оллоҳ мўминлардан жонлари ва молларини жаннат эвазига “сотиб олди””. Қуръони карим. “Тавба” сураси, 111-оят.

² Чегараларни шубҳалар билан кўрсатганда.

³ “Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангиз”. Қуръони карим. “Бақара” сураси, 35-оят.

⁴ Одамға сажда қил.

⁵ Тасаввуф, бу – бир юк. Қол ва ҳолнинг ўртаси ва ҳолнинг ўртаси. Охири хаёлдир. Сўнгра қол билан ҳол кетиб, хаёл қолди.

⁶ Гадоий гарчи тахтда ўтирган бўлса ҳам, бирор нарса олишга ҳақлидир.

⁷ Агар кофир бўлса ҳам, меҳмонни иззат-ҳурмат қилинг.

⁸ Бундай шаклдаги оят Қуръони каримда йўқ.

⁹ Оллоҳ билан бўлган вақтнинг шундай сири борки, унда фаришталар ҳам, Пайғамбар ҳам тўсилгандир.

¹⁰ Гарчи сенга бало етган бўлса-да, Оллоҳ тўғрисидаги барча ишинг маълумдир.

¹¹ “Албатта, улар менга душмандир. (Мен уларга эмас) оламлар Парвардигоригагина (ибодат қилурман)”. Қуръони карим. “Шуаро” сураси, 77-оят.

¹² “Мен тўғри йўлни танлаган ҳолимада юзимни осмонлар ва Ерни ихтиро этган Зотга қаратдим. Мен муширлардан эмасман”. Қуръони карим. “Анъом” сураси, 79-оят.

ва ло ҳум яҳзанун”¹ солсанг анда кедин (9^a) “ва сақоҳум раббуҳум шаробан таҳуран”² шаробини ичиб қонса, сўфий керакким неъматдин хилват қилса, шахватдин узлат қилса. Шайтон бирла адоват қилса, дев бирла каромат қилса, нафсига мухолафат қилса. Ҳозирға ғайрат, ғойибқа фикрат қилса. Дунёлиғидин фиркат қилса, охиратқа рижъат қилса. Халққа мурувват қилса: “Ат-таъзиму лиамриллоҳ ва ш-шафқату ала халқиллоҳ”³ ҳадисини ўқиса. Анда кедин даъвойи тариқат қилса, сўфийи тамом бўлур. Ом сўфий йўлда хом турур. Хос ихлос ичинда тамом турур. Хос тилаги Ҳақ турур. Оми тилаги халқ турур. Хос суҳбати жонға жон турур. Оми (авом) бирла ҳамсуҳбат бўлса, анга товон турур. Эй дарвиш, тасаввуф йўлинда тақаллуф қилма. Тақаллуф мажлисинда таваккуф қилма. Тақи иш қилғучиларға салом қилма.

**Андоғким, шайх Аҳмад Яссавий
рахматуллоҳ айтурким:**

*Билгил, эй сўфий, тасаввуф
Ким ул танга эрур тарки тақаллуф.*

*Агар бўлса муродинг худ мақсуд,
Чу қилмагил бу йўлда сен тасарруф.*

*Матлуб керак эрса, эй толиб,
Чу қилма бу мақомда ҳеч таваққуф.*

*Агар келса санга юзминг маломат,
Емагил сен маломатда таассуф.*

*Юсуфтек сен маломат кўр бу йўлда,
Агар Яъқуб керак эрса, эй Юсуф.*

(Давоми келгуси сонда)

¹ “Ҳидоятимга эргашганларга хавф йўқдир ва улар ташвиш ҳам чекмайдилар”. Қуръони карим. “Бақара” сураси, 38-оят.

² “Ва Парвардигорлари уларни пок шароб билан сугорур”. Қуръони карим. “Инсон” сураси, 21-оят.

³ Оллоҳнинг амрини улуғлаш ва Оллоҳ яратган жонзотларга шафқат қилиш.

БЕНЕДЕК ПЕРИ:

“АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИ – МУЪЖИЗА”

Жорий йилнинг февраль ойида улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудига 576 йил тўлиши муносабати билан Тошкент ва Навоий шаҳарларида ўтказилган халқаро илмий анжуманларда жаҳоннинг нуфузли олимлари қаторида венгриялик олим, Будапешт университети профессори Бенедек Пери ҳам иштирок этди. Унинг Навоий ижодига бўлган қарашлари кўпчиликнинг эътиборини тортди. Фурсатдан фойдаланиб, олимни суҳбатга чорладик.

– *Хурматли Бенедек Пери! Сизнинг ўзбек адабиёти, хусусан, буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ижодига бўлган алоҳида қизиқишингизни юкасақ қадрлаймиз. Суҳбатимиз аввалида шоир ижодини ўрганишингизга сабаб бўлган оимлар, бугунги тадқиқот йўналишларингиз ҳақида билишни устадик.*

– Алишер Навоий ижодини ўқишни талабалик давримдан бошлаганман. Эски ўзбек адабий тили Венгрия туркологик тадқиқотлар марказининг асосий ва анъанавий йўналишларидан бири ҳисобланади. Ҳерман Вамбери айнан мана шу йўналишда кўплаб тадқиқотлар яратган. Унинг “Марказий Осиё туркий матнларининг чиғатой тили тадқиқотлари хрестоматияси”га Алишер Навоийнинг бир қанча ғазаллари киритилган. Вамберининг шоғирди, венгер олими Жозеф Сури Вамбери излашниларини давом эттириб, Марказий Осиё туркий адабиёти тарихига бағишланган “Марказий Осиё туркий адабиёти” китобини нашр эттирди. XX аср бошларида туркий адабиёт ҳақидаги дастлабки маълумотлар асосида яратилган мазкур китоб фақат венгер тилида нашр этилгани учун у илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб кетди.

Чиғатой адабиёти илмининг ҳақиқий асосчиларидан яна бир венгер олими Янос Экманн ҳисобланади. Унинг тадқиқотлари ушбу соҳада тадқиқотлар олиб бораётган кўплаб олимларга таниш бўлса керак.

Мен эски ўзбек адабий тилига оид матнларни ўқишни талабалик йилларимданоқ бошлаган эдим. Эсимда, дастлабки ўқиш жараёнида кўплаб қийинчиликларга дуч келганмиз, чунки бизда бу давр адабий тилига оид бирорта ҳам луғат йўқ эди. Афсуски, бу муаммо ҳозир ҳам ўз ечимини топгани йўқ, яъни талабаларимизга, Навоий даврида яратилган адабий асарларни аслиятда ўқиб тушунишларига мўлжалланган эски ўзбек адабий тилининг инглизча луғати ханузгача яратилмади. Аммо бу каби муаммолар фаолиятимизнинг тўхтаб қолишига сабаб бўла олмайди,

албатта. Биз Навоий асарларини, шу жумладан, лирикасини ҳам аслиятда ўқишга ва имконимиз даражасида тушунишга ҳаракат қиляпмиз.

Дастлаб Навоий даҳоси, унинг тенгсиз ижодкор эканлиги ҳақида ёрқин тасаввурга эга эмасдим, унинг истеъдодини яхлит кўра кўра олмаганим ҳам ҳақиқат. Форс адабиёти, жумладан, Ҳофиз, Саъдий, Жомий меросини ўрганиш жараёнида Навоий ижодига тобора яқинлаша бошладим. Ўша пайтларда туркий шоирлар эски ўзбек адабий тилида ижод қилишлари осон кечмаганлигини тушундим. Навоийнинг буюклиги нафақат унинг туркий тилда муваффақиятли ижод қилгани ёхуд ушбу тилга чин маънодаги жон ато этганида, балки унинг ижодига хос, баъзан фақат ҳис қилиш мумкин бўлган сеҳр ва мўъжизада. Алишер Навоий ўша мураккаб даврда туркий тилнинг мавқеини тиклаш масаласида бекиёс жасорат кўрсатди. Туркий тил байроғини баланд кўтариб, унинг дунёдаги бирорта тилдан қолишмайдиган бекиёс нафосатини кўрсатиб берди. Навоийнинг эски ўзбек адабий тилида ёзилган шеърлари барча туркий халқлар учун адабий намуна вазифасини ўтади.

Бир ҳикоятда айтилишича, Алишер Навоий Усмонлилар султони Боязид II га ўттиз уч ғазалини юборган. Султонга Навоийнинг шеърлари шу даражада ёққан эканки, олдида Аҳмад Пошо деган шоирни чақириб, сен ҳам Навоийнинг бу ғазалларига ўхшаш усмонли туркчада ғазаллар ёзгин, деб буюрган экан. Тазкиралардан маълум бўлишича, Аҳмад Пошо Навоий ғазалларини ўрганиб, унга эргашиб кўплаб ғазаллар ёзган. Бунинг натижасида унинг маҳорати ошган ва Аҳмад Пошо шеърляти кейинги давр турк шоирлари учун намуна бўлган. Кейинги давр турк шоирлари ҳам Навоийга эргашиб ғазаллар ёза бошлаганлар. Шу тариқа XVI асрдан бошлаб усмонли туркчада ёки эски ўзбек тилида ижод қилиш ўзига хос анъанага айланди.

Худо берган истеъдоди туфайли Алишер Навоий форсий шеърятда мавжуд бўлган поэтик анъаналарни туркий тилда давом эттириш масъулиятини зиммасига олиб, уни ҳар жиҳатдан муваффақиятли тарзда уддалади.

Кейинчалик султон Салим I (1512–1520)нинг форсий девони танқидий матни устида иш бошлаганимда, Навоийнинг форсий тилдаги ижоди билан танишдим. Айтиш керакки, унинг ҳатто форсий тилдаги асарлари ҳам туркий тилда яратилган ғазалларидан қолишмайдиган даражада гўзал.

Навоий даҳосига бўлган мана шундай муҳаббат ва эҳтиром унинг асарлари тадқиқига боғлиқ бир қанча лойиҳалар устида иш олиб боришга рағбат берди. Мана шундай лойиҳалардан бири Навоий рубоийларини инглиз тилига таржима қилиш лойиҳаси бўлди. Таржима сифатини таъминлаш мақсадида мазкур лойиҳа ўзбек олимлари билан ҳамкорликда олиб борилмоқда. Шу билан бирга, Венгрия Фанлар академияси кутубхонасидаги форс қўлёзмалари каталоглари устида ҳам иш олиб бормоқдаман.

– *Кейинги йилларда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига муносабат нафақат Шарқ, балки Ғарб оламида ҳам ортиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Масалан, Америкада Девин де Вис, Николас Вомсли, Францияда Александр Папас, Марк Тоутант, Японияда Казауки Кубо ва яна бир қанча олимлар номини келтириш мумкин. Бундай қизиқиш Ғарб университетлари талабалари ўртасида ҳам мавжудлигига илмий саёҳатлар давомида амин бўлдик. Бу жараёнларга, умуман, бу-*

гун хорижда олиб борилаётган Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига оид тадқиқотларга муносабатингиз қандай?

– Ушбу саволингизга жавобим сизнинг кузатишларингизни инкор қилади. Яъники, бугун Ғарб Навоийни яхши билмайди, яхши билмас, унга қандай қизиқиш ёки интилиш бўлсин?! Тўғри, бугун Навоийга муносабат, унинг ижодини ўрганишга ёндашувларда бироз ўзгариш, тараққиёт, такомил бор. Аммо бу фақат бир-икки тадқиқотчилар фаолияти билан чекланади. Ғарб ёшларига келсак, улар муайян мамлакат университетлари таркибидаги Марказий Осиёни ўрганиш бўлими талабалари, турк ёки ўзбек тилини ўрганаётган 10-15 нафар ёшлар бўлиши мумкин... Аммо бугунги реал вазият шуни кўрсатадики, Алишер Навоийнинг асарлари Ғарб тилларига етарлича ва сифатли таржима қилинмаётганлиги учун Ғарбда уни биз кутган даражада билмайдилар. Айни пайтда форс тилидаги асл манбалардан инглиз тилига қилинган илк таржималар, ёки Гётенинг Ҳофизга қизиқиши сабаб, ёки Фитцжералднинг Хайём рубоийларини инглиз тилига қилган таржималари XIX асрда форс шеърятининг Ғарб маданиятига тез суръатларда сингишига сабаб бўлди. Таасуфки, Ғарб Навоийни форс шоирлари даражасида билади, дея олмаймиз. Демак, бизнинг вазифамиз – бу вазиятни ўзгартириш ва шоир асарларининг инглиз тилидаги сифатли таржималарини яратиш орқали уни жаҳонга олиб чиқишдан иборат. Бу, менинг назаримда, Навоий олдидаги қарзимиз, қайсидир маънода маънавий бурчимиз ҳам.

Хориждаги мутахассислар томонидан Навоий ҳаёти ва ижодига оид тадқиқотлардан, очиғи, қоникмайман. Бизда ҳали ҳам Навоий қўлёзмаларининг ишончли, энг муҳим танқидий нашрлари мавжуд эмас. Биз Алишер Навоий ижоди бўйича давр нуқтаи назаридан чуқур таҳлил қилинган, замонавий, инглиз тилида ёзилган монографиялар ва шоир ғазалларининг гўзал таржималарига ҳали ҳам муҳтожмиз. Балки келажакда бу орзулар ҳам ушалар, аммо асосий муаммо шундаки – бу соҳадаги хос мутахассислар жудаям озчиликни ташкил қилади, вақт эса кутиб турмайди...

– **Албатта, Навоий ижодининг замонавий талқинлари янги назарий қарашлар, жаҳон адабиётшунослигидаги илғор таҳлил усулларига асосланиши лозим. Шу нуқтаи назардан, сиз бугун шоир ижодини ўрганишда қандай замонавий таҳлил методларини таклиф қилган бўлардингиз?**

– Ўйлайманки, Навоий ижоди унинг асарлари туғилган адабий анъаналар контекстида ўрганилиши керак. Мумтоз адабиётнинг моҳиятини англай олмаган шахсларгина классик адабиётни анъанавий, бир хил адабиёт деб ҳисоблайдилар. Агар сиз Навоий шеърятининг ҳақиқий моҳиятини билишни истасангиз, мумтоз поэтиканинг яхши билимдони бўлишингиз керак. Бундан ташқари, Навоий ижодини англашда адабий таъсир масаласи, яъни Навоий даврида ижод қилган форсийзабон ижодкорлар асарларини ҳам билишингиз зарур. Мумтоз шеърятда ягона тизим мавжуд ва бу тизим фақат форс, эски ўзбек адабий тили, усмонли ҳамда урду тилига хос. Ҳар бир тилнинг айрим хусусий жиҳатлари бўлиши мумкин, аммо асослари бир хил бўлади. Форс ёхуд турк классик шеърятига замонавий адабий танқидчиликдаги назарияларни татбиқ қилишга интилишдан кўра, юқорида таъкидлаган системани билиш кўпроқ муҳим, деб

ўйлайман. Шунинг учун унутмаслик керакки, аввал кашф қилинган назариялар, ёки бугун пайдо бўлаётган янги адабий қарашлар мутлоқ бошқача адабий тизим, мутлақо бошқача тафаккур асосида яратилган. Дейлик, рус ёки яна бошқа ғарб назариялари қарашлари, у қанчалар оригинал бўлишидан қатъи назар, Навоий асарларидаги барча масалаларни кутилган даражада очиб бера олмайди. Мана бир мисол: замонавий ва мумтоз шеърят ўзининг индивидуал хусусиятларига кўра бири иккинчисига ўхшамайди. Бизнинг асримизда, айниқса, Ғарбда, ноанъанавий йўналишда яратилган, теша тегмаган, оҳори тўқилмаган фикрлар мажмуидан иборат асарлар оригинал ҳисобланади. Мумтоз шеърятда эса бадиий ижоднинг тан олиниш жараёни, адабий таъсир масаласи муҳим ҳисобланади. Навоийнинг Ҳофиз ижодидан илҳомланиб яратган назиралари ўзига хос ижод намуналарига туртки бўлган.

Айни пайтда Навоий ижоди тадқиқида яхши самара берадиган замонавий таҳлил методлари ҳам йўқ эмас. Масалан, мен Навоий ижоди тадқиқида аксарият ҳолларда интертекстуал¹ таҳлил усулидан фойдаланаман. Айнан мана шу усул асосидаги ёндашув классик шоирларимизнинг амалдаги тилни ўша давр шеърятдаги поэтик анъаналар билан қай даражада уйғунлаштириш олгани, айни пайтда мана шу анъана доирасида қандайдир янги ижодий кашфиётлар яратилиши учун таъсир масаласининг қанчалик муҳим бўлганлиги, умуман, классик адабиётдаги таъсир масалаларини ҳар жиҳатдан объектив тушуна олишим учун ёрдам беради.

– *Сухбатларингизнинг бирида Навоий асарлари, хусусан, ғазалларини шеърини шаклда таржима қилиб бўлмайди, деган фикрни айтган эдингиз. Бунга сабаб нима? Икки томонлама ҳаракат, яъни тил эгаси билан соҳа мутахассиси ҳамкорлигидаги фаолият ҳам мумкинми?*

– Навоий ғазаллари таржимасида мен ҳануз ўша фикрдаман. Яъни, шоир лирикасининг аксариятини инглиз тилига шеърини шаклда ўгириб бўлмайди. Сиз, албатта, Навоий ғазалларидаги сўзлар муқобилини топиб, ўша ғазал моҳияти акс этган янги шеър шаклини яратишингиз мумкин. Аммо Навоий даври ижодий анъаналари муҳитида яратилган ғазал у яратилган давр ёхуд тарихий муҳитдан ажратиб олинса, у ўзининг хусусиятини буткул йўқотади. Натижада Навоий ғазалларидаги поэтик потенциал мерос йўқолиб, инглиз шеърятдаги оддий экзотик товушлардан иборат оддий шеър шакли пайдо бўлади, холос. Айнан мана шу ҳолатни Фитцжералднинг Умар Хайём рубойлари таржимасида кўриш мумкин. Бу Навоий ғазалларида мавжуд поэтик залворни инглиз тилида, айнан шеър шаклида бериш имконсиз эканлигини тасдиқловчи биргина мисол. Мумтоз шеърят поэтикасидан яхши хабардор бўлган ҳар қандай мутахассисга маълумки, кўп фикрлилик шеърятда жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, у китобхоннинг бадиий матн юзасидан турли хил талқинларни келтириб чиқаришига имконият яратади. На форс тилида ва на туркий тилда грамматик гендер (шахс жинсига қаратилган грамматик элемент, ёки белги) масаласи мавжуд ва учинчи шахс бирликдаги олмош эркак, айни пайтда аёлга нисбатан ҳам ишлатилади. Аслиятдаги у (яъни

¹ Интертекстуал – матнлараро боғлиқлик, ўзаро таъсир. Рус олими М. Бахтин қарашларига кўра, ҳар қандай асар ўзида ижодкор воқелигини акс эттирган ҳолда, ўзидан аввалги ва ўзига замондош адабиёт билан мунтазам диалогик алоқада бўлади.

маъшук) инглиз тилида тасаввуфдаги маъшук эмас, балки оддий севги ҳақидаги шеърга айланиб қолади. Демокчиманки, Навоий ғазалларидаги тасаввуфий муҳаббатни инглиз тилида айнан шеър шаклида бериш мушкул масала. Юқорида ҳам таъкидлаганимдек, Навоий ғазалларининг инглиз тилидаги таржималари насрий йўлда амалга оширилиб, унга изоҳлар илова қилиниши керак.

– ***Бугун навоийшунослик илмини янада ривожлантириш, уни Ғарбга танитишнинг самарали йўллари ҳақида қандай таклифларингиз бор?***

– Навоийни Ғарбга янада кўпроқ тарғиб қилиш жиддий, шу билан бирга муҳим масалалардан бири, деб ўйлайман. Бунинг учун биринчидан, Навоий асарларининг мавжуд барча қўлёзмаларини бир жойга йиғиш лозим. Мана шундай лойиҳа Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си асосида амалга оширилган эди. Бу қўлёзмаларнинг маркази сизнинг университетингизда бўлиши лозим. Кейинги қадам, барча матнларнинг, шу жумладан, араб тилидаги қўлёзмаларнинг ҳам илмий ва танқидий нашрини тайёрлаш керак. Бу нашрлар орасида лотин тилидаги изоҳлари билан берилган, кенг омма учун ҳам мўлжалланган нашрлар ҳам бўлиши керак.

Мен шу кунларда “Мир Алишер Навоий шеърятини англашга илк қадам” номли китоб яратишни режалаштиряпман. Китоб инглиз тилида бўлиб, унда Навоий ғазалларидан намуналар ҳар икки шаклда, қўлёзма шаклида ва унинг лотин ёзувидаги изоҳлари билан берилади. Бу изоҳлар Навоий даҳоси ва унинг ижодига хос поэтик маҳоратни, ижодий мўъжизани чуқур англай олишига хизмат қилади. Бугун ўзбек ҳамкорим билан амалга ошираётган Навоийнинг 50 та рубойлари инглизча таржимасига юқоридаги лойиҳага дастлабки қадам сифатида қараш мумкин.

*Зулхумор МИРЗАЕВА
суҳбатлашди.*

Қодиржон ЭРГАШЕВ

АЛИШЕР НАВОЙИ ВА ҒАРБ АДИБЛАРИ: МУШТАРАК МАВЗУЛАР

Алишер Навоий ижоди мавзу доирасининг кенглиги ва ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Унинг ҳар бир асарида асосий мавзу билан бир қаторда яна кўплаб мавзу-мотивлар ишланганини кўришимиз мумкин. Улар орасида шундайлари ҳам борки, мазкур мавзулар, биринчидан, ўзига хослиги ва кам ишлангани, иккинчи томондан, кейинчалик жаҳон адабиётида кенг ишланиб, катта ўрин тутгани, айримлари Ғарб адабиётида ўзига хос йўналишни ташкил этгани билан диққатга сазовордир.

Маълумки, жаҳон адабиётида қароқчилик ва фирибгарлик мавзусида кўплаб асарлар яратилган. Шиллернинг “Қароқчилар”, Вашингтон Ирвингнинг “Хазина изловчилар” туркуми ва унинг таркибидаги “Қароқчи Кид” асарларидан тортиб то Роберт Луи Стивенсоннинг “Хазиналар ороли”, Пушкиннинг “Дубровский” асарларигача ушбу мавзуга дахлдордир.

Алишер Навоий асарларида ҳам ушбу мавзулар ишлангани ва у бу мавзуларга ҳали жаҳон адабиётида юкорида тилга олинган асарлар яратилмасдан олдин қўл урганини алоҳида таъкидлаш лозим. Яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, Навоий қароқчилар мавзусини ишлар экан, бунда қароқчиликнинг ўзига хос шакли – денгиз қароқчилигини объект қилиб олган.

Биринчи марта Навоий бу мавзуга “Фарҳод ва Ширин” достонида мушоаба қилади. Достоннинг XXVII бобида Фарҳоднинг касал бўлгани ва ҳақимлар уни денгиздаги бир оролга юборишни маслаҳат берганликлари ҳикоя қилинади. Уларнинг фикрича, ўша ернинг об-ҳавоси Фарҳоднинг даво топишига ёрдам берар экан. Хоқон – Фарҳоднинг отаси ушбу маслаҳатга амал қилиб, одамлари ва Фарҳод ҳамда ўзи, вазири Мулкоро кемаларда ўша орол томонга йўлга чиқадилар. Шу вақтда денгизда кучли тўфон бошланади ва кўплаб кемалар чўкиб кетади. Фарҳод тушган кема ҳам ҳалокатга учрайди, ёлғиз Фарҳод тирик қолади. Бу воқеалар “Фарҳод ва Ширин” достонининг XXVIII бобида баён қилинади. Қароқчилар ва уларнинг хужуми билан боғлиқ эпизод эса асарнинг XXIX бобидан ўрин олган.

Бир тахта устида жон сақлаб қолган Фарҳодни тўлқинлар Яман мамлакати қирғоқлари томон суриб кетади. Денгизда сузиб кетаётган савдогарларга қарашли кемадагилар Фарҳодни кўриб қолиб, қутқариб оладилар. Улар Фарҳодни парвариш қиладилар ва тез орада у куч-қувватини тиклаб олади.

* Қодиржон Эргашев – филология фанлари номзоди.

Ана шу пайтда қароқчилар кемаси пайдо бўлади. Савдогарлар ваҳимага тушиб, жонларидан умидларини узадилар. Фарҳод савдогарларга далда беради ҳамда қароқчилар ҳужум бошлаганда уларга қарши жангга киряди.

Жаҳон адабиётида денгиз қароқчилиги мавзусига эътиборнинг кучайиши Навоийдан кейинги даврга тўғри келади. Маълумки буюк географик кашфиётлар, янги ерларнинг кашф қилиниши, денгиз йўлларининг очилиши денгиз савдосининг ривожланишига олиб келди. Жаҳон океани бўйлаб сон-саноксиз кемалар турли томонларга қатнай бошлади. Улар савдо молларига, қимматбаҳо хомашё, олтин, пул ва бошқа моддий бойликларга тўла эди. Бу бойликларни эгаллаб олиш, талон-торож қилиш истаги қароқчиликнинг мисли кўрилмаган даражада авж олиб кетишига сабаб бўлган. Денгизларнинг кимсасиз соҳилларини, ҳеч ким яшамайдиган оролларни маскан қилиб олган қароқчиларнинг кўпчилиги моҳир ва тажрибали денгизчилар ва жангчилар эди. Улар илдам ва тезюрар кемаларга, ўша даврда энг янги ва кучли деб ҳисобланган қурол-яроғларга эга бўлган. Шу сабабли уларга рўпара бўлган савдо кемаларининг қутулиб кетиши амри маҳол эди. Фақат савдо кемалари эмас, ҳатто қароқчиларга қарши махсус юборилган ҳарбий кемалар ва қўшинлар ҳам айрим ҳолларда уларни енга олмагани ҳақида манбаларда маълумотлар бор.

Юқорида айтиб ўтилганларнинг аксарияти Навоий асарларида қароқчилар билан боғлиқ эпизодларда акс этганини кўришимиз мумкин. Навоий ҳам уларнинг оролларда жойлашиб олганликларини қайд этади. Шунингдек, уларда ҳужум пайтида қўлланиладиган, кемаларни ёндириб юборишга мўлжалланган қуроллар борлигини кўрсатувчи тасвирларни яратади:

*Қароқчилар эрур аҳли жазойир¹,
Бўлурлар бекарон баҳр² ичра сойир.*

*Агар ёлғуз, агар икки, агар уч,
Кема йўлуқса ҳар ён келтурур куч.*

*Отарлар кемага қорураи нафт³,
Ки ҳар қорурадур бир кўраи⁴ нафт.*

*Уруб ўт, кемани чун куйдурурлар,
Тамоми кема аҳлин ўлтурурлар.*

*Қилурлар халқ молин наҳбу зорат,
Аларга баҳр узра будур тижорат⁵.*

Фарҳодни қутқариб олган савдогарлар кемасига ҳужум қилган қароқчилар ҳам ана шундай қуролга эга эди. Фарҳод ўзига хос топқирлик ва ҳарбий маҳорат билан уларнинг бу қуролини ўзларига қарши ишлатади. У ана шу кўраларни мўлжаллаб ўқ узади. Кўралар ёна бошлайди

¹ Жазойир – орол.

² Баҳр – денгиз.

³ Қорураи нафт – қароқчиларнинг нафт ёрдамида ёндирувчи қуроли.

⁴ Кўраи нафт – ёндирувчи қуролнинг бир тури.

⁵ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 10 жилдли, 9-жилд. –Т., 2011. 495-бет.

ва қароқчилар кемаси аланга ичида қолади. Бир нечта кема ва улардаги қароқчилар ёндирилгандан сўнг қолганлари қочишга мажбур бўлади:

*Ул икки кема хайли куйдилар пок,
Юз урди қочқоли ул хайли бебок.*

*Кема бошин қайтаргунча ноком,
Ўн, ўн бешнинг ишин қилди саранжом.*

*Алардин баъзи куйди, баъзи ўлди,
Неким қолгон қочиб, овора бўлди¹.*

Навоий “Фарҳод ва Ширин”да ушбу мавзуга фақат бир эпизодда му-рожаат қилган бўлса, “Сабъаи сайёр” достонида уни анча кенг ва атроф-лича ишлаганини кўришимиз мумкин. Ушбу достоннинг сюжет асосини ташкил этувчи етти ҳикоятдан бири – “Меҳр ва Сухайл” тўласича мазкур мавзуга алоқадордир. Навоий “Меҳр ва Сухайл”да денгиз қароқчилари бошлиғи Жобир образини яратади.

Мазкур мавзунинг ишланишида Навоий билан Ғарб адиблари орасида бир қатор умумийлик ва фарқлар борлигини кузатиш мумкин. Ғарб адиблари асарларида қароқчиларнинг икки типи тасвирланади. Биринчиси асл қароқчилар; қароқчилик уларнинг турмуш тарзи бўлиб, улар бошқача ҳаётни тасаввур ҳам қилмайдилар. Иккинчи тип – вазият ва шароит тақозоси билан қароқчилик қилишга мажбур бўлган қаҳрамонлардир. Европа адабиётида “олийжаноб қароқчилар” мотивининг юзага келиши мана шу иккинчи тип билан боғлиқ. Масалан, Шиллернинг “Қароқчилар” асаридаги Карл Моор табиатан ҳалол инсон эди, лекин унга нисбатан со-дир этилган ноҳақлик ва адолатсизлик туфайли у қароқчига айланади. Худди шундай мотив Пушкиннинг “Дубровский” асарида ҳам мавжуд. Бой ва эътиборли заминдор Троекуров томонидан бутун мол-мулки тор-тиб олинган Дубровский ҳам ана шу йўлга киришга мажбур бўлади. На-воий қаҳрамони Жобир биринчи хилдаги қароқчилар сирасига киради.

Жаҳон адабиётидаги қароқчилик мавзуси ишланган асарларда қароқчилар образлари бир рангда, яъни фақат қора бўёқларда тасвир-ланмайди. Бу асарларда қароқчилар томонидан айрим фазилатларнинг қадрланиши (масалан, жасурлик), олийжаноблик қоидаларига риоя қилиш мотивлари учрайди. Масалан, Уильям Годвиннинг “Калёб Виль-ямс” романи қаҳрамони софдил ва олийжаноб инсон. У тасодифан қароқчилар орасига тушиб қолади. Бу муҳитда у ҳалок бўлиши аниқ эди, қароқчилар орасида бундай инсонларни кўролмайдиган, унга нафрат би-лан қаровчи ва ҳар лаҳзада йўқ қилишга тайёр кимсалар кўп эди. Лекин қароқчилар бошлиғи Раймонд уни айнан ана шу фазилатлари туфайли ҳурмат қилади ва ўз ҳимоясига олади. Бу мотив жаҳон адабиётида сар-гузашт жанри шаклланишидан олдин ёзилган “Меҳр ва Сухайл”да ҳам мавжуд. Ҳийла билан рақибининг кемасини ғарқ қилган Жобир чўқаётган Сухайлни қутқаради ва бу ишни унинг кўрсатган жасоратига тан бергани учун қилганини айтади:

¹ Ўша манба, 496-бет.

*Деди Жобирки: “Эй қўлумда асир,
Рамзу кўшишида қилмадинг тақсир.*

*Мен бу заврақни сувга то сурдум,
Минг сенингдек сувда ўлтурдум.*

*Бирида сенча кўрмадим журъат,
Журъатинг бўлди махласингга сабаб.*

*Қим тенгиз ичра бошингга еттим,
Ўларингдин сени халос эттим”¹.*

Навоий Жобирнинг ўзи ҳам жасурликда, шижоатда Суҳайлдан қолишмаслигини таъкидлайди. Буни улар ўртасидаги олишув тасвирланган мисраларда кўриш мумкин. Жобир берган ҳар бир зарбани Суҳайл қайтариши, ўз навбатида Суҳайлнинг зарбалари ҳам Жобирга қор қилмаслиги, улар бир-бирларига мос рақиблар экани ҳақида шоир шундай ёзади:

*Жобир ар зарба урар эрди беҳад,
Борча зарбин Суҳайл этар эрди рад.*

*Қилса ул доғи зарб изҳори,
Мунга ҳам тушмас эрди ул кори.*

*Иккиси чунки эрдилар чолок,
Бир-биридин аларга йўқ эрди бок².*

Шу ўринда Жобирнинг Меҳрга муносабати ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш жоиз. Ўз кўлига асир бўлиб тушган Меҳрни кўрган заҳоти Жобир уни севиб қолади. Меҳр унинг асираси, Жобир зўравонлик билан ҳам унинг васлига етиши мумкин эди. Лекин у бундай қилмайди. Қўлига тушган минглаб асирларни ҳеч ўйлаб ўтирмасдан ўлдириб юборган бу шафқатсиз инсон Меҳр олдида ожиз, унинг илтифотига зор бўлди. Бу Жобирнинг Меҳрга нисбатан туйғулари сохта эмаслигидан далолат беради.

Юқоридагилардан кўринадики, Навоий ҳам Жобирни бир хил рангда, фақат қора бўёқларда тасвирламайди.

Ғарб адабиётида, хусусан, романчиликда кенг ишланган мавзулардан бири фирибгарлик мавзусидир. Тадқиқотчилар ушбу мавзу ишланган дастлабки романлар Европада XVI асрда пайдо бўлган, деб ҳисоблайдилар. Кейинчалик бу мавзуга қизиқиш янада ортди ва натижада у романчиликда алоҳида йўналиш сифатида шаклланиб, “фирибгарлик романи” (плутовской роман) деб номланди. Ушбу йўналишда ёзилган асарларнинг Навоийга яқин даврда, яъни XVI–XVII асрларда яратилган намуналари сифатида Томас Нэшнинг “Омадсиз саргардон ёки Жек Уилтоннинг ҳаёти” (1593 йилда ёзиб тамомланган), номаълум муаллифнинг

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 10 жилдди, 7-жилд. –Т., 2011. 526–527-бетлар.

² Ўша манба, 525-бет.

“Тормеслик Ласарильонинг бахтсизликлари ва кўргиликлари” (1554 йил), Франциско де Кеведонинг “Паблос исмли бетайиннинг ҳаёти” (1526 йилда нашр этилган) асарларини тилга олишимиз мумкин.

Навоий эса бу мавзуни 1485 йилда ёзилган “Сабъаи сайёр” достонида ишлаган. Достондаги Зайд Заҳҳоб ҳикояти ва ундаги Зайд образи Европа романчилигида ҳали бу йўналиш юзага келишидан олдин мазкур мавзуда яратилган асар ва образ сифатида муҳим аҳамият касб этади.

“Сабъаи сайёр”даги Зайд Заҳҳоб ҳикояти билан Ғарбда Навоийга яқин даврда, яъни XVI–XVII асрларда яратилган фирибгарлик романларини таққосласак, фирибгар образи талқинида катта фарқ мавжудлигини кўрамиз. Европа адиблари асарларида бу образлар анчайин ночор шахслар, уларнинг фирибгарликлари эса қорин тўйдириш, нари борса, сал дурустроқ яшаш илинжида қилинган найранглاردир. Бу шахсларнинг ночорлиги асар номидан ҳам кўриниб туради. Масалан, юқорида тилга олинган “Омадсиз саргардон ёки Жек Уилтоннинг ҳаёти”, “Тормеслик Ласарильонинг бахтсизлиги ва кўргиликлари” романларида шу ҳолга гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Навоий қаҳрамони – Зайд Заҳҳоб эса улардан бутунлай фарқ қилади. Бу ночор, арзимаган фойда учун овора бўладиган шахс эмас. Унинг фириблари микёси ҳам улкан. Умуман, Навоий асаридаги ушбу образ маҳсус тадқиқотларга объект бўлиши мумкин, у Навоийнинг ўзига хос кашфиёти. (Биз бу хусусдаги кузатишларимиз ва таҳлилларимизни алоҳида мақолада баён қилиш ниятидамиз).

Маълумки, Навоийнинг юқорида тилга олинган ҳикоятларни, яъни “Меҳр ва Сухайл” ҳамда “Зайд Заҳҳоб” ҳикоятларини ўз ичига олган достони “Сабъаи сайёр” Европада 1557 йилдан бошлаб ўн мартадан ортиқ нашр қилинган ва Европанинг барча асосий тилларига (итальян, немис, инглиз, голланд ва ҳоказо) ўгирилган. Бу албатта изсиз кетмаган ва у Европада юқорида тилга олинган йўналишлардаги асарлар ва образларнинг яратилишида муайян роль ўйнаган бўлиши керак. Эҳтимол нашрлар ва таржималарда муаллиф номининг кўрсатилмаганлиги сабабли бу роль ва таъсир адабиётшунослар томонидан қайд этилмагандир. Буларни аниқлаш ва тадқиқ этиш адабиётшунослигимиз, хусусан, навоийшунослигимиз олдидаги муҳим вазифалардан, деб ҳисоблаймиз.

Лайло ЖЎРАЕВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА НАЙ ТАЪРИФИ

Ўтмишда муסיқа назарияси билан шуғулланган олимлар – Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Ал-Киндий, Сафиуддин Урмавий, Маҳмуд Шерозий, Хўжа Абдулқодир Мароғий, Дарвишали Чангий, Абдурахмон Жомий ва бошқаларнинг шу санъатга доир китобу рисолаларида муסיқий чолғуларга алоҳида боблар ажратилган. Уларда муסיқанинг инсон руҳи ва жисмига таъсири, муסיқий чолғулардан таралувчи оҳанглар таърифи, ўша даврдаги машхур созлар хусусида кимматли фикрлар баён этилган.

Шеърят мулкининг султони, мутафаккир Алишер Навоий асарларида эса муסיқий асбоблар адабий-бадиий образ сифатида, шеъринг санъатлар орқали лирик йўсинда тасвирланади. Аммо бундай таърифлар битилган байтлар теранроқ идрок қилинса, муסיқанинг илмий жиҳатларига ҳам эътибор билан ёндашилгани маълум бўлади. Шоир ижодий меросида муסיқашуносликка, хусусан, чолғушуносликка алоҳида ўрин ажратмайди, бироқ Навоийнинг аксарият асарларида муסיқий созларга мурожаат қилинганини кўриш мумкин. Айниқса, Алишер Навоий асарларида кўп учровчи созлардан бири – най чолғусидир.

“Най” сўзи форс тилида “қамиш” маъносини англатади. Унинг турлари кўп бўлиб, қамиш, ғаров ва ичи ковак қилиб ўйилган ёғоч ёки мисдан ясалади. Найнинг ён томонида олтита тармоқ тешиклари бўлиб, улардан икки ярим октава (муסיқий интервал)дан кенгроқ диапазондаги товушлар ҳосил қилинади.

Навоийнинг чолғушуносликка қўшган улкан ҳиссасини “Маҳбуб ул-қулуб” асарида созларга берилган аниқ таърифларсиз тасаввур этиш мушкул. Навоий мазкур асарида чолғуларнинг тараннуми, овоз хусусиятига алоҳида эътибор қаратиб, унинг товуш сифатлари, тембр жиҳатлари ҳамда инсон руҳиятига таъсири ҳақида теран фикрлар билдиради. Шоирнинг муסיқий иборалар билан уйғунлашган ҳар бир сатри чуқур маъно-моҳияти, фалсафий мазмуни ҳамда поэтик жозибаси билан ажралиб туради. У ўз ғазалларида қайси чолғуга мурожаат этмасин, албатта, чолғу табиати ҳар томонлама акс этади. Най сози иштирок этган айрим байтларни кўриб ўтамыз.

Оташин май бирла, эй соқий, қизитқил базмни,

*Мутрибо, ул ўтни тез этмакка ол оғзингга **най**¹ (таъкидлар бизники. – Л.Ж.).*

* Лайло Жўраева – Ўзбекистон давлат консерваторияси катта илмий ходим-изланувчиси.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами (МАТ). 20 жилдди. 1-жилд. –Т.: Фан, 1987. 521-бет.

Маъноси: Эй соқий, оловдек май билан базмни жонлантир, мутриб, сен эса мана шу оташни тезроқ ёндириш учун лабингга найни ол.

Найнинг илоҳий чолғу экани тасаввуф аҳлининг султони Жалололиддин Румий (1207–1273) ижодларидан маълум. У зотнинг машхур:

*Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад,
Аз жудойиҳо шиқоят мекунад, –*

Яъни:

*Тингла найдин не ҳикоят айлагай,
Айриликлардин шиқоят айлагай.*

маснавийи билан бошланувчи “Найнома” номли жузъига киритилган дастлабки ўн саккиз байтда бевосита най таърифланади. Айримлар Румийнинг олти жилдли асарларини шу 18 байтнинг шарҳи дейди. Бу байтларга ёзилган йирик шарҳлардан ҳам уларнинг нақадар буюк ва залворли эканини англаш мумкин.

Хўш, нима учун айнан най? Бу чолғу қайси жиҳати билан тасаввуф аҳлини ром этган?

Тасаввуф адабиётида Жалололиддин Румийдан аввал ҳам най созига ишоралар бўлгани манбалардан маълум. Шайх Аҳмад Ғаззолий “Рисолайи таворих” китобининг бир ўрнида найнинг хусусиятлари ҳақида алоҳида тўхталади. “Маснавий” ёзувчиларининг деярли барчаси най рамзини комил инсон сифатида талқин қилганлар. Мавлоно Румийнинг юқоридаги маснавийига битилган шарҳларнинг бирида: “Най” истилоҳидан муддао, яъни зоти шариф Мавлоно Жалололиддин Румий кўзлаган мақсад ориф ва оқиллик мартабасига ноил бўлган инсонни комилдир”¹, – дейилади. Ушбу тавсиф бир қанча омиллар билан киёсий шарҳланади: най одатда қамишдан ясалади. Қамиш кесилмасидан бурун роҳатда яшайди ва кесилганидан сўнг қурийди. Комил инсоннинг руҳи ҳам руҳлар дунёсида маънавий лаззатда бўлади, бу дунёга келгач, зилол сувдек мунаввар оламдан жудо бўлиб, гўё ташналикдан қурий бошлайди. Найдан ошиқона, лаззатбахш наволар таралади, ориф инсондан ҳам ошиқона сўзлар зухур бўлади. Най ноласи тингловчи ишқини зиёда қилганидек, комил инсоннинг калимаси ҳам тингловчи муҳаббатини ошириб, қалбини изтиробдан халос этади. Найнинг овозидан кўп ҳолларда ажиб бир ҳикояни ҳис қилиш мумкин, орифларнинг сўзидан ҳам ҳақиқий ошиқларнинг ишқ мижароси тингланади. Найнинг санъати унинг зоҳирий жисмида эмас, балки ичидадир, орифнинг каломи ҳам ботинидадир. Найнинг қомаи тўғридир, комил инсоннинг ҳам хулқи расодир. Найнинг ичи ҳар нарсалардан холи, бўм-бўш, ёлғиз найчининг ишқига тўлган. Ориф ҳам турли ғашликлардан бегона, қалби эса Роббининг ишқи билан безанган ва ҳ.к.

Юқоридаги маснавийни келтиришимизнинг сабаби ҳазрат Навоий ҳам Румийнинг “Найнома” куллиётидаги ҳикоят ва масалларга, умуман, “най” образига бефарқ бўлмаган. Шоирнинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида қайд этилишича, подшо Марв қишлоғида бўлганда, Ироқдан устод Ҳасан Ноийнинг ўлими хабари келади. “Фақир ҳазрати Мавлавий

¹ Жалололиддин Румий. Маънавий маснавий. Шарҳлар муаллифлари – О.Пошшо, К.Замоний, А.Маҳкам. –Т.: Шарқ, 1999. 22-бет.

(Румий – Л.Ж.) маснавийсининг аввалги байти муносабат жиҳатидин тазмин¹ қилиб эрдим. Бу навъким:

*Шарҳи ҳачри шоҳи устодон Ҳасан,
“Бизнав аз най чун ҳикоят мекунад”.
Банд-бади ӯ жудо гашта зи ҳам,
“Аз жудоиҳо шикоят мекунад”²,*

Яъни:

*Устодлар шоҳи Ҳасандан жудолик шарҳини
Қандай ҳикоя қилишни найдан эшит.*

*Унинг бўғим-бўғими бир-биридан ажралган,
Жудоликдан шикоят қилади³.*

Навоий бу тазминни шаҳардаги ҳазрати Махдумга юборади ва у кишидан ҳам Румийнинг шу маснавийсига тазмин қилинган жавоб олади.

Энди биз Навоий ғазалидан келтирилган юқоридаги байтга қайтсак. Мазкур байтда Алишер Навоий соқий деб устоз, пирга ишора қилган бўлса, унинг оловдек майи заминида илм (илоҳиёт)ни, базм деганда эса жамоат билан ўрганилаётган илм ёхуд сўфийларнинг самоъ мажлиси ёки жамоа бўлиб қилинаётган ибодатини назарда тутган бўлса, ажаб эмас.

*Барги най тўн ичида нол кеби бели ниҳондур,
Қалами фўта қамиш бандидек устида аёндур⁴.*

Маъноси: Найнинг гўзаллиги ичида мужассам бўлса, қаламники худди қамиш бўғимларидек зоҳирийдир.

Бу ерда ҳам най образи тасаввуфий маъно касб этиб, ориф инсон тушунчаси сифатида ифодаланмоқда. Яъни ориф – Комил инсоннинг иймони, ишқи, зикри ва ҳ.к. каби сифатлари ичида яширин бўлади. Қалам, яъни бу ўринда Навоий зоҳирий сифатларга берилган зоҳид кишини қалам образида гавдалантириб, унинг барча қилаётган ишлари-ю сўзлаётган каломни зоҳирийдир – барчанинг кўз ўнгидадир демоқда.

*Най туз учун истар ани аҳли ҳол,
Чун туз эмас, эгри кўрар гўшмол⁵.*

(Най тўғри бўлгани учун аҳли ҳол – тариқат аҳли, яъни сўфийлар уни яхши кўришади; тўғри бўлмасдан эгри бўлса, танбехдан қулоғи буралади⁶.) Ушбу байт “Ҳайрат ул-аброр” достонининг ростлик ҳақидаги ўнинчи мақолотидан келтирилди. Дарҳақиқат, най чолғуси энг тўғри ўсган қамишдан ясалади. У озгина эгри бўлса, чолғунинг навоси ўзгаради, яъни садоси кутилганидек чиқмайди. Шоир бу байтда агар эгри бўлса қулоғи буралади, деб тўғридан-тўғри танбех бериш маъноси билан бирга, сўз ўйини орқали бошқа чолғуларнинг созланишидан олдин қулоғи буралишига ҳам ишора қилмоқда.

¹ Тазмин – бировнинг шеърдан ўз шеъри ичига байт ёки мисра кўчириб киритиш.

² Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдли. 15-жилд. –Т.: Фан, 1999. 27-бет.

³ Алишер Навоий. Хамсатул ул-мутаҳаййирин. Изоҳ ва таржималар. Порсо Шамсиев таржимаси. –Т., 1967. 242-бет.

⁴ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдли. 6-жилд. –Т.: Фан, 1990. 137-бет.

⁵ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдли. 7-жилд. –Т.: Фан, 1991. 201-бет.

⁶ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий матн муаллифи Абдуқодир Ҳайитметов. –Т., 1989. 283-бет.

*Савҳа уза қилким ўлуб нақиббанд,
Най унидек чекти саририн баланд.
Ўйлаки най нағмада чеккай сафир,
Андин ошурди найи қилким сарир.*

*Най унин андоққи, қилиб истимоъ,
Зумраи сўфи аро тушгай самоъ.*

*Бу най уни савмаи хок аро,
Балки тўқуз гунбади афлок аро¹.*

Маъноси: Саҳифа бўйлаб қаламим нақшлар чизиб, овозини най овозидек баланд этди. Най куйлаб қандай авзга чиқса, менинг қаламим ўз куйини ундан ҳам ошириб юборди. Най овозини эшитиб, сўфийлар тўдаси зикрга тушиб кетганлари сингари, бу қамиш қаламим овози кесак уйларга, ҳатто тўққиз осмон гумбазига ҳам етиб борди².

Ушбу байтлар “Ҳайрат ул-аброр”нинг қаламга бағишланган 12-мақолотидан олинган. Бу ўринда Навоий найни қалам билан қиёсий ифодалаш орқали, сўфийларнинг зикр ўйини хусусида сўз юритади. Демак, найнинг навоси фақатгина мунгли, ғамгин оҳанглардан иборат бўлмай, балки ёқимли, ўйноқи, ҳаётбахш, мафтункордир. Куйидаги байтда эса унинг роҳатбахш экани таърифланади:

*Муғанний, тузат най унин дилпазир
Ки, бас қилгудек бўлди қилким сарир³.*

Маъноси: Эй муғанний, кўнгилга роҳат бағишловчи найни чал, зеро, қаламим ёзишдан тўхтайдиган бўлди.

Мухтасар айтганда, Алишер Навоий асарларини қайси нигоҳ билан яъни, адабиётшуноски, муסיқашуноски, файласуфми ёхуд оддий китобхон шуури билан мутолаа қилмайлик, аввало, ҳазрат асарларини англашга юксак тадорик ва салоҳият талаб этилади. Зеро, Навоий тасаввуфдаги олий мақомларга эришган улуғ шахс бўлганини у кишининг ҳар бир байтларидан англаб турамиз. Юқоридаги биргина най созига мурожаат этилган айрим байтларни келтириш орқали ҳам бунга амин бўлиш мумкин.

Навоий умрининг сўнгги йилларида ёзган “Маҳбуб ул-қулуб” фалсафий-дидактик асаридаги “Мутриб ва муғаннийлар зикрида” боби орқали бизга ўша давр муסיқа санъати, созанда ва хонандалар одоби ҳақида қимматли маълумотлар бериши билан бирга, муסיқий ҳаётда истеъмолда бўлган, энг асосий чолғулар хусусидаги тасаввуримизни ҳам бойитади. Шоир муסיқий чолғулар тавсифланган кўплаб ижод намуналарини “қимки май ичишдан бош торгар экан” мисралари билан бошлайди. Агар май образи мумтоз адабиётда тасаввуфий тимсол эканини назарда тутсак, Навоий созларни сўфийлик билан боғлаб таърифлайди ҳамда барча чолғуларни илоҳий рутбага кўтаради.

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдди. 7-жилд. –Т.: Фан, 1991. 331-бет.

² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий матн муаллифи Абдуқодир Ҳайитметов. –Т.,1989. 343-бет.

³ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдди. 11-жилд. –Т.: Фан, 1993. 558-бет.

Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ

БОБУР ВА “БОБУРНОМА” ФРАНЦУЗ ШАРҚШУНОСЛИГИ САҲИФАЛАРИДА

Заҳириддин Муҳаммад Бобур адабиёт, санъат, тарих ва илм-фаннинг турли жабҳаларида бебаҳо асарлар яратди. Унинг энг йирик асари “Бобурнома” дир. Европалик шарқшунос олимлар П. де Куртейль, Ҳ.Вамбери, Эльфинстон бу асарни қадимги рим императори Юлий Цезарнинг “Хотиралар” (асар “Галлия уруши тарихи” ва “Фуқаролар уруши тарихи” номли икки қисмдан иборат – М.Х.) китоби билан бир қаторга қўйиб баҳолаган эдилар.

Европа илм аҳлига Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида илк бор маълумот берган француз шарқшуноси Бартолеме д’Ербело (1621–1695) ҳисобланади. Д’Ербело ўзининг “Шарқ кутубхонаси” (1697) комусидаги “Бобур ёки Бобар” мақоласида Бобурнинг ҳаёти, унинг давлати ва саркардалиқ маҳорати, адабиёт ва санъатга қизиқиши ҳақида маълумот бериб ўтади. “Бобурнома”ни Европага биринчи бўлиб танитган олим эса голландиялик Витсен бўлди. Витсен “Бобурнома”дан олинган парчаларни таржима қилиб, 1705 йилда нашр эттиради.

Француз шарқшунослигида Бобур ижодини ўрганиш, у ҳақида тадқиқотлар ёзиш XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. 1773 йилда шарқшунос А. де Лонгперье ўзининг “Асарлар” тўпламида “Хатти Бобурий” ҳақида мақоласини эълон қилди. Муаллиф “Хатти Бобурий” хусусида фикр юритаркан, Бобур алифбоси мураккаб араб алифбосидан ўзининг соддалиги ва ёзувга қулайлиги билан фарқ қилишини таъкидлаб ўтади.

XIX асрга келиб Европа, хусусан, француз шарқшунослигида Бобур меросини ўрганиш, унинг асарларини таржима қилиш борасида янги давр бошланади. Бу йилларда “Бобурнома”ни француз тилига таржима қилиш, унинг матн хусусиятларини ўрганиш, сиёсий-тарихий аҳамиятини баҳолашда француз олимлари эътиборга молик тадқиқотлар яратишди.

Асарни француз тилига таржима ва тадқиқ қилишга шарқшунос Анри Жюль Клапрот (1783–1835) биринчилардан бўлиб киришади. 1824 йил А.Клапротнинг “Султон Бобур ёхуд “Бобурнома” тарихига оид кузатишлар” мақоласи босилиб чиқади. Марказий Осиё ва Сибирда яшаган халқлар тарихи, маданияти ва адабиётини яхши билган Клапрот Европа шарқшунослигида “Бобурнома” хусусида илк бор тўлақонли фикр юритган эди. Муаллиф “Бобурнома”нинг айрим бобларини француз тилига ўгириб, ўз таржималарини асл нусха билан қиёсий таҳлил қилади ва асар матнининг лисоний жиҳатлари ҳақида хулосалар чиқаради.

¹ Муҳаммадҷон Холбеков – филология фанлари доктори, профессор.

1854 йилда Парижда “Ҳозирда ва қадимда яшаган тарихий шахслар ҳаёти” номли каттагина китоб чоп қилинади. Мазкур китобдан шарқшунос М Ланглэ (1763–1824)нинг “Заҳириддин Бобур ҳаёти ва ижоди” номли мақоласи ҳам ўрин олган эди. Мақолада Бобур ҳақидаги аввалги манбаларга нисбатан анча бой материал берилган.

XIX асрнинг олтмишинчи йиллари машҳур француз лексикографи Пьер Ларусснинг кўп жилдли “XIX аср катта француз қомусий луғати” нашр этилади. Луғатнинг иккинчи жилдидан ўрин олган “Заҳириддин Муҳаммад Бобур” мақоласи диққатга сазовордир.

Мақола муаллифи “Бобурнома”нинг ёзилиши ва бошқа тилларга таржима қилиниши тарихига тўхталиб, “бу асар, дарҳақиқат, жуда қизиқарли бўлиб, ҳали Францияда қарийб маълум эмас. Туркий-чиғатой тилида ёзилган бу китоб дастлаб форсийга таржима қилинди ва Ҳиндистон мусулмонлари орасида шухрат топди”, – деб ёзади.

Пьер Ларусс “Бобурнома”нинг ёзилиши ҳақида ўз фикрини қуйидагича баён қилган: “Бобурда “Бобурнома”ни ёзиш фикри ҳаётининг қайси йилларида туғилганлиги номаълум, бу ҳақида китобнинг бирон жойида ҳам ёзилмаган. Бизнингча, Бобур ўз асарини Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган йилларида ёзган бўлиши керак”. Дарҳақиқат, “Бобурнома”нинг қачон ёзилганлиги ҳақидаги аниқ маълумот мавжуд эмас. Бобур ва бобурийлар даври адабиётини чуқур ўрганган ўзбекистонлик профессор Н.Маллаев бу ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Бобур сиёсий фаолиятининг дастлабки йилларидан бошлаб ўз саргузаштлари ва турли хил тарихий воқеаларни хотира дафтарида акс эттириб борган ва кейинчалик мана шу хотира дафтари “Бобурнома”ни яратишга асос бўлиб хизмат қилган. У “Бобурнома”ни қачон ёзишга киришгани маълум эмас. Бироқ асарнинг айрим ўринлари унинг кўпроқ қисми Ҳиндистонда ёзилгани ёки қайта таҳрир қилинганини кўрсатади”¹. Юқорида келтирганимиздек, бу жиҳатдан француз ва ўзбек олимнинг фикрлари бир-бирига яқиндир.

Пьер Ларусс қомусидаги мақола муаллифи “Бобурнома” матнининг бадиийлиги хусусида мулоҳаза юритаркан, аниқ хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади. “Услуби жиҳатидан, – ёзади муаллиф, – асарнинг биринчи ва иккинчи қисмининг бошланиши жуда қизиқарли ёзилган, воқеалар турли деталларга бой, хронологик изчил, ифода соддалиги ва равонлигига катта эътибор қаратилган”. Шунингдек, мақолада “Бобурнома”га чизилган миниатюраларга ҳам алоҳида тўхталинган.

Дарвоқе, венгер шарқшуноси Ҳерман Вамбери 1873 йил Санкт-Петербургда нашр қилинган “Бухоро ва Трансаксония тарихи” асарида “Бобурнома”ни “Шарқ Цезарининг хотиралари”, дея баҳолайди. Диққатга молик томони шундаки, Пьер Ларусс қомусидаги мақолада бу ҳақда Вамберидан олдинроқ қуйидагича таъриф берилган: “Ўқувчида “Бобурнома” худди Рим императори Юлий Цезарнинг “Хотиралар” китобини эслатади. Ҳа, Цезарь “Хотиралар”и билан бу асар ўртасида кўп ўхшаш жиҳатларни кузатиш мумкин. Иккала муаллиф ҳам воқеалар баёнига, ҳаққонийлигига бир хил тасвирда ёндашадилар, иккаласида ҳам уруш тактикаси бир хил аниқликда, талабчанликда ёритилган, географик жойлар тасвирини беришда айрим яқинликлар ҳам мавжуд. Бироқ турк ҳукмдори (яъни Бобур – М.Х.) қаламида қахрамонлар кайфиятини, ички ва ташқи дунёсини

¹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т., 1976. 593-бет.

чизишдаги маҳорат Рим императориникига қараганда бадиий жиҳатдан устунроқ. Яъни, биринчиси ўз китобида турли хил мароқли ва жозибали саргузаштларни ривоят ва латифалар, халқона юмор, мақол ва маталлар ёрдамида бадиий маҳорат билан тасвирлайди”. Мақола сўнгида “Бобурнома”нинг форс ва инглиз тилига қилинган таржималари, бу таржималардаги айрим камчиликлар хусусида ҳам фикр билдирилган.

Бобур меросини ўрганиш, “Бобурнома”ни таржима ва лисоний таҳлил қилишда француз туркологлари Анри Паве де Куртейль (1821–1889)нинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Франция коллежи туркий тиллар кафедраси мудири, Франция академияси аъзоси, Санкт-Петербург Фанлар академияси мухбир аъзоси бўлган Паве де Куртейль ватани туркология илмининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшди. Унинг олимпик фаолиятида у тузган “Шарқий туркий тиллар луғати” ёхуд “Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур ва Абулғози Баҳодирхон асарларини ўқиш учун изоҳли луғат” алоҳида аҳамиятга моликдир.

Олим ўз луғатини тузишда Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” девони, “Хамса”си, Заҳириддин Бобурнинг “Бобурнома”си, Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асарлари матнидан манба тарзида фойдаланади. Луғатда келтирилган олти мингдан зиёд эски ўзбек тилига оид сўзларни француз тилига ўгиришда олим ижодий ёндашиб, ҳар бир сўзнинг маъносини аниқ, атрофлича изоҳлашга ҳаракат қилади. Академик А.Н.Кононов таъкидлаганидек, мазкур луғат эски ўзбек тили ва адабиётини ўрганишда ҳанузгача аҳамиятини йўқотган эмас¹.

Профессор Паве де Куртейлдаги бу катта тайёргарлик, эски ўзбек тили ва адабиётидан эгаллаган пухта билими уни “Бобурнома”ни таржима қилишга ундаган эди. 1871 йилда “Бобурнома”нинг Паве де Куртейль таржимаси икки жилдда нашрдан чиқади. Биринчи жилдда таржимоннинг ўн олти саҳифали сўзбошиси ҳам берилган. Унда “Бобурнома”нинг ёзилиш тарихи, унда тасвирланган даврлар, Бобуршоҳнинг Афғонистон ва Ҳиндистонда барпо этган кудратли империяси хусусида маълумотлар берилган. “Мен таржима қилган бу асар фақат шарқшунослар учунгина эмас, – деб ёзади профессор Паве де Куртейль, – балки тарих ва география илми билан шуғулланувчи кишилар учун ҳам фойдалидир. Унда XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган арбоблар ва ҳукмдорлар ҳаёти, шарқий турк адабиётининг олтин даври таърифи, шахзодалар, беклар ҳамда фуқаронинг турмуши тавсифланган”². Шунингдек, сўзбошида Бобурнинг тахтга ўтириш давридан бошлаб Ҳиндистонни забт этгунига қадар босиб ўтган ҳаёт йўли ҳикоя қилинган, айниқса, “Бобурнома” таърифига кенг ўрин берилган.

Маълумки, “Бобурнома”нинг тили халқ тилига яқиндир. Бу хусусда профессор Паве де Куртейль шундай ёзади: “Бобур тили усмонли турк тили эмас, балки соф туркий тил (ўзбек тили – М.Х.) бўлиб, ҳар қандай араб ва форсий иборалардан холидир. Бу тил шоир Лутфий ва Навоий, Султон Ҳусайн ва Мир Ҳайдар тили бўлиб, жуда содда, бой ҳамда ифодалидир”.

Юқорида қайд этганимиздек, ғарблик бир қатор олимлар “Бобурнома”нинг яратилишини Бобур Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган давр

¹ Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка. –Л., 1976. С. 25.

² “Mémoire de Baber”. Traduit pour la première fois sur le texte djagatai par A.Pavet de Courteille. – Paris: Librairies – éditions, 1871.

билан боғлайдилар. Француз таржимони бу борада куйидаги фикрни айтади: “Агар мендан “Бобурнома” қайси даврда ёзилган, деб сўрасалар, мен китоб Бобур Ҳиндистонни забт этгандан сўнг, яъни 1526 йилдан бошлаб ёзилган ва Бобуршоҳ ҳаётининг охиригача давом этган, деб жавоб қилардим”. (Биздаги расмий манбаларда асарнинг ёзилиш йиллари сифатида тахминан 1518/19–1530 йиллар кўрсатилади. – М.Х.). Профессор Паве де Куртейль бундай хулосага келишда, асарнинг дастлабки бобларида ҳам Ҳиндистон даври воқеаларининг учраб туришига асосланган эди.

Шунингдек, сўзбошида Паве де Куртейль ўзига қадар амалга оширилган “Бобурнома”нинг икки машҳур таржимаси хусусида ҳам мулоҳаза юритади. Булар, Акбаршоҳ замонида унинг топшириғи билан қилинган Мирза Абдураҳимхон ибн Байрамхоннинг форсий таржимаси ҳамда шарқшунос олимлар Жон Лейден ва Вильям Эрскиннинг инглизча таржимасидир. “Париждаги Миллий кутубхонада, – дейди шарқшунос, – Мирзахон, яъни Абдураҳимхон таржимасидан иборат қўлёзманинг икки нусхаси сақланади. Абдураҳимхон Ҳумоюн подшолиги даврида унинг саройидаги энг нуфузли кишилардан бўлган, унинг обрўйи Акбар ва Жаҳонгир мирзо даврида ҳам сақланиб қолган (у 1626 йилда вафот этган)”. Олим таъкидлаганидек, Абдураҳимхоннинг форсий таржимаси “Бобурнома”нинг Шарқда кенг тарқалишига йўл очиб берди ва Европа шарқшуносларининг ҳам назарига туширди. Мазкур таржиманинг миниатюралар билан безатилган нусхалари ҳозир Лондон, Париж, Калькутта кутубхоналарида сақланади. Профессор Паве де Куртейль Ж.Лейден ва В.Эрскин бажарган инглизча, А.Кайзер ўгирган немисча таржималарга юқори баҳо бериш билан бирга, улардаги нуксонларга ҳам тўхталиб ўтади.

“Менинг олдинги таржимонларга бирдан-бир эътирозим, улар асл нусха матни устида форс тилига қилинган таржима (Мирза Абдураҳимхон таржимаси кўзда тутилмоқда – М.Х.) асосида кунт билан ишлашмаган... Инглизча ва немисча таржималар аслидан бир қадар узоклашгандир, кўпчилик ҳолларда географик номлар форсийда қандай берилган бўлса, шу ҳолда такрорланган. Айниқса, Шимолий Ҳиндистондан келадиган даромад хусусида гап кетганда, бу нуксонлар яққол кўзга ташланади”. Паве де Куртейлнинг бу танқиди ўринли эди. Дарҳақиқат, Бобурнинг қўл остида бўлган жойлардан келадиган даромад ҳисоби тўғрисида гап борганда инглизча таржимада анчагина чалкашликлар мавжудлиги шу таржимани таҳлил қилган мунаққидлар томонидан ҳам таъкидланган.

1888 йил “Осиё” журналининг иккинчи жилдида шарқшунос Жюль Дармстетъенинг “Қобул ёзувлари. Бобуршоҳ ва бошқа мўғул шахзодаларининг қабртошларидаги битиклар” мақоласи эълон қилинади. Мақолада муаллиф Бобур ва бобурийлар макбарасидаги битиклар ҳақида атрофлича маълумот бериш билан бирга, уларнинг француз тилига таржимаси ва талқинини ҳам келтириб ўтади.

Маълумки, Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари ўзбек ва бошқа туркий халқлар шеърятни қонуниятларини ўрганишда муҳим аҳамиятга молик қўлланмалардан ҳисобланади. Аммо бу асар қўлёзмасининг сақланиб келинганлиги илмий жамоатчиликка маълум эмас.

Қўлёзманинг бир нусхаси Париждаги Миллий кутубхонада сақланиб келинаётгани ҳақида 1923 йил турк олими М.Ф.Кўпрулизода илк бор маъ-

лумот берган эди¹. Француз шаркшуноси Эдгар Блоше ўзининг Париждаги “Миллий кутубхонада сақланаётган туркий қўлёзмалар каталоги” китобида “Аруз рисоласи” асарининг ушбу қўлёзмасига ҳам тўхталиб, кенг тавсиф бериб ўтади. Таниқли олим, профессор Ҳамид Сулаймонов 1968 йил Парижда бўлганида Э.Блоше каталогида зикр этилган “Аруз рисоласи” қўлёзмасининг микрофильмини олишга муваффақ бўлган эди. Шунингдек, Э.Блоше каталогида Бобур “Девон”и қўлёзмаси ҳам кутубхона фондининг 1230 инвентарь рақами остида сақланаётгани тавсиф қилинади. Блоше таърифича, 1515 йилда Қобулда кўчирилган ушбу “Девон”га Бобур ғазаллари ва рубойилари киритилган бўлиб, ниҳоятда чиройли миниатюралар билан безатилган экан.

XX асрда ҳам француз шаркшунослари тарафидан Бобур меросини ўрганиш, “Бобурнома”ни таржима қилиш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Франция қомусларида Бобур ҳаёти, ижоди ва “Бобурнома” китоби ҳақида умумий маълумот берувчи кўплаб мақолалар ўрин олди. 1930 йил олим Фернанд Гренарднинг “Бобур. Ҳинд империясининг асосчиси”² рисоласи нашр этилади. Китоб ўн бобдан иборат бўлиб, унда Бобурнинг болалик вақтидан то умрининг сўнгги даврига қадар бошидан кечирган воқеалар тарихий-бадий шаклда ҳикоя қилинган. Гренарднинг ушбу рисоласи “Бобурнома”га ҳамоҳанг ёзилган бўлиб, ундаги воқеаларга монанд келувчи илмий-оммабоп очерклардан иборатдир. Масалан, рисола-нинг “Юртсиз ҳукмдор” номли бобида Бобурнинг Самарқандни ташлаб чиққан, Андижонни қўлдан чиқарган пайтдаги ҳолати қуйидагича тасвирланади: “Орзу-умидлари чилпарчин бўлган Бобур орқага қайтади. Баҳор фасли эди, у тоғаси юрти (Тошкент – М.Х.) томон йўл олади. У эзилган кўнглига таскин бериш ниятида ўзининг қуйидаги мисра билан бошланувчи ғазалини битади:

*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим.
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим”.*

Бобурнинг Ҳирот ва Қобулдаги ҳаёти Гренард китобида бирмунча жонли тасвирланади. Бу ерда Бобур тожу тахт учун жангталаб саркарда эмас, балки нозиктаъб инсон ва дилбар шоир қиёфасида кўринади.

Хуллас, Ф.Гренард китобида “Бобурнома” муаллиф ҳаёти ва фаолиятини акс эттирувчи қомусий манба тарзида талқин қилинган ва юқори баҳоланган. Шоҳ Бобур эса “ўзига хос ритмга эга бўлган ҳассос шоир, ўз “Эсдалиқлар”и билан моҳир ёзувчи” қиёфасида гавдаланади. Шунингдек, унда Бобур фаолиятининг турли даврларини акс эттирган ҳамда Самарқанд, Қобул, Ҳирот шаҳарларининг ўша даврдаги қиёфасини тасвирловчи саккизта миниатюра мавжуд. Рисоланинг охирида Марказий Осиё ва Ҳиндистоннинг ўша вақтдаги чегарасини ифодаловчи географик харита ҳам илова қилинган. Ф.Гренарднинг бу китоби 1971 йил инглиз тилига таржима қилинган.

1983 йил ЮНЕСКО қарори билан Бобур таваллудининг 500 йиллиги кенг нишонланди. Бу қутлуғ санага франциялик олимлар ҳам ажойиб тухфа тайёрладилар. Париждаги нашриётлардан бири “Бобурнома”нинг янги французча таржимасини “Бобур китоби” номи билан чоп этади. 478

¹ Қаранг: Щербак А.М. Сочинение Бабура об арузе // “Народы Азии и Африки”, 1969, № 5. С. 156.

² Baber. Fondateur de l'Empire des Indes. –Paris: 1930. P. 179.

саҳифадан иборат мазкур таржима йирик туркшунос олим, доктор Жан Луи Бакъе-Граммон қаламига мансубдир. Таржимага таниқли француз шарқшуноси, профессор Луи Базен сўзбоши ёзган эди. Сўзбошида Бобурнинг империяни барпо қилиш йўлидаги кураши, “Бобурнома”нинг ёзилиш тарихи, бу асарнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни хусусида атрофлича маълумот бериб ўтилади. 1981 йил “Бобурнома”нинг доктор Бакъе-Граммон таржимаси FIT (Халқаро таржимонлар федерацияси)нинг бош совринига лойиқ топилади.

Доктор Бакъе-Граммон таржимаси “Бобур Мовароуннаҳрда”, “Бобур Афғонистонда”, “Бобур Ҳиндистонда” тарзида уч қисмга бўлинган. Ҳар бир бўлим алоҳида кириш сўзлари билан очилади. Асарнинг “Бобур Мовароуннаҳрда” қисмига ўзбек олимаси Сабоҳат Азимжоновна, “Бобур Афғонистонда” қисмига афғонистонлик олим, профессор Абдулхай Ҳабибий, “Бобур Ҳиндистонда” қисмига эса Кашмир университети профессори Муҳиббул Ҳасан сўзбоши ёзган.

1985 йил мазкур таржима қайта нашр қилинди. Иккинчи нашр биринчисидан ҳажми, қоғози ва сифатининг афзаллиги билангина эмас, балки киритилган баъзи тузатишлар, фойдаланилган янги илмий манбалар, кўп сонли миниатюра безаклари билан ҳам ажралиб туради. Бу нашрга профессор Анри Микэль қисқача кириш сўзи ёзган. А.Микэль унда қуйидаги фикрни билдиради: “Жанглар, ғалаба ва мағлубиятлар, келишувлар... булар шубҳадан холи, албатта. Шунингдек, хотиралар, фикрлар, заифликлар, юрак дардлари ҳақида ниҳоятда соддалик билан, ҳеч бир муболағасиз ҳикоя қилинади. Буларнинг ҳаммаси юксак даражада тузилганки, гўё китоб эмас, жозибали бир лаҳза дейсиз”.

Мазкур нашрга Дехли музейида сақланаётган “Бобурнома” қўлёзмаси учун ишланган эллиқдан ортиқ миниатюра ва ўттиздан зиёд замонавий фотосурат ҳам киритилган бўлиб, улар асарда ифодаланган воқеалар, манзараларнинг нақадар ҳаётийлигини тасдиқлаб туради. Шунингдек, янги нашрга бир қатор иловалар ҳам киритилган. Масалан, Бобур аждодларининг шажараси, С.Азимжоновна ёзган “Хатти Бобурий” ҳақидаги мақола, шу асарнинг қўлёзмаси фотофаксимилеси ҳам ўрин олган.

Қўринадикки, “Бобурнома”нинг А.Ж.Клапрот, А.Лонгперье, М.Ланглэ, А.Паве де Куртейль, Ф.Гренард, Бакъе-Граммон каби франциялик тадқиқотчи ва таржимонлари Бобур меросини тарихий-этнографик, библиографик ҳамда лингвистик жиҳатдан тавсиф қилиш билан Европада бобуршуносликнинг ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Қолаверса, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг илм-фан, адабиёт ва санъатга бахшида бой меросини тўплаш, нашр этиш ҳамда жаҳон андозасида реал баҳоламоқ учун юқоридаги манбалардан фойдаланмоқ мақсадга мувофиқдир.

ЯПОНИЯ МАТБУОТИ: АЛИШЕР НАВОИЙ БУТУН УМРИНИ АДОЛАТ ВА ЭЗГУЛИККА ХИЗМАТ ҚИЛИШГА БАҒИШЛАДИ

Аввал хабар берганимиздек, Токиодаги Сока университетида буюк давлат арбоби, шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 576 йиллиги нишонланди. Ушбу тадбир Япония матбуотида, хусусан, “Сейкё Шимбун” газетасида кенг ёритилди.

“Сейкё Шимбун” газетаси 1951 йилдан буён 5 миллиондан зиёд нусхада чоп этиб келинади ва бутун Япония бўйлаб тарқатилади.

Нашр журналисти Дайсукэ Сейно хабар берганидек, буюк Алишер Навоийга бағишланган тадбирда Сока университети раҳбарияти, профессор-ўқитувчилар ва талабалар, кунчиқар юртнинг илмий-академик ва ижтимоий доиралари ҳамда мамлакатимизнинг Япониядаги элчихонаси вакиллари иштирок этдилар.

“Учрашув чоғида меҳмонлар улуғ шоирга эҳтиром билдиришди ҳамда Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва серкирра ижодини муҳокама қилдилар, – дейилади мақолада. – Шу билан бирга, ўзбек халқининг мутафаккир аждоди томонидан яратилган нодир асарлардан намуналар эшитилди. Даҳо шоир ўзининг бутун умрини адолат ва эзгуликка хизмат қилишга бағишлагани алоҳида қайд этилди”.

Мақолада шунингдек, Токиода Алишер Навоий ҳайкалининг қад ростлаши халқларимиз ўртасидаги тарихи Буюк Ипак йўли ривожланган асрлар қаърига туташган маданий мулоқотнинг қайта тикланишидан далолат бериши таъкидланади.

Муаллиф мақола хулосасида тадбир доирасида Алишер Навоий ҳайкали пойига гул қўйиш маросими бўлиб ўтгани ҳақида хабар беради.

*“Жаҳон” АА,
Токио*

МАЪРИФАТ ЭҲТИЁЖИ

Миллатнинг ўзлигини англаши, аввало, тарихи, миллий кадриятлари, маданияти ва адабиётини чуқур билиши билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев, ўтган йили ноябрь ойида Навоий вилояти халқ депутатлари кенгаши аъзолари ва сайловчилар билан бўлган учрашувда Алишер Навоийни билиш, ўқиш, англаш, ўзлигимизни англаш масаласи эканлиги, унинг ижодини янада кенг тарғиб этиш ва ҳар йили Навоий вилоятида шоир ижодига бағишланган халқаро конференция ташкил этиш масаласига алоҳида тўхталиб ўтди.

Байрам шукухи Тошкентда бошланди. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ташаббуси билан Муқимий номидаги Тошкент давлат мусикали театри томошалар залида “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзусида республика илмий-назарий анжумани бўлиб ўтди. Тадбирда сўзга чиққан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, филология фанлари доктори, профессор Шухрат Сирожиддинов, филология фанлари доктори, профессор Бенедек Пери (Венгрия), Туркия ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш агентлигининг Ўзбекистон ваколатхонаси раиси Кизилтупрак Сулаймон (Туркия), Ўзбекистон халқ ёзувчиси Эркин Аъзам ва бошқалар Алишер Навоий даҳосининг башарият маънавий тарихида тутган ўрни ҳақида сўзладилар.

Унда республикамизнинг турли хуудларида фаолият олиб бораётган икки юзга яқин навоийшунос ва адабиётшунослар шоир ижодининг турли қирраларини очиб берувчи маърузалари билан иштирок этдилар.

Бу тадбирларнинг мантикий давоми сифатида 11 февраль куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ва Навоий вилояти ҳокимлиги ташаббуси билан “Алишер Навоий ижодининг умумбашарият маънавий-маърифий тараккиётидаги ўрни” мавзусида халқаро илмий анжуман бўлиб ўтди.

Навоий вилояти марказидаги “Фарҳод” маданият саройида ўтказилган анжуманда ўнга яқин хорижлик навоийшунослар, Тошкент шаҳри ва вилоятлардан ташриф буюрган олимлар, адабиётшунослар иштирок этди.

Тадбирни вилоят ҳокими Қ.Турсунов очар экан, ҳазрат ижодини ўрганиш, шоир асарларининг ёш авлод тарбиясидаги аҳамияти ва бу борада вилоятда амалга оширилаётган ишларга тўхталди.

– Навоий яратган образлар Шекспир қахрамонлари даражасида ҳайбатли, пурвиқор, – дейди қозоғистонлик олим Азамат Акбаров. – Унинг маърифатпарварлик, таълим-тарбия соҳасида қилган ишларини

бугун Европа олимлари андоза сифатида олмоқдалар. Хусусан, ўтган йили нуфузи бўйича дунёдаги энг кучли иккинчи университет дея тан олинган АҚШнинг Калифорния штатидаги Беркли университетиди ташкил қилинган янги устоз-шоғирдлик методи Навоий йўлга қўйган анъана негизида шакллантирилди.

– Навоий нафақат ўзбекнинг, балки умумтуркий халқларнинг маънавий отасидир, – дейди венгриялик навоийшунос, профессор Бенедек Пери. – Шоир асарлари умумтуркий халқларнинг беқиёс маънавий бойлиги ҳисобланади. Навоийдан кейин Шарқ шеърляти унга эргашди, шоирдан таъсирланган ҳолда, унинг поэтик анъаналарини давом эттиришга интилди. Хусусан, Навоий ижодининг XV–XVI асрлар усмонли турк шеърляти, ўша даврнинг буюк шоири ва давлат арбоби Султон Салим I ижодига таъсири каттадир.

Озарбайжонлик олима Олмос Улви озарбайжон-ўзбек адабий

алоқалари ривожидида Алишер Навоий ижодининг тутган ўрни, шоир ижодини ўрганиш ва тарғиб этиш борасида бугун Озарбойжонда амалга оширилаётган тадқиқотлар, чоп этилаётган китоблар ҳақида тўхталди.

Халқимизда “Бирники мингга, мингники туманга”, деган

нақл бор. Мана шундай илмий анжуманлар, маънавий-маърифий тадбирларни кўпроқ ва тизимли равишда ўтказиш, шоир ижодини қайта-қайта тарғиб этиш ёшларимизни Навоий оламига яқинлаштириб, шоир шахсига қизиқиш, ижодини кўпроқ ўрганиш, англаш эҳтиёжини пайдо қилади.

Саодат ҚАМБАРОВА

НУРГА ИНТИЛГАН НАВОИЙ

Шеърият мулкининг султони, улуғ мутафаккир, давлат ва жамоат арбоби ҳазрат Алишер Навоий сиймоси нафақат ўз даврининг миниатюра усталари, балки XX асрнинг реализм йўналишида ижод қилган мўйқалам соҳиблари эътиборида ҳам бўлиб келган. Қайси давр расоми бўлмасин, Навоий образида, аввало, забардаст шоир, етук файласуф ва маърифатпарвар шахс тимсолини кўрганлар.

Маълумки, буюк шоирнинг тасвирий санъатдаги дастлабки сиймосини миниатюра мактаби намояндалари яратган. Бу миниатюралар шоҳлар ҳаётида алоҳида ўрин тутиб, қимматбаҳо қўлёзмаларнинг таркибий қисми ҳисобланган. Самарқанд, Ҳирот ва Бухорода яратилган мана шундай нодир асарларда Навоийни гоҳ ёлғиз ҳолатда, гоҳида эса муайян сюжет қатнашчиси сифатида кўрамиз. Бироқ мазкур асар муаллифлари шоир портретини яратишни мақсад қилмаган, шу боис Навоийнинг ҳақиқий қиёфаси ҳақида аниқ тасаввур йўқ. Буни фақат шоирни яқиндан кўрган-билган муаррихлар таърифидан билиб оламиз.

Миниатюра асарларидан сўнг Алишер Навоий сиймосини яратишга бўлган интилиш XX асрда кучайди, кўплаб рассомлар шоир қиёфасини чизишга ҳаракат қилдилар. Журналимиз муқовасини безаб турган картина ана шундай асарлардан биридир. Дастгоҳли рангтасвирда ишланган ушбу портрет мусаввир Георгий Никитин мўйқаламига мансуб. Сурат матога мойбўёқда ишланган. Асарнинг асл нусхаси Нукус шаҳрида, И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоғистон давлат тасвирий санъат музейида сақланмоқда.

Шу ўринда картина муаллифи ҳақида икки оғиз сўз.

Георгий Николаевич Никитин (1898–1963) Россия академик тасвирий санъати мактабида таълим олган. Афсуски, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар кўп эмас. У 1918–1919 йилларда кўхна обидаларни муҳофаза қилиш ҳайъати билан ҳамкорлик қилиб, бир гуруҳ замондош рассомлар қаторида Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарларидаги

ёдгорликларни тадқиқ қилиш, ўлчаш ва таъмирлаш баробарида, уларнинг суратларини холст ва қоғозга муҳраб борган. Бу ишларда маҳаллий халқ усталари ҳам фаол қатнашиб, Москва ва Санкт-Петербурздан келган олиму рассомлар билан елкама-елка ишлашган. Афсуски, бугун Никитиннинг ушбу туркумга мансуб кўплаб асарлари тақдири мавҳум бўлиб қолаётир.

1920-30 йилларда Тошкентда кўнгилчилар учун тасвирий санъат тўғарақлари-студиялар ташкил қилинган. Шулардан бири Ўзбекистон давлат санъат музейида фаолият кўрсатган бўлиб, айрим архив ҳужжатларида Георгий Никитин шу студиянинг илғор намояндалари, маҳоратли рассомлар – А.Сиддиқий, И.Икромов, Ў.Тансиқбоев, Б.Ҳамдамий, А.Тошкенбоев, Н.Қарахан, В.Еремян, М.Рахимов, Х.Икромовлар қаторида фаол қатнашчиси бўлгани қайд этилади.

Георгий Никитин ижодида “Алишер Навоий портрети” картинаси алоҳида мавқега эга. Чунки асарнинг яратилиш тарихи ўтган асрнинг 50–60-йилларида Ўзбекистон ҳукуматининг шоир юбилейини нишонлаш бўйича ўтказган танлови билан боғлиқ. Фикримизча, рассом полотнони айнан шу тадбирда қатнашиш мақсадида яратган.

Картина композицияси XX асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистонга Россия орқали кириб келган Ғарб портретчилик анъаналари асосида яратилган. Тасвирлар классик учбурчак шаклида жойлаштирилган: 1) Алишер Навоий сиймоси; 2) адиб кўлидаги китоб; 3) шаҳар манзараси. Тасвирий санъатда бундай ёндашувнинг илдизлари Италия Уйғониш даври рангтасвирига бориб тақалади (Леонардо да Винчи, Рафаэль Санти асарларини эсланг).

Картинада шоир сиймоси белигача тасвирланган бўлиб, хона ичида, ён томондан кўрсатилган. Шоирнинг ҳозиргина дераза ортидаги манзарага маҳлиё чехраси қутилмаганда томошабин сари бурилади. Кўлида – зарварақлари икки томонга очилган қўлзма. Шоир гўё қўлзма билан танишиш баробарида, бехосдан дераза олдида келиб қолган ва энди ташқарига разм солмоқчи. Лекин у ташқарига эмас, бизга қараб турибди. Бу усул билан муаллиф ҳазрат Навоийни миллатнинг маънавий йўлбошчиси сифатида талқин қилади. Чунки асар композицияси картина ғоясига мутаносиб ҳолда танланган. Дераза ташқарисидаги манзара – табиатнинг оддий бўлаги эмас, халқ, миллат тимсоли. Буни ранглар гаммаси ҳам тасдиқлайди. Масалан, картинанинг учдан икки – асосий қисми шоир турган хонага, бир қисми манзарага бағишланган. Ичкарининг умумий ранги – ҳорғин; ундан зулмат нафаси анқиб туради. Бу билан рассом шоирни қийнаган носоғлом муҳитга ишора қилади.

Дераза ортидаги ҳаёт эса кўтаринки кайфиятда, ўйноқи ранглар уйғунлигида тасвирланган. Бундай тасвир орқали Георгий Никитин буюк шоир ижодининг (қўлзма – ижод тимсоли) зулмат қаъридан нур (табиат – халқ, келажак тимсоли)га интилаётганини кўрсатмоқчи бўлади. Бу нур моғор босган муҳит, норасо жамиятни ўзгартирмоқчи.

Лекин нурнинг миқдори жуда сийрак бўлгани учун йиллар давомида қатлам-қатлам бўлиб кетган зулматни енгиши маҳол. Бу мотив орқали рассом Навоий яшаган даврнинг мураккаб ва зиддиятли дамларига ишора қилади. Шоирнинг юзи ва хона ичкарасига тушаётган нур ҳам юкоридаги фикрни тасдиқлайди. Фақатгина бир деталь – ганчкорлик йўли билан деворга ўйилган “занжира” нақши орқали шоир саройда эканини сезамиз. Лекин рассом саройга хос бошқа шоҳона деталлардан онгли равишда воз кечади. Мусаввир наздида сарой қанчалик ёрқин ранглар, қимматбаҳо буюмларга бой бўлмасин, у руҳий-маънавий жиҳатдан бўм-бўш. Шу боис полотнода ортиқча деталлар кўзга ташланмайди.

Бугун Ўзбекистон тасвирий санъатида Алишер Навоий сиймоси бўйича Ўзбекистон халқ рассоми Абдулҳақ Абдуллаев (1918–2001) яратган вариант андоза сифатида қабул қилингани маълум. Биз сўз юритган асар эса сал аввалроқ яратилган. Тушуниш мумкинки, Абдулҳақ Абдуллаев Георгий Никитин томонидан дастгоҳли рангтасвирда бошлаб берилган илғор ютуқларни давом эттирган. Шуниси билан Никитиннинг мазкур картинаси Ўзбекистон дастгоҳли рангтасвири тарихида муносиб ўринга эга.

Шунингдек, журналимиз муқовасида ёш мусаввир Мафтуна Мирзараҳмонованинг миниатюра санъатининг намуналаридан ҳам фойдаланилган. Улуғ бобокалонларимиз Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти, ижодига доир “Навоий билан суҳбат”, “Искандарнинг Ҳиндистонга юриши”, “Навоийнинг дуоси”, “Ёш Бобур” асарлари Мафтунанинг келажаги порлоқ, умидли мусаввир сифатида улғаяётганидан далолат беради. Айна вақтда Мафтуна Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтининг “Хаттотлик ва миниатюра” йўналишида таҳсил олмоқда. Тилагимиз шуки, у келгусида Уста Мўмин, Чингиз Аҳмаров каби устоз санъаткорлар йўлини давом эттириб, гўзал асарлар яратади ва миллий миниатюра мактабимизнинг ривожига муносиб ҳисса қўшади.

*Равшан ФАТҲУЛЛАЕВ,
санъатшунослик фанлари номзоди*

ТАҲРИРИЯТДАН: Улуғ шоир Алишер Навоий сиймоси кўплаб мусаввирлар томонидан ишланган. Журналимизнинг 2013 йил 2-сони муқовасида эълон қилинган “Алишер Навоий” асари ҳам ана шундай суратлар сирасига киради. Афсуски, техник сабаблар боис муаллиф сифатида В.Кайдалов кўрсатилган. Аслида сурат муаллифи Ўзбекистон санъат арбоби Алишер Алиқуловдир. Ўқувчиларимиздан ушбу маълумотни эътиборга олишларини сўраймиз.

TAQVIM

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

1 ФЕВРАЛЬ

1944 йил. Ойдин НОРБОЕВА, таниқли ўзбек театр ва кино актрисаси, Ўзбекистон халқ артисти (1978). Театрдаги Ақиқа (“Қонли сароб”), Унсин, Нури (“Қутлуғ қон”), Гули (“Алишер Навоий”), Дездемона (“Отелло”), Камола (“Танг дарёсининг кизи”) ва бошқа образлари, “Сурайё”, “Фидойи”, “26-си отилмасин”, “Рустам ва Сухроб” каби фильмлардаги ижролари билан танилган.

2 ФЕВРАЛЬ

1875–1962 йиллар. ФРИЦ КРЕЙСЛЕР, машҳур австриялик композитор, скрипкачи, XX аср жаҳон мусиқасининг атоқли вакилларида бири. Скрипка учун мўлжалланган Бетховен ва Брамс концертларига хотима, “Рангин олмалар”, “Сисси” оперетталари, “Хитойча тамбурин”, “Кичик венача марш”, “Муҳаббат азоблари” сингари мусиқий асарлари шуҳрат қозонган.

3 ФЕВРАЛЬ

1809–1847 йиллар. ФЕЛИКС МЕНДЕЛЬСОН, буюк немис композитори, пианиночи, дирижёр, қарийб барча мамлакатларда янговчи “Никоҳ марши”нинг муаллифи. Мендельсон машҳур Лейпциг консерваториясига асос солган. Скрипка ва оркестр учун, 2 та фортепиано ва оркестр учун концертлари, “Сўзсиз қўшиқлар” фортепиано асари, “Павел” ва “Илия” ораториялари, “Комачонинг тўйи”, “Икки жиян ёки бостонлик тоға” ва бошқа опералари дунё мусиқасининг мумтоз намуналарига айланган.

1899–1966 йиллар. Лао ШЭ (Шу ЦИНЧУНЬ), таниқли хитой адиби, драматург, публицист. “Донишманд сўзлайди”, “Сяопонинг таваллуд куни”, “Самовий тухфа тарихи”, “Рикша”, “Чжан Цзичжун”, “Оловли дафн”, “Қирмизи байроқ остида” ва бошқа асарлар муаллифи. Ўзбек тилида “Мушуклар салтанати” ва “Бева аёл қиссаси” асарлари нашр қилинган.

4 ФЕВРАЛЬ

1945 йил. Пўлат БУЛБУЛ ўғли, озарбайжонлик атоқли эстрада хонандаси, актёр, композитор, педагог, санъатшунослик фанлари доктори, профессор. У озар анъанавий мусиқаси – муғомларни қайта тиклашда жонбозлик кўрсатган. “Турналар”, “Долалай”, “Ҳаммаси ўтади”, “Биринчи нигоҳ”, “Бахт бизга яқин”, “Сен ва мен”, “Бинафшалар” каби кўшиқлари санъат ихлосмандларига яхши таниш.

6 ФЕВРАЛЬ

1932–1984 йиллар. Франсуа ТРЮФФО, таникли француз кинорежиссёри, сценарийнавис, киноактёр. “Ёввойи гўдак”, “Америка туни”, “Яшил хона” ва бошқа картиналарда турфа қаҳрамонларни гавдалантирган. Режиссёр сифатида “Ташриф”, “Тўрт юзта зарба”, “Жюль ва Жим”, “Йигирма йиллик муҳаббат”, “Пинҳона бўсалар”, “Оилавий ўчоқ”, “Сўнги метро” сингари ранг-баранг мавзу ва жанрдаги фильмларни сурагга олган.

7 ФЕВРАЛЬ

1812–1870 йиллар. Чарльз ДИККЕНС, буюк инглиз адаби, жаҳон адабиётининг атоқли сиймоларидан бири. “Оливер Твистнинг саргузаштлари”, “Дэвид Копперфилд”, “Катта умидлар”, “Рождество кўшиғи”, “Мартин Чезлвитнинг ҳаёти ва саргузаштлари”, “Совуқ хонадон”, “Эдвин Друд тилсими”, “Мураккаб замон”, “Бизнинг умумий дўстимиз” ва бошқа асарлари дунё китобхонлари томонидан севиб ўқилади.

8 ФЕВРАЛЬ

1828–1905 йиллар. Жюль ВЕРН, машҳур француз ёзувчиси, илмий-фантастик роман жанри асосчиларидан бири. “Ҳаво шарида беш ҳафта”, “Ой атрофида”, “Ўн беш ёшли капитан”, “Капитан Грант болалари”, “Сув остида 80000 километр”, “Антифер тоғанинг ажойиб ва ғаройиб саргузаштлари” каби қисса ва романлари оламшумул машҳурликка эришган, улар асосида кинофильм ва спектакллар яратилган. Ёзувчининг “Клодиус Бомбарнак” романида Ўрта Осиёнинг тарихи, географик ўрни ва иқлими, аҳоли турмуш тарзи, урф-одатлари тасвирланади, кўҳна Бухорога “Туркистон Рими” дея таъриф берилади (вахоланки, адиб Ўрта Осиёда ҳеч қачон бўлмаган).

11 ФЕВРАЛЬ

1847–1931 йиллар. Томас ЭДИСОН, америкалик ихтирочи, йирик электротехника компаниялари соҳиби, Нобель мукофоти лауреати (1915). Эдисон ахборотларни телеграф орқали узатиш тизимини лойиҳалаштирган, ёзув машинкасини такомиллаштирган, фонограф ва чўғланма лампани ихтиро қилган. Бундан ташқари, А.Белл яратган телефонни ривожлантириб, мулоқотга биринчи марта “Алло” сўзини киритган. Унинг лойиҳаси асосида Нью-Йоркда илк бор барча бирдек фойдаланувчи ўзгармас ток электр станцияси қурилган.

12 ФЕВРАЛЬ

1881–1931 йиллар. Анна ПАВЛОВА, буюк рус балет раққосаси. 1906–1913 йиллари Санкт-Петербург Мариин театрининг етакчи балеринаси сифатида ижод қилади, Биринчи жаҳон уруши бошлангач, Буюк Британияга кўчиб кетиб, ўз труппаси билан дунёнинг турли мамлакатларини кезиб чиқади. Унинг “Букри тойчоқ”, “Уйқудаги гўзал”, “Раймонда”, “Жизель”, “Миср тунлари” каби рус ва жаҳон балетининг мумтоз намуналаридаги ижролари бадиий-эстетик жозибаси билан дунё балет санъатини янги поғоналарга кўтарган.

15 ФЕВРАЛЬ

1906–1944 йиллар. Муса ЖАЛИЛ, атоқли татар шоири. Иккинчи жаҳон урушининг оғир азобларини бошдан кечирган, фашист зиндонларида турли қийноқларга солиниб, душманларни лаънатловчи ўтли шеърлар ёзган. “Кечир, юртим!”, “Ишонма” каби шеърлари, “Биз борамиз”, “Хат ташувчи”, “Окопдан хатлар”, “Маобит дафтари” сингари тўпламлари, “Олтин соч” (бастакор Жиганов билан ҳамкорликда), “Элдор” опера либреттолари татар халқининг маданий меросига айланган. Шоирнинг “Маобит дафтари” шеърий тўпамини Мамарасул Бобоев ўзбек тилига таржима қилган.

20 ФЕВРАЛЬ

1904–1988 йиллар. ЧУСТИЙ (Набихон Нуриллахўжа ўғли), таниқли ўзбек шоири, мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттирган ижодкор. Унинг “Қўзғолон”, “Шамшир”, “Лолазор”, “Ҳаёт завқи”, “Гул мавсуми”, “Ёд этинг камтарин Чустийни ҳам” шеърий мажмуалари, “Зафарнома”, “Кийикнома”, “Боғи Эрам”, “Индамаслар олами” дostonлари, “Ҳаётнома”, “Садоқат гуллари”, “Кўнгил тилаги” девонлари эълон қилинган.

22 ФЕВРАЛЬ

1921–1994 йиллар. Жульетта МАЗИНА, италиялик кино ва театр актрисаси, буюк кинорежиссёр Федерико Феллинининг турмуш ўртоғи, Италияда таъсис этилган нуфузли “Давид ди Донателло” киномукофотининг соҳибаси (1966). Феллинининг “Йўл” фильмидаги беғубор ва ғамгин нигоҳли киз – Жельсомино образи актрисани кенг жамоатчиликка танитган. Шунингдек, у “Шафқатсизлик”, “Ёнаётган варьете”, “Тўзал оқсоч иш излайди”, “Фирибгарлар”, “Жульетта ва атир”, “Орзулар ва эҳтиёжлар” сингари фильмларда унутилмас образлар яратган.

26 ФЕВРАЛЬ

1938–1995 йиллар. Муҳиддин қизик ДАРВЕШОВ, атоқли ўзбек қизикчиси. У ўзбек аскиячилик санъатини ривожлантиришга сезиларли ҳисса қўшган. Муҳиддин қизикнинг “Сартарош”, “Самолёт”, “Ичкиликнинг оқибати”, “Ашуланининг калтак ейиши” кулги-ҳикоялари, “Телефон”, “Футбол”, “Шахмат”, “Бедана” аския пайровлари айниқса машҳур.

27 ФЕРАЛЬ

1807–1882 йиллар. Генри Уодсуорт ЛОНГФЕЛЛО, таниқли америкалик шоир, таржимон. Адабиёт оламида “Гаявата ҳақида қўшиқ” дostonи (ушбу асарни ўзбек тилига таниқли шоир Азиз Абдураззоқ таржима қилган) билан довруқ қозонган. “Тун мадҳияси”, “Апрель кунини”, “Эндимион”, “Қуёшли кун”, “Қор парчаси”, “Эмма ва Эгинхард”, “Ўқ ва қўшиқ”, “Тунги юлдуз”, “Сан-Блас кўнғироғи” сингари шеърлар муаллифи.

*Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ
тайёрлади.*

●● Учитывая пожелания читателей, журнал представляет вторую книгу исторического романа известного писателя Исайя Калашникова “Жестокий век” под названием “Гонители”. Данная часть книги пестрит описаниями победоносных сражений Тэмуджина, который обладал завидной решительностью и военным мастерством, его непримиримости к предательству Джамуха и своеволию родственников. Таким образом, беспощадный на пути к намеченной цели правитель Тэмуджин создал почву могучего государства.

●● Тема пиратства и мошенничества – не редкость в мировой литературе. В творчестве Алишера Навои также встречается интерпретация на данную тему. В рубрике “Сопоставление и интерпретация” представлена статья ученого-навоиведа Кадырджана Эргашева “Отображение некоторых тем в творчестве Алишера Навои и западных писателей”, посвященная этому вопросу. По мнению ученого, поэма “Сабъаи сайёр” (“Семь скитальцев”), в которой увлекательным образом отображена тема морского пиратства, в период с 1557 года издана более десяти раз на итальянском, немецком, английском, голландском и других иностранных языках. Данный факт дает основание делать вывод, что поэма Навои сыграла определенную роль в создании в Европе произведений и образов, связанных с темой пиратства.

●● В рубрике “Эссе” вы можете ознакомиться с пятой главой произведения Яна Парандовского “Алхимия слова”. В главе “Работа” речь идет о факторах, которые служат толчком к работе, о том, как ведет себя писатель в процессе творчества, о его повадках и манерах. Кому-то дает вдохновение глоток кофе, кто-то получает заряд бодрости от чашки чая. Гюстав Флобер дымил трубкой как паровоз, Гёте же не переносил запаха табака. Бальзак и вовсе был ярким противником курения, даже писал грозные речи по этому поводу...

●● Известный ирландский писатель Джеймс Джойс является также автором ряда поэтических произведений. Его лирический сборник “Пенни за штуку” состоит из 13 стихотворений. Первоначально автор хотел составить цикл из 12 стихотворений и назначить цену книги – 1 шиллинг, то есть по одному пенни за стихотворение, но впоследствии решил включить в сборник еще одно свое раннее произведение, назвав его “Tilly” – “Довесок”. В рубрике “Меридианы поэзии” представлены два варианта перевода данного стихотворения. Примечательно, что оба перевода сделаны с оригинала.

●● Ученые Европы всегда проявляли интерес к личности и творчеству Захириддина Мухаммада Бабура. Статья профессора Мухаммаджона Халбекова “Бабур и “Бабурнаме” на страницах французского востоковедения” посвящена истории изучения жизни и творчества Бабура во Франции. Согласно исследованиям ученого, в 1930 году было издано произведение Фернанда Гренарда “Бабур. Основатель индийской империи”. В монографии, состоящей из 10 книг, в историко-художественном стиле описан жизненный путь Бабура, начиная с раннего детства до его кончины. Интересен тот факт, что произведение французского писателя и путешественника перекликается по стилю с “Бабурнаме”.

RESUME

●● A book named “Exiles” which is the second part of the well-known writer Isay Kalashnikov’s historical novel “The Savage Century” is published for the request of readers. The author relates about Temuchin’s heroic, unrestricted victory in battles between tribes and about his impatience to betrayer Jamukha and self-willed relatives in this issue. Temuchin let off nobody on the way to his dream and made strong foundation to his great empire.

●● Piracy and swindle are topics of many works in the world literary. We can find them in Alisher Navoi’s works too. Qodirjon Ergashov, a scientist who investigates Navoi’s creativity, researches these topics in his article “Some Topics in Creative Works by Navoi and The Western Authors” given in “Literary Criticism. Philosophy” rubric. The author wrote that the poem “Sabai Sayyor” in which naval piracy was effectively related was translated to Italian, German, English, Dutch and other languages and published more than ten times from 1557. This fact shows that this poem played its great role in writing literary works and characters about piracy in Europe.

●● Famous Polish writer Ian Parandovsky’s “Alchemy of Words” is published in “Essay” rubric. The fifth chapter of essay named “Work” is about causes which forces a writer to work, his behavior and habits during a creative work. Someone draws inspiration from a cup of coffee, others drink a cup of tea. Gustave Flaubert smoked a pipe, Goethe never smoked, Balzac made a speech against smoking.

●● A great Irish writer James Joyce also was a poet. His collection of poems named “Penny Each” consists of thirteen poems. At first the author decided to complete this collection from twelve poems and sell it for one penny. But then one more poem was added and it was named Tilly. Two translations (both translated from original) were published in “Meridians of Poetry” rubric.

●● Zahiriddin Muhammad Babur’s person and creativity interested European scientists all times. Professor Mukhammadjon Xolbekov’s article named “Babur and “Baburnama” on Pages of the French Oriental Studies” is about history of research of Babur’s life and creativity in France. The scientist writes that the book named “Babur. A Founder of Indian Empire” by Fernand Grenard was published in 1930. F. Grenard relates all events in Babur’s life from his childhood till his death in historical-fiction form in this work consisting of ten chapters. The style of the book reminds “Baburnama”.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2017 йил февраль сони

Навбатчи муҳаррир: Д.РАЖАБОВ
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусаххих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Маtbуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган кўлёмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда тахририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Тахририят манзили:

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 16.03.2017 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 3720 нусха. 4584 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб, “Sharq” НМАҚда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© **Жаҳон адабиёти, 2017 й.**